

MÁSODIK KÖNYV.
A politikai hagyományok.
Franciaország.

ELSŐ FEJEZET.

A nemzet és a kormány.

I.

Sokat vitatkoztak annak kiderítése végett, hogy vajjon volt-e Franciaországnak a régi kormányzat alatt alkotmánya? A tény az, hogy felkutathatták a királyság legtitkosabb levéltárait, a nélkül, hogy szövegére rátaláljanak; hogy a királyok ebben nem hittek s hogy törvénytudóik tagadták létezését ¹⁾).

¹⁾ XVI. Lajos így szólt a párisi parlamenthez, az 1787. nov. 19-ki ülésben: »Az elvek, melyekre önöket figyelmeztetni akarom, a monarchia lényegéhez tartoznak, s nem fogom megengedni, hogy félreismertessenek vagy módosíttassanak.« — Lamoignon, a pecsétőr, következőleg fejtette ki azokat: »A nemzet által egyetemesen elismert ez elvek bizonyítják, hogy *egyedül a királyt illeti meg királyságában a souverain hatalom*; hogy csak istennek felelős a legfőbb hatalom gyakorlásáért;... hogy a király souverain feje a nemzetnek és ezzel egy; végül, hogy a törvényhozó hatalom függés és megosztás nélkül az uralkodó személyében van. E régi nemzeti elvekből, melyek-

Az alaptörvényekhez kell folyamodni! kiáltják minden oldalról, mihelyt az államban zavar támad és a hatalom ingadozik; de e törvényt nem találják sehol. Mindenki rájuk hivatkozik, de nem ismeri senki. Még a legélesebben látók is alig veszik észre »ama bölcs középútnak majdnem elmosódott nyomait, melyeken atyáink haladtak a királyok féltelensége és a népek szabadossága között«¹⁾. Óvakodnunk kell e kétes fényű szövétnekek után megindulni; futóhomokra vezetnek azok: a ki oda merészkedik, betemeti magát. »Fölbredve, mintegy sötétben tapogatózva keresték a törvényeket, de már nem találták,« írja Retz az 1647-ki izgalmak alkalmából²⁾. »Olyan játék ez, melyen biztosan mindent el lehet veszíteni«, mondja Pascal... »A nép örömet hallgatja az ilyen beszédeket. Lerázza az igát, mihelyt fölismerte. Nem szabad, hogy a bitorlás igaz voltát érezze; hajdanán a bitorlás oktanul hozatott be, ma már indokoltá, észszerűvé lett; hitelesnek, öröknek kell azt tekinteni és el kell rejteni eredetét, ha azt nem akarjuk,

ről történetünk minden lapja tanuskodik, következik, hogy egyedül a királyt illeti meg a jog, egybehívni a rendeket, hogy egyedül ő ítéli meg, ha vajjon hasznos vagy szükséges-e ez összehívás; hogy semminő rendkívüli hatalomra nincs szüksége királyságának kormányzása végett; hogy *egy francia király az állam három rendének képviselőit nem tekintheti másnak, egy szélesebb körű tanácsnál, mely egy oly család köréből választott tagokból áll, a melynek ő a feje, s hogy mindig csak ő a legfőbb bírója előterjesztéseiknek és panaszaiknak.* — Discours du Roi au Parlement: discours de M. Lamignon, garde des sceaux de France, à la séance du Roi au Parlement, 19 novembre 1787. — *Archives parlementaires*, publiées par MM. Mavidal et Laurent, I. k, 264 és köv. l. Paris, 1868.

¹⁾ Retz, *Mémoires*, 2e partie, II. f. 1648. — V. 5. Étienne Pasquier és különösen Sainte-Marthehoz intézett leveleit.

²⁾ Id. 2e partie, III. f.

hogy csakhamar véget érjen«¹⁾. Fontos tehát, hogy a hatalom elve rejtély maradjon, és ha van valahol alaptörvény, ez a következő elven nyugszik, mely fölsőlegessé teszi mások alkotását: »A népek és királyok jogai soha sem egyeznek oly jól össze, mint a csendben«²⁾.

Azonban egy oly hatalmas monarchia is, mint a minő a francia, nyolcz egymásra következő századon keresztül nem diadalmaskodik annyi külellenség s annyi belső forradalom ellenében, nem gyarapszik mindig erőben és hatalomban a nélkül, hogy e szép növekedésnek létjogosultsága és szabályai, melyek abból következnek, meg ne lettek volna. A fölhalmozott előzményekből egy jogszokást lehet leszármaztatni, a jogszokásból pedig a közjog némely elveit levonni; de mindez elméletnél nem egyéb. Minden tekintélye a történeti multon, minden sanctiója a jövő történetén nyugszik. Nem köti le a jelent és ezt a politikusok nem veszik számba. Ily módon szerkeszté Montesquieu csodálatos könyvének több fejezetét; de minden lángesze mellett sem teheté, hogy az *Esprit des lois* a *Habeas corpus* billt helyettesítse egy francia alattvalóra nézve s hogy biztossítsa őt egy elfogatási parancs, egy elkobzási rendelet vagy egy önkényes adóbehajtás ellen. Ha elemeire akarjuk visszavezetni a régi monarchia szokásjogát, csakhamar azon formulához érkezünk, mely a politikának egész szellemét magában foglalja, mint a hogy az előbbi magában foglalá a közjog egész szellemét: értelmes miniszterek által szolgáltat bölcs uralkodó. »A francziák könnyelműsége és állhatatlansága,« mondá Richelieu,³⁾ »nem győzhetők le máskép,

¹⁾ *Pensées*, éd. Havet, art. III, n° 8.

²⁾ Retz, id., 2. r. III. f.

³⁾ *Testament*, VI. f.

mint csak urok ébersége által. Mindenre képesek, feltéve, hogy azok, kik őket vezérlik, képesek őket jól megtanítani arra, a mit tenniök kell. Merem állítani felségednek, hogy ha felséged talál főnököket, a kik tudnak parancsolni, lesznek alattvalói is, a kik tudnak engedelmeskedni, és bizonyos, hogy az egész világon elterjedt ama véleménynek, mintha a francziák a rend- és fegyelemre képtelenek volnának, nincs más alapja, mint a főemberek képtelensége, kik nem tudják megválogatni ama czélokra szükséges eszközöket, melyeket magok elébe tűznek.« Ime, tényleg ez az egész alapja a régi monarchikus szerkezetnek, s hozzá lehet tenni, hogy ebben rejlik a francia királyság nagyságának és hanyatlásának is minden oka.

Nagy királyokra jó szolgálkkal, vagy legalább okos királyokra nagy miniszterekkel, van szükség. IV. Henrik és Sully, XIII. Lajos és Richelieu tökéletes mintaképei e régi kormányzatnak, melyben a személy minden, az intézmények: semmik. Ha hiányoznak kiválóbb tehetségű emberek, ür támad, mert nincsenek törvények, melyek megengednék, hogy őket nélkülözni vagy reájok csak várakozni is lehessen, s fényes és áldásos uralmak után a zavar és sivárság hosszú korszakait látjuk következni.

Ezt nem néhány zornoknak a szeszélye, vagy némely dicsvágyó emberek felülkerekedésének a véletlensége okozta, hanem a nemzet s az állam fejlődésének általános feltételei, sőt a viszonyok hatalma akarták így¹⁾. A tizennegyedik

¹⁾ L. Vuitry, *Études sur le régime financier de la France*. — Fustel de Coulanges, *Histoire des Institutions*. — Picot, *Histoire des États généraux*. — Luchaire, *Institutions des premiers Capétiens*. — És a klasszikusok: Guizot, *Essai sur l'histoire de France*,

század óta, mondja egy történetíró, úgy a királyság, mint a nép szerencsétlenségére el volt döntve, hogy a monarchia korlátlan legyen s hogy a régi Franciaország ne ismerje a szabadságot¹⁾. Ennek okai visszamennek a monarchia eredetéig és némileg saját létjogosultságából származnak. Franciaországban nemzet és állam együttesen alakultak meg és összhangzólag növekedtek. A hűbériség szétdarabolta az államot és hazát; a nemzet egyesülni törekedett, a királyság tömörítette. Műve sikerének első feltétele a hűbérrendszer lerombolása volt. A királyság nem gyarapíthatta hatalmát, a nemzet nem csoportosíthatta a maga elemeit mint csak a nagyurak rovására. A király bennök vetélytársakat vagy lázadókat, a polgár és a paraszt elnyomókat látott. A polgár és paraszt ellenökben a királyra hivatkozott. A francziáknak eme borzadása a hűbériségtől képezi a király egész erejét a nagyurak elleni harcaiban. Alapját képezi a nemzeti történelemnek; alkotja az egységet a középkortól kezdve a forradalomig²⁾. A párhuzamos hatások, melyek a királyságot arra, hogy hatalmát összpontosítsa, a nemzetet meg arra ösztönzik, hogy a király köré sorakozzék, ugyanazon eszközt használják fel: a legistákat; kik a polgárság köréből származnak, a király minisztereivé lesznek és a kormányban érvényre juttatják a királyi mindenhatóság elvét.

E tekintetben nincs történet, mely annyira különbözne egymástól, mint Franciaországé Angliáétól. A nagy

Civilisation en France. — Aug. Thierry, *Considérations.* — Mignet, *Formation territoriale de la France*, a *Mémoires historiques*-ben.

¹⁾ Lavissee, *Du pouvoir royal en France sous Charles V.* (*Revue politique* 1880, és *Revue historique*, 1884.)

²⁾ L. Guizot, *Civilisation en France*, III. k, I. lecke.

ellentét, mely e történetek folyamában nyilvánul, már kiindulási pontjoknál mutatkozik ¹⁾. Franciaországban a gyarapodásnak minden erőfeszítése a hűbérrendszer ellen van irányozva: a nemzet főeleme, a harmadik rend, a királyért dolgozik a nemesek ellenében. Angolországban minden erőlködés a királyság ellen irányul: a nemzet főeleme, a *gentry*, vagyis a falusi kis nemesség, a polgárokkal szövetségben a király ellen működik. Franciaországban minden a hatalom egyesítésére, Angolországban pedig megosztására működik közre. A régi Anglia nemzeti kifejezése: egy hatalmas parlament; a régi Franciaországé: egy nagy király. Egyébiránt az angoloknak nem kell idegen invasióktól tartani; a küzdelmek közt, melyeket a királyi felsőbbség ellen folytatnak, s a belső harcok középett, melyek azokból kifejlenek, nem kénytelenek ellenséges intervenciók miatt aggódni. Ellenben olyan aggodalom ez, mely a francziák polgári viszálykodásai között azoknak minden gondolatán uralkodik. A hódítás fenyegetése mindig rájuk nehezedik és az idegen szolgaság veszélye nem enged nekik sokáig szabad időt egyenetlenségekre. Az angolok a rendetlenség és zavar korszakaiban támasztanak nagy követeléseket a királyság irányában; a francziáknak hasonló esetben nincs sem szabadságuk, sem idejük válogatni. Hasznukra fordíthatnák zavarait, hogy megfékezze királyukat, de az idegen előbb zsákmányolná ki azokat, hogy őket magokat verje lánczra. Ennélfogva a legszükségesebbet teszik meg, és a nemzeti függetlenség érzete diadalmaskodik a közszabadság utáni vágy felett.

¹⁾ L. Guizot, *Essai sur l'histoire de France. Civilisation en Europe*, XIV. leczke. — Vuitry, *Régime financier*, 2-e série. II. k. — Buckle, *Histoire de la civilisation en Angleterre*, IX. f.

Mindezen vonások a tizenhatodik század nagy válságában határozódnak meg. A két monarchia ebből megérlelődve kel ki: ekkor nyerik alakjokat s végleges arculatukat. Azon okok, melyek kihatottak arra, hogy Franciaországban nem volt *nagy Charta* és *Alsóház*, eredményezték azt is, hogy ott a reformatio meghiusult. A reformáció hivatkozott az észre a katolikus dogmatizmus ellenében; hivatkozott különösen a lelkiismeretre és a malasztra. Szüksége volt a szabadságra, követelte azt és nagyban járult hozzá, hogy győzelmét siettesse; de a szabadság nem volt közvetlen és eredeti célja. A reformáció lényegileg keresztény visszahatás volt a renaissance hitetlensége és szabadossága ellen; föléledése a hitnek, mely kezdett feloszolni Róma nyugodt scepticismusában; tiltakozás a pogány derültség és Olaszország elvei ellen; visszatérés a lélek scrupulusai- és nyugtalanságaihoz s az aggodalmakhoz; visszavonulás szent Ágoston és szent Pál felé — a középkoron keresztül. A reformáció a vallás birodalmában megbontotta az egyház egységét; a politika birodalmában pedig az egyházközségek önkormányzata által a községek autonómiájára vezetett: az állam szétbontására irányult. Minthogy a türelmesség fogalma nem hatolt volt be a szellemekbe, a dissidens egyház csak egy fegyveres párt támogatásával tarthatá fenn magát. A vallási meghasonlások politikai elkülönüléseket vontak magok után, s az állam nem tűrhelvén a megosztást, vagy el kellett fogadnia a reformációt, vagy pedig a reformáltaknak kellett hogy egy nemét alkossák az államnak az államban. E viszonyok döntő befolyással voltak az eseményekre.

Franciaország nagyon is előrehaladott volt klasszikus műveltségében, természetszerűen sokkal inkább sodortatott

a rationalismus felé, a tiszta logika által sokkal jobban volt áthatva, hogysen megállapodhatott volna az ész és hit közti rejtelmes egyességnél. A fejedelmek közt a mérsékeltek, a politikusok, mint őket nevezék, vallás dolgában közönyösek, a hívők vakbuzgók valának. A reformáció az előbbieket előtt haszontalannak, az utóbbiak előtt bünténynek tűnt fel. Egyébiránt pedig azok is, ezek is az állam tekintetében határozott hívei voltak az egységnek és e czímen egyesültek, hogy a reformációt kárhoytassák. A reformáció valósággal csak azon alkalomért tetszett a nagyoknak, melyet nyujtott nekik, hogy újra fölvehessék a harcot a királyság ellen. Eme hűbéri követelésekhez némely városokban köztársasági törekvések is csatlakoztak. Ha a nagyok és republikánusok, kik egy pillanatra egyesültek, sikert aratnak vala, sikerök minden valószínűség szerint nem a közszabadságok megerősítésére s egy angolmintájú parlament alkotására, hanem az állam szétDarabolására és confoederatiókra való felosztására vezetett volna. E szerint nem az 1688-ki forradalmi Anglia, hanem a westphali béke korabeli Németország felé haladtak ¹⁾.

¹⁾ *Discours politiques et militaires* de Lanoue, 1587. Egyedül a királyság képes megmenteni Franciaországot, mondá; minthogy ha a spanyolok, angolok, németek abba berontanak, magától darabokra hullna szét. »Igy e nagy testből több darab válna ki, melyek biztonságért a bitorlók a szomszéd protectorokhoz fordulának. Egyik fejedelem egy tartományt ragadna el, egy nagyúr néhány várost kerítne hatalmába. Több jelentékeny város arisztokratiát alkotna parlamentjében, néhány nemesből és főbb polgárból, — a többiek köztársasággá lennének.« — Saint-Simon *Parallèle*, 21. l. a Liga és a hugonották pártját úgy tünteti fel, hogy még XIII. Lajos alatt is az előbbieket a spanyolokhoz és ultramontánokhoz, az utóbbiak pedig Németország, Anglia és Hollandia protestánsaihoz szítottak. És hozzá teszi:

Az idegenek fegyverben voltak és lesték az alkalmat; megragadták azt. A spanyol és német, felszólítva a pártok által, ezeket izgatták, élesztve a tüzet és táplálva a polgárháborút. Zsákmányra vágyódtak. A király nem volt hajlandó megosztani sem hatalmát a reformáció fejeivel, sem királyságát a Liga szövetségeseivel: védelmezve az előbbieik ellenében az állam egységét és az utóbbiakkal szemben a terület integritását, a nemzet titkos vágyainak felelt meg. A nemzetnek nem kellett sem a hűbérurak kormányzata, sem az idegenek intervenciója: többre becsülte a dictaturát. Ez volt ösztöne s ezt egész elevennek és szenvedélyesnek fogjuk találni a forradalomban. A tizenhatodik században a király volt a dictator. A foederalismusról gyanús hugonották és a Spanyolország hűbéreseivé lett ligapártiak között egyedül ő képviselte a nemzeti hagyományt. A reformáció, szelleménél fogva, Franciaország értelmi irányzatával, következményei által pedig politikai áramlatával ellenkezett. Nem érvényesült. Nem állítom, hogy ez esemény szerencse lett volna Franciaországra, s hogy ezért magunknak szerencsét kívánni kellene. De Franciaországban a *nagy Chartát* s a reformációt feltételezni annyi, mint Angliát oda átszármaztatni s következőleg megváltoztatni a történet minden feltételét. Kevésbé kell tehát saj-

»Az előbbieik nem tudtak azon uralom szellemétől megválni, melyet pártjuk oly hosszú és oly veszedelmes zsarnoksággal gyakorolt; az utóbbiak nem tudtak szakítani ama függetlenségi szellemmel és ama gyászos törekvésekkel, hogy régi tervökben lassanként mindig előbbre haladva, állomat az államban, köztársaságot a királyságban alkossanak. Mindketten idegen hatalmakra támaszkodtak, melyekkel bensőleg és kölcsönösen veszélyes viszonyt tartottak fenn... ezek is, azok is vallásuk örve alatt.«

nálni e »nagy visszautasítást« Franciaország részéről, mint ama nagyon régi okokat, melyek azt elkerülhetetlenné tették. Azon okok ezek, melyek pusztán hatásaik láncolata által is katasztrófába sodorták a régi monarchiát s a francziáknak nem engedtek más kivezető utat a zsákutczából, melybe jutottak, mint a forradalmat.

Ilyen a történeti nagy lökések rejtett ereje. Franciaországban a reformáció fenyegette a nemzeti egységet és a korlátlan királyságot, de megszilárdítja őket; Angolországban a közszabadságok ellen volt intézve és mégis megerősíti ezeket. Itt a királyi despotismustól indult ki. VIII. Henrik midőn decretálta a reformációt, csak szenvedélyei által indíttatva tevő: a római járom iránti türelmetlenség, az egyházi javak utáni sovárgás és a korlátlan hatalom vágya vezették. Azt hivé, hogy, ha a vallás fejévé teszi magát, az angolok lelkeit igázza le. De az angolok a függetlenség szelleme által voltak áthatva; a reformáció a lelkiismeretek fölszabadulása volt, és a királyságnak minden mesterkedései sem voltak képesek megakadályozni az angolokat abban, hogy a reformációt egy vallási *nagy Chartának* tekintsék. A reformáció, távol attól, hogy az angolokat lánczra fűzve a király kezeibe kiszolgáltassa, ellenkezőleg küzdelmeikre, melyeket ezután a közszabadságokért folytattak, a meggyőződésnek és büszkeségnek új jellegét nyomta rá. Nemzetivé lett, mint az alkotmány, sőt bizonyos tekintetben még bensőbbé és drágábbá tette az angolokra nézve ez alkotmányt, midőn azt hitőkkel egyesítette. A reformáció a szabadságban a maga természetes biztosítékát találta meg, és a királyság a reformációból származott felekezetekben sokkal félelmesebb és elkeseredettebb ellenfelekre talált, mint a minők valaha voltak a politikai pártok.

E forradalom kimenetele döntött az utána következők végződése fölött is. Angliában úgy, mint Franciaországban a forradalmak a nemzeti hagyományoknak voltak a kifolyásai. Angliában a hagyomány volt: a középkori intézmények fejlesztése és a harcz a korlátlan hatalom ellen, melyet a királyok érvényre juttatni igyekeztek; Franciaországban pedig: az izzó ellenszenv ez intézmények iránt és a harcz a hűbéri főnemesség ellen, mely azokat a maga hasznára fentartani törekedett. A tizenhetedik századbeli angol forradalmak előkészítették a szabad kormányzat végleges diadalát; a Fronde zűrzavaros csetepatéja a korlátlan hatalom győzelmét biztosítá Franciaországban.

De a monarchiának, hogy nagy szerepét betölthesse, állandóan szüksége van a megerősödére és edződésre saját forrásában. Nem szabad tévedésben lennie sem létjoga, sem sikerének föltételei iránt. Rá van utalva, hogy annyival nagyobb mérséklettel gyakorolja a hatalmat, minél kevesebb ellenőrzés mellett kezeli azt. A nemzet lemond jogairól, de nem bírálatáról. Ha mindent ad, sokat vár. Oly végből veti magát alá királyának, hogy jól, előrelátással, renddel és mérséklettel legyen kormányozva. IV. Henrik megértette. Katholikussá lett s így szentesítette az államegységet; de a hugonottáknak megadta mindazon lelkiismereti szabadságot, melyet a kor erkölcsi megköveteltek. A nantesi rendelet: áttérésének betetőzése; a kettőt nem lehet egymástól szétválasztani. Az áttérés megadta neki a koronát, a rendelet biztosítá számára a királyság meghódolását. Bevitte a törvényekbe a türelmességet, mely a szellemekben még homályos és bizonytalan volt. Megalapítá azt a kormányt, mely mindig a legnépszerűbb lesz Franciaországban: a szellemes és értelmes emberek kormányát.

Többet tett: érezte, hogy magában egyesítvén a legfőbb hatalmat, s magát annak fejévé s a nemzet képviselőjévé tévén, köteles volt érette gondolkozni és megvalósítani azt, a mit a nemzet homályosan óhajtott, a nélkül hogy véghezvihette volna. Reformátor királylyá lett, s mint ilyen még mélyebben hatolt a monarchia hagyományaiba.

Annyit tenne, mint félreismerni a nemzeti jellemet, ha azt hinnők, hogy ekkor közönyös volt az állami ügyek iránt s csak engedelmelkedni vala képes. Franciaország feláldozván a közjónak a szabadságot, épen nem vesztette el az az utáni vágyat. Történetében meg volt a függetlenségnek állandó hagyománya. A jogok visszakövetelése koronként előfordult és a francziák soha sem engedték hosszú ideig telni a despotismus elévülését a nélkül, hogy félbeszakították volna. A demokratikus szabadság szelleme soha sem tűnt fel határozottabb jelleggel, mint a községekben; az országos rendek iratai a tizennegyedik századtól a tizenhetedikig az 1789-ki nagy követelések minden alapját magokban foglalják ¹⁾). Ha meghiusúlnak a rendek abbeli kísér-

¹⁾ L. Picot, *Histoire des États généraux*, főleg IV. k. *Résumé des généraux*, 197. és köv. l. — A harmadik rend iratai az alkotmány- és kormányzatnak valódi tervezetei. Ezekben minden elv már föl van állítva: hogy a souverainitás a néptől származik, hogy a nép a lakosok egyetemessége, hogy a rendek a nemzeti akarat letéteményesei; a souverainitás megosztása a korona és a rendek között; a gyűlések periodikus egybehívása; az adó megszavazásának szüksége; valamennyi rendnek részvétele a közterhek viselésében, a királyi hatalom függetlensége a római udvarral szemben, egy nemzeti papság alkotása, az állam korlátlan joga az egyházi javak felett, a hivatali állások megvisszavételének megszüntetése, az udvari tartásdíjak eltörlése, a visszaélések orvoslása, a hűbérurak igazságszolgáltatásának s a hűbéradóknak megszorítása, törvényhatósági magistrátusok válasz-

letei, hogy magokhoz ragadják a kormányt, ez onnan van, mert csak zavaros időkben, sorscsapások és zendülések közepett hivatnak össze. Nem bírnak a kormányzáshoz szükséges tapasztalattal, sem erővel: nem tehetnek mást, mint csak formulázni az óhajokat. A királyság megvalósítja azokat. Renddel párosulva hajtja végre azt, mit a rendek confusióval kezdeményeznek; kifejtegeti iratcsomóikból a gyakorlati reformokat. Biztosítván a népnek a főbb eredményeket, miket a szabadságtól várt, egy ideig elfeledteti vele annak elvét. »A rendek határozatainak még a szövege is ott lebegett azok szemei előtt, kik V. Károly és XII. Lajos rendeleteit szerkesztették«¹⁾. Így láttak napvilágot a tizenhatodik század zavarai után Lhôpital reformjai és a nemesek gyűlésének befolyása alatt Sully reformjai, melyek IV. Henrik uralmának dicsőségét képezik; így következtek a tizenhetedik század elejének izgalmai és az 1614-ki rendek után a Richelieu által tett hatalmas alapítványok; így a Fronde után a lecsendesülés és termékeny újjászervezés évei, melyekhez Colbert emléke fűződik. Egy nagy történetíró azokat a consulatushoz hasonlította s ez összehasonlítás magyarázza meg Bonaparte fölülkerekedését és sikerét²⁾. XIV. Lajossal a királyság tetőpontját éri el. A királyt

tása, a szokásjogok egyesítése és codificatiója, a belső vámok megszüntetése.

¹⁾ Picot, id m., IV. k, 296. l. V. ö. I. k, 208 és 537. l; és IV. Henrikre vonatkozólag III. k, 274. l.: *Résultats de l'Assemblée des notables*.

²⁾ Guizot, *Civilisation en Europe*, XIV. l: »A győzelmek külföldön, a belső rend annyi zavar után; erős hatalom, melyet véglegesnek tartanak; fiatal népszerű király, kit herossá tesznek, s a törvények egész halmaza: a büntető eljárás, kereskedelem, a vizek- és erdőkre vonatkozó nagy rendeletek, sat.«

apothéosisban részesítik, szobrokat emelnek neki; egy római császár ez, azok sorából, kiket az istenekkel egy rangba helyeztek. »Ekkor volt a királyságnak legteljesebb diadala«, mondja Michelet ¹⁾, »a népnek legteljesebb bizalma egy emberben, ki valaha létezett.« Uralkodásának közepe táján és a század utolsó éveiben az áramlat, mely eddig a királyságot támogatta, észrevétlenül meggyöngült s a vizek mintegy egymásra torlódva tornyosulnak össze. A nantesi rendelet kihirdetése IV. Henrik által a monarchia érettségét jelzi; e rendeletnek unokája által történt visszavonása a monarchia hanyatlását jelenti. A monarchia eddig következetességet tanusított, de nem rendszert: most rendszerré lesz és dogmát alkot belőle. Eddig egyezkedésekből élt, most kizárólagossá lesz. Mérséklete nagyon erőssé tette, most a túlkapások által vesztének indul. Nem uralkodik többé a nemzetért, nem többé az államért, csak önmagáért és egyedül magáért uralkodik. Öncél, önmagának istenévé lesz. Elmélyed e cultusban és elvész benne. Ugy nőtt fel, mint a nagy cserfa, mely magába szívta fel a környező földterületek minden nedvét, s mely azoknak cserében árnyékának hűsét és a lombzatának titokzatos működése által megtisztított egészséges levegőt nyújtja. És épen akkor, midőn e fa a legfelségesebbnek tűnik fel, legszebb nyarának ragyogó fényében, megakad ágaiban a nedvkeringés, lombjai egymásután hullnak le, mintha szélhűdés csapta volna meg. Törzse kiszárad és elsorvad nesztelen. Rothadt gyökerei nem fogják meg többé a talajt, kopár ágai nem tartják fenn többé magokat a légben, eső csapkodja tetejét, élősdiék örlik meg alapját. A minap még menedéket nyuj-

¹⁾ *Précis de l'histoire moderne.*

tott a viharok ellen, ezeknek jövőre már nem áll ellent többé: az első vihar, mely támad, összetöri és ledönti.

Hogy a királyság fentarthassa magát és új életre keljen, szükséges, hogy reformáló természetű maradjon és folytassa a nemzeti fölszabadítás művét; hogy sikerrel s egyúttal mérséklettel kormányozzon; hogy az állam gazdag és a nép megelégedett legyen; hogy tartózkodjék a tulkapásoktól és orvosolja a visszaéléseket; hogy miután lerombolta a nemesek uralmát, törölje el azon jogosítványokat, melyek azzal együtt jártak s a melyeknek már nincs többé létjoguk; hogy szabadítsa fel a földet s végezze művét az ember fölszabadításával. Azt követelték a királyságtól a tizenhatodik században, hogy legyen türelmes; a tizenhetedikben, hogy legyen hatalmas, s követelik a tizennyolczadikban, hogy legyen »felvilágosult.« Ha ezt megtagadja s kivonja magát feladatának teljesítése alól, a nép eléggé tudatára ébredt önmagának és jogainak arra, hogy követelje azt, a mit remél, és a király magával szemben harczkészen találandja ugyanazon törvénytudókat, kik öt évszázad óta küzdöttek mellette és a nemesek ellen. Miután megszerezték a király számára a hatalmat, követelik, hogy azt vele együtt, s ha ellenszegül, akkor ellene gyakorolják.

A királyság kezökbe tette le a fegyvert: lerombolta összes erődeit, feladta összes viárkait; az ellenállás lehetlenné vált neki, ha arról volt szó, hogy a nemzetnek ellene szegüljön. »Előtte minden néppé lett,« mondá Saint-Simon, XIV. Lajosról szólva. Az állami colossus elszigetelve áll a tömeg közepett: semmi sem védi. XI. Lajos meghódoltatá az évdijas uralkodó családokat, IV. Henrik a vallási pártokat, Richelieu a politikai pártokat, XIV. Lajos a parlamenteket; a mi a nemességet illeti, négy század óta a király-

ság azon dolgozik, hogy megfoszsza minden befolyástól, minden szervezettől, minden politikai szereptől. Az állam épülete páratlanul merész és fényes, de hasonlít mégis egy gothikus székesegyházhoz, melyben a hajó magassága és a keresztívek nyílása a képtelenségig vannak túlozva, a falak pedig azon mértékben vékonyabbak és kimetszettek, minél magasabbak amazok. És mind ezek után, hogy az épületet szabadabbá tegyék, hirtelen lerombolják a szárnyoszlopokat s a gyámfalakat, melyek az oldalakat támogatták. Még-
ing ekkor alapjában az épület s a faltörő kosnak a falak ellen irányzott legkisebb lökésére összeomlik boltozatainak nyomása és tornyainak összezúzó tömege alatt.

XIV. Lajos a végletekig vitte a monarchia elvét s minden tekintetben a túlkapásig visszaélt vele. A nemzetet a háború által összetörve, a száműzések által megcsonkítva, és az iga hordozásában, mióta érzi, hogy ez romlását okozza, türelmetlenül hagyja hátra. Az emberek el vannak koptatva, a kincstár üres, minden rúgó meg van erőltetve a feszítés erőszakos volta által, és az államnak e roppant keretében nem marad más intézmény hátra, mint a lánghész véletlensége. A dolgok azonban már oda fejlődtek, hogy, ha nem születik egy nagy király, támadni fog egy nagy forradalom.

II.

A forradalom az egész tizenhatszázad alatt készülődik. Előjelei egymásra következnek: hallani a tompa morajt, látni a föld felszínén ama repedéseket s a falak hosszában ama hasadékokat, melyek előre hirdetik a föld-rengéseket. Aztán látják a mi legelviselhetlenebbnek tűnik fel a népek előtt, a lazaságot a despotismusban, a hatá-

rozatlanságot a mindenhatóságban, az anarchiát az összpontosításban. Mindenki magához húz. Az összes közhatalmak viszályban vannak egymással. A püspökök és a parlament czivakodnak; a kormány a papság és a hatóság ellen csatároz¹⁾. A gúnyiratok egymást érik; a tekintély lehányatlik. A főemberek viszályai tápot nyujtanak a nép fegyelmetlenségének s a nép látva gyűlölködésüket, hozzá szokik megvetni őket. Csupán Fleury kormánya alatt volt némi szünet; de ez álmkóros hatalomnak is nagyobb volt a tartama, mint a következménye. XV. Lajos, midőn gyám nélkül uralkodott, a hatalomra féltékenynek, nyugtalanak, tétlennek és félnéknek mutatta magát. Ő nem kormányzott, de azt sem tűrte, hogy miniszterei az ő nevében kormányozzanak, s minthogy nem merészelt nekik ellenmondani, ellenök fondorkodott és titokban akadályokat gördített útjukba. Egyébiránt ők magok is egymás ellen ármánykodtak és zajosan versengettek. »A miniszteri bizottságok,« így tudosít d'Argenson, »Noailles tábornagy korában a világon a legborzasztóbb dologgá lettek: nem lehetett volna bennök a mennydörgést sem meghallani.« E nemesemberek a demagógok zuggyűlése módjára tanácskoztak. »A tábornagy mindenkivel hajbakapott, a ki csak valamiben neki ellenmondott; lábával toppantott, csak úgy röpíté kalapját a szobában s minden ülésen megváltoztatta elveit. Maurepas rikácsolt, nevetett és epigrammjait kétségtelen állami elvek gyanánt adta ki. Tencin bibornok minden legközöségesebb ismeretért, melylyel nem birt, Morérihez folyamodott, s ez gyakran történt.« E bizottságokra taná-

¹⁾L. Rocquain, *L'Esprit révolutionnaire avant la Révolution*. Paris, 1878.

csak következtek, melyek a király előtt tartattak s nem értek többet amazoknál. »A királyt,« írja a miniszterek egyike, »az ülnökök annyira gyűlölik és megvetik, hogy a legfanatikusabb köztársaságiak sem gyűlölnének különben« ¹⁾. XV. Lajos ezt busásan visszafizeti nekik; szeszélye és ágyasainak kénye-kedve szerint változtatja őket. A francia kormány állhatatlansága és zűrzavara közmondásosak az idegeneknél ²⁾. Uralmának vége felé egy igen tehetséges kalandor, ki a királylyal ennek kormánya ellen fondorkodott és kit vigyázatlanságból a Bastilleben a foglyok jegyzékébe irtak be, így válaszolhatott a gondatlan birónak, ki őt kérdezé: »Magától a királytól tanultam meg, különbséget tenni az ő szent személye és a miniszterekéi között, mert tizenhét év alatt, mióta én az ő szolgálatában állok, ő felsége huszonhat minisztertől vonta meg kegyét, vagy bocsátotta el őket a szolgálatból« ³⁾.

A pénzügyek a tönk szélén állanak. A hadsereg felbomlásnak indul. Ez még mindig hősie, képes az ellenség előtt fényes műveletekre, sőt szilárdságának is szép jeleit adja, mint ezt a prágai visszavonulás is tanúsította. De egészében tekintve, egy megbomlott gépezet az, mely a Versaillesból kiinduló szalak rángatása folytán ingatag mozdulatok közt hanykolódik. A tábornokok a visszahívás,

¹⁾ D'Argenson, *Journal et Mémoires*, IV. k, 139—146. l.

²⁾ Egy orosz, Dimitri herczeg, volt párisi nagykövet, ezt írta 1774. május 3-án: »... A zavarok a francia kormányban elég szabályos korszakokban fordulnak elő... minden miniszter uralmát egyre-másra hat hónapra teszik.« Idézve Tourneux által, *Revue critique*, 1884, n° 21. V. ö. *Correspondance du comte de Bernstorff*. 1755. jan. 31-ki sürgöny, I, 111. l. Kopenhága, 1882.

³⁾ Dumouriez, *Mémoires*, II. k, I. f.

kegyvesztés, pör, számkivetés vagy a Bastille által érzik magokat állandóan fenyegetve. Inkább akarnak tetszeni, mint győzni; inkább alkudozni, mint harcolni; inkább az udvarnál ármánykodni, mint az ellenséget nyugtalanítani. A politika megrohanja a csatamezőket is, a hol pártok alakulnak, melyek gyűlölik egymást, s a fondorlatok hálójában elvész a fegyelem¹⁾. A katonafaj jó marad azontúl is, de a katona azon példák után, a miket lát, rablóvá, szökevénynyé, szemtelenné lesz²⁾. Ez hanyatlás. »Ennek főoka,« írja egy tábornagy, »az, hogy kezdve az alhadnagtól föl az altábornagyig, teljességgel nem ismerik rangjuk kötetelmét... A hadnagy és a kapitány nem tudják sem kormányozni, sem vezényelni századaikat, és fokozatosan az ezredek, dandárnokok, tábornokok, altábornagyok nem jobban tudják vezényelni ezredeiket, dandáraikat, hadosztályaikat... Összes tisztjeink, mindenik külön a maga személyében, bírnak annyi bátorsággal és több szellemmel és értelmességgel, mint az ellenség tisztjei, de egy igen lényeges pontban vétkeznek: kevesen vannak köztök még

¹⁾ L. egyebek közt *Le Secret du Roi*, par le duc De Broglie, I. k, IV. f: *La Diplomatie secrète à l'armée. — Frédéric II. et Marie-Thérèse*, I. k, 211—217, 305—307. l. — *Frédéric II. et Louis XV*, I. k, 1 és köv. l.: *La Retraite de Prague*.

²⁾ Belle-Isle tábornagy ezt írta 1742. novemb. 6-án: »Az elhátortalanodás vett erőt minden katonatiszt szívén és elméjén: naponként a legelénekebb fájdalommal hallok, hogy nem elégedve meg azzal, hogy a csapatok előtt a legbűnösebb beszédeket tartják, egy parancsot sem teljesítenek, sőt a nemzet szűgyenére ők az első, s kik mindent, a mit találhatnak, elragadnak és kirabolnak...« L. Pajol, *Les Guerres sous Louis XV*. — Yung, *Bonaparte*, I. k, VIII. f.: *État de l'armée, en 1765*. Páris, 1880. — V. ű. Bernis, *Mémoires*, 152, 208, 212, 241. l.

az alantos fokozatokban is, kik ne készítnének hadi terveket a hadsereg számára és kik ne gáncsolnák a tábornokot, és talán egy sincs, a ki ne kicsinyelné a rangját«¹⁾.

Íme a baj. Ez a főoka minden forradalomnak: a hatalom túlkapása, hanyatlása és bukása²⁾. A mi a forradalmi szellemet illeti, ott benn forrong az a lelkekben. Elég, ha a gátak leromlanak, hogy az anarchia kitörjön. Páris tele van tribunokkal, kik készek a tömeget felizgatni; nyomorultakkal, gonosztevőkkel vagy esztelenekkel, kik készek kíséretökhöz szegődni. A demagog legenda terjed a homályban; megvan neki a maga élő hagyománya. A párisi forradalmak a száz éves háború alatt prototypjét képezik a többinek. Ekkor a testületek főnökei községgé szervezkednek s magokhoz ragadják a hatalmat, megrohanják a palotát, mint a nép megbizottjai, kezökben fegyverrel tudatják akaratát a csoportnak, mely őket követi; a fejedelem szemei előtt konczolják le a minisztereket, magokhoz ragadják a dictaturát és kormányoznak a rémület segélyével. Étienne Marcel Dantont juttatja eszünkbe; Caboche előhírnöke Maillardnak. A tizenhatodik században a Liga az anarchicus szellemmel vallási fanatizmust párosít. Ez már a jakobinusok borzalmas szervezete; feladják és rettegnék tőle, mint a hogy később fel fogják adni a hirhedt társulatot. Saint-Simon úgy beszél Guise társairól, mint a hogy fog beszélhetni Joseph de Maistre Robespierre buzgólkodó párthíveiről: »E dühöngő prédikátorok és e fanatikus söp-

¹⁾ Broglie tábornagy jelentése 1759-ben. *Le Secret du Roi* I. k, 343. l.

²⁾ L. a velencei Pisani jelentését a forradalom okairól. *Romania, Storia di Venezia*, Velence, 1859, IX. k. — V. ö. Franchetti, I. k, 50. l.

redék, kik annyi zavart támasztottak a tudatlan szellemekben és gyöngye lelkiismeretekben... A Ligának e hydrája, Európa ezen szétmarczangolója ¹⁾, meg van zavarva terveiben és végső tusáját vívja.«

A lázadásnak megvannak a maga előzményei és classicus formái. 1648-ban, mondja Retz, »a mozgalom, mint a hirtelen támadt és heves tűzvész a Pont Neuftól az egész városra elragadt. Mindenki fegyvert fogott. Látni lehetett öt-hat éves gyermekeket gyilkokkal a kezökben; magok az anyák adták azokat gyermekeik kezébe. Két óránál rövidebb idő alatt Párisban több mint tizenkétszáz torlasz állt elő, megrakva lobogókkal és mindennemű czímerekkel, melyeket a Liga még épen hagyott.« Egy évszázaddal később XV. Lajos egyik minisztere ezeket írja: »Az anyag mindenütt gyulékony lévén, a zendülés lázadássá, és a lázadás egész forradalomná nőheti ki magát, mikor aztán valószínűs néptribunokat, comiciákat választanak és községeket fognak szervezni.« ²⁾...»A párisiak nagy forrongásban vannak... Egy hivatalnok azt mondá nekem, hogy, ha megszüntetik a Châtelet-t, nincs kétsége abban, hogy torlaszokat fognak emelni s ez által kezdetét veendi a forradalom« ³⁾.

A század közepe táján mindenütt nyilvánul a politikai forrongás ⁴⁾. 1749-ben egy röpirat jelen meg, mely következő észrevétellel fordul a királyhoz: »Lajos, hogy te szeretetünk tárgya valál egykoron, onnan van, mert még nem ismertük volt minden bűnödöt; e hibád által néptelenné vált s a veled együtt uralkodó bohócoknak mintegy

¹⁾ *Parall le*, 47. és 121. l.

²⁾ D'Argenson, *Journal*, 1751.

³⁾ D'Argenson, *Journal*, 1753.

⁴⁾ *Journal de Barbier*, 1748.

zsákmányul oda dobott királyságban csak azért maradtak még francziák, hogy téged megutáljanak!« Ugyanazon évben egy másik röpiratot bocsátanak közre, mely így kezdődik: »Ébredj föl, Ravailac szelleme!¹⁾ 1720-ban már következő tartalmú czédulákat szórtak szét a városban: »Öljétek meg a zsarnokot és ne riadjatok vissza a zavarótól.« Bármily szeretetreméltóknak, vígaknak és illedelmeseknek látszassanak is a francziák, különösen a párisiak, mindig készek fenevadakká lenni s, a mint Voltaire mondá, átmenni az »Operából a Szent-Bertalanéjbe²⁾«. Ennek oka az, hogy a nyomor rettenetes, hogy a szűkölködések egymásra következnek, hogy a tartományokban itt-ott lázadások törnek ki, hogy az országutakat rablók lepik el, hogy a lappangó tűzvészek központja Párisban van³⁾. A bujtogatóknak, s Roederer kifejezése szerint, a gyujtogatóknak, csak az éhséghez kell fordulniok, hogy kegyetlenséget támasszanak. Senki ez iránt nem táplál kétséget. D'Argenson azt hiszi, 1754-ben: azon fogják kezdeni, hogy »az utcákon széttépnek néhány papot, sőt magát a párisi érseket is.« 1750-ben híre terjed, hogy a gyarmatok benépesítésére gyermekeket ragadtak el. A külvárosok föllázadnak. Több poroszló megöletik. A tömeg a rendőrkapitány háza elé vonúl. Össze akarja őt konczolni és *szívélt megenni*; Versailles felgyujtásáról beszélnek. A rendőrkapitány »ki oly halvány, mint a vizbefült,« csak azzal mentheti meg életét, hogy kiszolgáltat a zendülőknak egy őrzetöt, kit

¹⁾ Rocquain, *L'Esprit révolutionnaire*, IV. k.

²⁾ 1776-ki levél.³⁾ *Lettres inédites*, 1856-ban közzétéve De Cayrol által. Sainte-Beuve, *Causeries*, XIII. k., *Voltaire* czikk.

³⁾ L. Taine, *L'Ancien Régime*, V. k.: *Le Peuple*. — Desnoires-terres, *Voltaire et J. J. Rousseau*, 464. és köv. l.

abban a pillanatban a patakhöz hurczolnak és agyonvernek ¹⁾). Végezzük XV. Lajos két miniszterével: »Minden darabokra hull szét.» — »Mind ez felbomlik: hiában támasztják meg az épület egyik oldalát, bedől az a másikon. A hanyatlás utolsó korszakát éljük ²⁾).«

Mind e tények megvannak, mind ez okok hatnak, mind e következmények nyilvánulnak a hét éves háború előtt. A bölcsészek alig léptek a küzdelembe. Az *Esprit des lois* 1748-ban jelent meg, az *Encyclopédie* 1751-ben; Voltaire ekkor Poroszországban volt, dolgozva a *Siècle de Louis XIV* című munkáján; Raynal kevésbé ismert volt, Rousseau csak dijoni értekezése, Mably pedig közjogi compilatiói által volt ismeretes. De a vizsgálódó, a bíráló szellem, a nyugtalansággal és elégtelenséggel benne voltak a levegőben. A mint a parlamentek a római senatus szerepét kezdék játszani; a mint 1726. óta azt olvasák az ügyvédek tanácskozmányaiban, hogy »a törvények valóságos szerződések azok között, kik kormányoznak, és azok között, kik kormányoztatnak ³⁾);« a mint megértették, hogy az állami souverain bíróságok egyike kijelenti, »ha az alattvalók engedelmisséggel tartoznak a királyoknak, viszont a királyok is engedelmisséggel tartoznak a törvényeknek,« — hogy »a nemzet ép úgy felette áll a királyoknak, mint az egyház felette áll a pápának ⁴⁾« : az emberek már meg voltak érve a forradalmi tanok propagandájára, és ez épen kapóra jött,

¹⁾ Rocquain, *L'Esprit révolutionnaire*, 136. l.

²⁾ D'Argenson, 1752, VII, 295. l. Bernis, 1758, II, 221—238. l.
— V. Ő. Rocquain, 161. l.

³⁾ Rocquain, 56—57. l.

⁴⁾ Remontrances de 1753, 23. mai.

hogy fölláztassa a kedélyeket ¹⁾. A szellemek erre hajlandók voltak, s az állam úgyszólván minden utat megnyitott elleneinek. Határozottan a hét éves háború csapásai indítják meg a mozgalmat. A bölcsesek a forradalomnak, melyet a kormány hibái készítettek elő, vezetőket, kereteket, tant, irányzatot, elragadó illuziókat s a remények ellenállhatatlan szárnyalását szolgáltatták. Ők nem támasztják e forradalom okait; ők azokat csak nyilvánítják, azokba lelket öntenek, szenvedélyesekké teszik, sokszorozzák és gyorsítják kifejlődésüket; de nem bontják föl a régi társadalmat, mivelhogy ez maga bomla föl, midőn ők abból a forradalmat kiterítésre vitték.

Hogy nem XV. Lajos uralkodása alatt tör ki a forradalom, ennek oka az, hogy Franciaország még mindig mélyen royalista, s mert egy egykorú szavai szerint egy új uralom reményével kecsegteti magát. E válságban úgy, mint valamennyi megelőzőben, a tájékozatlan nemzet a királyhoz fordul. Mindent tőle vár, mert azt hiszi, hogy neki minden lehetséges. Kétségkívül sokan beszélnek a politikai szabadságról, de legtöbbszörnek arról csak homályos fogalmaik vannak; senki sem ismeri azt tapasztalásból. Főleg azon eredményekért óhajtják azt, melyeket attól várnak, s ez eredmények azon reformok, melyeket az állam önként megvalósíthat. ²⁾

Az első és leglényegesebb az, a mit polgári szabad-

¹⁾ E propaganda története oly sikerrel iratott meg, hogy nem szükséges többé arra visszatérni. Taine, *L'Ancien Régime*, I. IV.: *La propagation de la doctrine*.

²⁾ L. Tocqueville, *L'Ancien Régime*, III. k., III. f.: *Comment les Français ont voulu des réformes avant de vouloir des libertés*.

ságnak neveznek ¹⁾): a személyek és javak szabadsága az az elsőrendű szabadság, mely szükséges feltétele a többinek valamennyinek; egyedül a hűbérrendszer utolsó nyomainak megsemmisítésében áll. A második, az adó arányos megosztása az összes polgárok között. Ez is, az is az állam érdekében áll: az első ragaszkodóbb alattvalókat, a második bőségesebb jövedelmi forrásokat juttat az államnak. Csak a kiváltságosoknak ártalmasak e reformok, a nemeseknek és a papságnak, vagyis azon osztályoknak, melyekkel szemben ötszáz esztendő óta az állam azon dolgozik, hogy őket közös engedelmességre kényszerítse. Meggazdagságának fogja eszközét megtalálni, ha népszerűvé teszi magát. Ez művének a befejezése, megkoronázása. Tanácsosai- és törvénytudóinak lelkét is ez foglalkoztatja állandóan. Tárcaik tele vannak javaslatokkal: a VIII. év gyűlési bizottságai és államtanácsosai nem tehetnek jobbat, mint hogy azokból tele marokkal merítsenek.

A törvények codificatiójának eszméje régi volt ²⁾. D'Aguesseau felhívja e nagy munkára az ország összes parlamentjeit: »A törvények tökélye, mondá ő, abban áll, hogy a legegyszerűbbek és lehető legáltalánosabbak legyenek. A törvény egy elvnek kell, hogy a kifejezése legyen.« Pothier részben megkezdi a munkát: iratai a Code civil

¹⁾ »A mi a népet mindenek előtt és mindenek fölött érdekli, azok a polgári és rendes törvények; a bölesöben ragadják meg őt, érintik lételének minden pontján: itt helyezkedik el a szabadság, mint a polgárok mindennapi cselekedeteinek szabálya és jogzime; itt tanulja meg ismerni jogainak határát és kötelmeinek rendszerét. Egyedül a polgári törvények teszik a polgárokat.« Mallet du Pan, *Mémoires et Correspondance politique*; 1796. Sayous, II. k, 242. l.

²⁾ Viollet, *Précis*, 169. és köv. l.

szerkesztőinek mindennapi kenyere lesznek. Machault az adó reformjára gondolt ¹⁾; Mollien, ki azt később létesítette, már a minisztérium hivatalszobáiban tanulmányozta vala. Lebrun, ki azon időben lett herczeggé, mikor Mollien gróffá, 1769. óta készítette elő Maupeou számára, kinek a titkára volt, a bíróság ujjaszervezésének egész tervezetét: s ez kevés eltéréssel ugyanaz, melyet e század elején léptettek életbe ²⁾. La Chalotais, Guyton de Morveau és Roland elnök azt javasolják, hogy a közoktatás az állam kezeibe helyeztessék: Franciaország »Universitása«, felsőbb tanácsával, felügyelőivel, normál-tanodáival, csirájában megvan irataikban ³⁾.

Némelyek messzebb mennek és átdolgozzák gondolatban az összes intézményeket; de ha ebből a polgárok hasznot húznak is, a legvilágosabb haszon az államra fog hárulni. Nem szólok itt az utopistákról: de im' egy intendáns, egy ember, ki a közügyekben lett nagygyá és ki miniszterré lett, Turgot. Ő kijelenti a királynak: »Felséged, a mennyiben nem zárkózik el az igazságtól, korlátlan törvényhozónak tekintheti magát s rendeleteinek végrehajtása tekintetében számíthat jó nemzetére ⁴⁾.« A czél, melyet Turgot maga elébe tűz, abban áll, »hogy a nemzet minden erejét a király kezeiben összpontosítsa s a nemzetet

¹⁾ L. René Stourm, *Les Finances de l'ancien régime et de la Révolution*. Paris, 1885.

²⁾ L. Flammermont, *La Réforme judiciaire et le chancelier Maupeou*. Paris, 1880. — *Le Chancelier Maupeou et les Parlements*. Paris, 1884. — Lebrun (duc de Plaisance), *Opinions, rapports et choix d'écrits politiques*. Paris, 1829.

³⁾ Albert Duřay, *L'Instruction publique et la Révolution*. Paris, 1882.

⁴⁾ Turgot, *Oeuvres*, VII. k, 389. l.

könnyen kormányozhatóvá tegye ¹⁾.) « Az oktatás a népet fegyelmezni s az embereket képezni fogja. » Felséged mindenütt találna tehetségeket, erényeket, önzetlenséget, becsületet és buzgalmat. Becsületes embernek lenni, közönséges és nem ritka dolog lesz. Felségednek minden részében egyesített királysága, melyek természet szerint kibővülnének, erőben megtizsereződnek ²⁾.) « Turgot, hogy a királyt e feladatában segítse, a municipális gyűlések egész rangsorát dolgozta ki, fel » a királyság nagy municipáliságáig «, mely évenként hat hétre gyűlne össze a király köré: adminisztrálva, a nélkül, hogy kormányozzon; ohajtásokat fejezve ki a nélkül, hogy törvényeket alkosson és csupán arra szorítkozva, hogy megvitassa az elveket, a nélkül, hogy megállapítsa a szabályokat. » A királyi hatalom ez által felvilágosítja, de nem feszélyezve; a közvélemény pedig veszély nélkül kielégítve volna ³⁾.) « Lebrun oly rendi gyűlést hozott javaslatba, mely az uralkodónak tanácsát képezné: » Az e gyűlés szavazata által felvilágosított királyi hatalom gyakorlatának nem szabad többé ismerni sem hatalmat, mely azt megváltoztassa, sem akadályt, mely föltartóztatja ⁴⁾.) «

Ez a felvilágosult kormány szelleme, a század szelleme; ez volt a francia monarchia szelleme is — annak jó éveiben. Így tévén magokévé koruk eszméit, és a nemzet kívánságait az állam érdekével így egyeztetve ki, lettek oly nagy uralkodókká, és alapítottak oly hatalmas házat V. Károly, XII. Lajos, IV. Henrik és XIV. Lajos. E mun-

¹⁾ Turgot, *Oeuvres*, II. k, 506. l.

²⁾ Id. VII. k., 682. l.

³⁾ *Mémoire de 1775.*

⁴⁾ *La voix du citoyen*, 1789.

kában nem látnak semmit, a mi a monarchia erőit felülmelná és jellegéből kivetköztetné¹⁾. »Ha akkor a trónon egy olyan szabású és szellemű fejedelem találkozott volna, mint nagy Frigyes, mondja Tocqueville, nem kétlem, hogy úgy a társadalomban, mint a kormányzatban a legnagyobb változásokat idézte volna elő, melyeket a forradalom végbe vitt, még pedig nemcsak a nélkül, hogy elveszítse a koronát, de még hatalmát is nagyban gyarapította volna²⁾.«

Ez az, a mit felfogott az egyedüli nagy politikus, kit e zavaros korszak szült. Mirabeau ezt írta 1790-ben³⁾: »Örökletes királyság a Bourbonok uralkodóházával; koronként választott és állandó törvényhozó testület, működésében a törvényalkotásra szorítva; a legfőbb végrehajtó hatalomnak egysége és igen nagy szabad mozgása mindabban, a mi a királyság kormányzására, a törvények végrehajtására, a közérő vezetésére vonatkozik; a törvényhozó testület kizárólagos adómegajánlási joga; a királyság új felosztása; ingyenes igazságszolgáltatás; sajtószabadság; miniszteri felelősség; kincstári és papi javak eladása; civillista megállapítása és többé semmi rendi különbség; semmi kiváltság, sem pénzbeli fölmentés; semmi hűbériség, sem parlamentek; semmi nemesi, vagy papi testület; semmi rendi uralom, sem tartományi testület. Im' ez az, a mit én

¹⁾ »Igen gyakran kell ismételnünk ama nagy igazságot, hogy a monarchia kezdje előlről. Vissza kell tehát menni eredetéhez, vagyis a harmadik rendet úgy kell felhasználni, a mint azt az első francia királyok felhasználták.« Rivarol, *Mémoire à Louis XVI*, 1791. L. Lescuré, *Rivarol*. Paris, 1883.

²⁾ *L'ancien Régime*, I; II, III. f.

³⁾ Bacourt, *Correspondance entre Mirabeau et le comte de la Mark*. Paris, 1851.

az alkotmány alapjai alatt értek. Ezek a királyi hatalmat csak azért korlátozzák, hogy erősebbé tegyék; tökéletesen összeillenek a monarchicus kormányzattal.«

A vágyak hasonlíthatatlanul szerényebbek voltak 1774-ben, midőn XV. Lajos meghalt. Bizalom fordult a király felé, s a közvélemény nem alkudta volna le hatalmát, ha azt népszerű reformok megvalósítására használja vala. Soha sem beszéltek annyit IV. Henrikről s nem magasztalták annyit Richelieut. A képzelődések a törvényhozó király eszményén éledegttek, s az atavismus egy sajátságos tünete folytán a bölcsészek abban tetszelegtek magoknak, hogy a középkor legendai hőséneke vonásaiban tüntessék fel a jövő uralkodóját. Az uralkodóház kezdetén a Capetingek első törvénytudói e gyöngé fejedelmek előtt Nagy Károly nagy névére utaltak: benne a birodalom alapítóját tüntették fel előttök és uralmának elhomályosult emlékében kerestek jogcímekeket a királyságnak ¹⁾.

Nyolcz századdal később a bölcsészek ismét őt állítják oda példaképen, s tőle kívánják, hogy tanítsa meg XVI. Lajost arra, hogyan kell reformálni az államokat. »Mably,« mondja egy egykorú, »Nagy Károlyban a bölcsészt, hazafit, törvényhozót mutatja be nekünk. Látnunk engedi, hogy e monarcha elutasítja magától az önkényuralmat, mely a fejedelmekre nézve mindig gyászos. Károly elismerte az ember elidegeníthetetlen jogait, melyek feledésbe mentek volt ²⁾.« E nagy alak, mely a monarchia hajnalpirjában tűnt fel, kiemelkedik annak alkonyakor is. Fülöp Ágost

¹⁾ Guizot, *Civilisation en France*, IV k, XIII. leczke.

²⁾ *Éloge de Mably*, par l'abbé Brizard, couronné par l'Académie des inscriptions, 1787. — L. Mably, *Observations sur l'histoire de France*, II. k., II. f.

lelkét egészen betöltötte; Bonaparte képzelődését mintegy elbűvölte ez alak. XVI. Lajos tekintete nem hatott oly messzire.

III.

A feladat nehéz volt. Megragadni e nyugtalan szellemek vezetését, gátok közé szorítani a vélemények rendetlen áramlatát, azt kizsákmányolva mérsékelni, a népet emancipálva vezetni, legyőzni a kiváltságosok ellenszegülését és megtartani őket az engedelmességben, midőn kiváltságaiktól megfosztatnak, alapjainál újra kezdeni az épületet s számára új gyámfalakat emelni akkor, midőn lerombolták mind azt, a mi a régiekből még fenmaradt: e munka a szellemnek egyszerre merészségét, sokoldalúságát és hajlékonyságát igényelte. Egy éles eszű és szilárd IV. Henrik, egy bátor politikus, egy leleményes és vállalkozó ember kellett volna hozzá ¹⁾. XVI. Lajos pedig birt mind ama tulajdonokkal, melyek alkalmasak arra, hogy békés időkben népszerűsítsék az uralkodó házakat, de egygyel se birt azok közül, melyek szükségesek arra, hogy dynastiák alapíttassanak izgalmak között, vagy visszaállíttassanak zavarok közepett. Ő a kor illusiói szerinti fejedelem volt, egy idylli fejedelem, vagy a minő az erkölcsi elbeszélésekben szokott előfordulni; semmi sem volt benne ama zord tragédia hőсібől, melyet a század magában hordott. Voltak ismeretei, de szelleme rest és ingatag vala; volt értelme, határozottság nélkül; birt

¹⁾ »Csak erélyes jellemű, dicsőségtől környezett s a közvéleményt vezető király képes ily vállalatba kezdeni és azt tán végre is lajtani, — mondá Maupeou Lebrunnek 1769-ben. Ilyen király találna minisztereket, kik őt támogassák, és nemzetet, mely neki engedelmessédjék.« Lebrun, *Opinions*, etc.

tapintattal, de nem jellemmel. Szerénynek, nehézkesnek és lemondónak tűnt fel. »A király gyöngesége és határozatlansága, mondá fivére, a provençei gróf, felülmúl mindent, a mit csak mondani lehet. Képzeltetek megolajozott elefántcsont golyókat, melyeket hiában erőlködnétek együtt tartani ¹⁾.« Engedte az embereket cselekedni, engedte jönni az eseményeket — hanyagságból, optimismusból, önmaga és mások iránti bizalmatlanságból. El volt telve megható hajlammal minden jó iránt, de képtelen szilárd akaratra és mindig kész megfordulni; jóságból, közönyből, lelkiismereti furdalásból igyekezett kiegyeztetni oly ellentéteket, melyek csak a semmiben találták megoldásukat.

Nagy király hiányában Franciaországnak nagy miniszterre lett volna szüksége. De XVI. Lajos, megfosztva a merni tudás művészetétől, mely IV. Henrik lángeszét képezé, ép oly kevéssé birt az ítélőképesség adományával és az uralkodás művészetével, melyek XIII. Lajosnál a lángeszt pótolták. Közönyös lévén az emberek iránt mivel hogy őket nem ismeré; azon felül rettegve minden határozott jellemtől, megriadva és megzavarodva másnak határozottsága által, melyet röstelkedve nem talált önmagában, nem tűntetett volna ki, még kevésbbé támogatott volna egy Richelieut. Egy angol kiadásu miniszter megalázta volna őt. Nem viselte volna el egy Pittnek gyámságát; azonban a hatalomnak közvetlen gyakorlatától félt. Visszariadt az erélyes rendszabályoktól. Szerette a népet, s édes volt neki, hogy szeretettnek hiheti magát; a kegyetlenkedés gondolata rettenetesnek tűnt fel előtte. Midőn az idyllből a drámába esett alá, aggodalomteljesen fordítá el szemeit s visszariadt

¹⁾ Bacourt, *Mirabeau et La Mark*, I. k. 125. l.

a vértől. Semmi más szilárd és határozott nem volt benne, mint a benső érzelmek s a vallásos hit; állami erények hiányában, melyeket nélkülözött, birta az összes magán-erényeket: gyöngédséggel teljes szívet, hűséget a ragaszkodásban, önmegtadadásig vitt szerénységet, az önfeláldozásig menő szendeséget. Midőn őt e menedékhelyén támadák meg, rögtön fölegyenesedett ismét; a mi benne szent Lajos véreből megmaradt, föléledt újra és nagynak tetszett. »A király semmi,« írta egy külföldi nagykövet¹⁾. E diplomata csalódott. XVI. Lajos becsületes ember és keresztény volt; de nem vala király. Tudott szeretni, tudott megbocsátni, tudott tűrni, tudott meghalni: de nem tudott uralkodni.

Nem lévén arra teremtve, hogy vezesse a forradalmat, el kellett azt szenvednie. Még az ő kormányának gyöngesége is siettette a válságot. Az ellentétek, melyekben elmerült, már uralkodásának elején állottak elő. Megkísérlé kormányozni a közvélemény támogatásával: összehívta a parlamenteket, és a minisztériumot reformátorokra bízta. A parlamentek fel voltak oszlatva, mert megtagadták az engedelmességet. Visszahelyezettésök által fölbátorítottak s minthogy a reformok, melyeket az államban megvalósítani akartak, nekik nem tetszettek, ezekkel szemben annál makacsabb ellenállást tanúsítottak, minél inkább érezték, hogy hatáskörükben megerősítettek.

Turgot, ki XVI. Lajost a maga eszméinek megnyerte, az egykorú államférfiak legnemesebb és legmagasztosabb törekvéseit képviselő! Senki sem volt inkább arra teremtve, mint ő, hogy egy »erényes fejedelem« »felvilágosult minisz-

¹⁾ M. De Staël, 1789. okt. 22. *Correspondance*, publ. par M. Léonzon-Leduc. Paris, 1881.

tere* legyen. Ő korának sajátos formái szerint tovább folytatta az előző századok által megkezdett összpontosítás művét. Mind e tervezetei a nemzeti és kormányzati egységre voltak irányozva. Gazdasági és társadalmi reformokkal kezdé. XVI. Lajos elrendelé a gabnakereskedés szabadságát, a robot, czéhtanács és a czéhek eltörlését. Ez forradalom volt a kereskedelemben, iparban, mezőgazdaságban, következőleg a társadalom minden érdekkörében. Turgot, hogy ezt végrehajtsa, két segítségre számított, melyek őt egyszerre hagyták cserben: a közvéleményre, mely reformokat sürgetett, de semmikép sem volt arra előkészítve, hogy azoknak gyakorlati eredményeit is elfogadja; és a királyságra, melynek már nem volt meg a szükséges tekintélye arra, hogy a közvéleményt vezesse és annak szükség esetén ellene szegüljön. Magának Turgotnak, bár igen tapasztalt kormányzó vala, szellemében is sok ábrándszerű volt, s nem vette eléggé számba a nehézségeket. Eszményileg gondolkozott, tabula rasá-n dolgozott s figyelmen kívül hagyta a történelmet, a mi a politikában a viszonyok erejének félreismerésére vezet.

Ő a királyt »korlátlan törvényhozónak« akarta. Ez az ellenkezője volt annak, mit a parlamentek akartak, melyek megtagadták a rendeletek becikkelyezését. A rendeletek azonban megfelelték a közvélemény szellemének; de a közvéleménynek nem voltak sem közegei, sem központja; minden és egyúttal semmi sem volt a közvélemény. Az ellenállás egy állami nagy testülettől jött, mely egypár személyből állott, de ez minden volt. Azoknak legnagyobb része, kik ellenszegültek, érezte a reformok szükségét; általában kívánták is azokat, de ellenezték azon ponton, a hol minden egyes reform őket érintette. A terv a maga egészében

népszerű volt; de minden részletes intézkedés, melyet annak megvalósítására tettek, szövetségeket támasztott, melyek azok végrehajtását megakadályozták. Hanem e szövetségek épen nem voltak legyőzhetetlenek. Magasabb szempontból tekintve, ellensúlyozni lehetett volna azokat, még pedig ugyanazon elemek szembeállításával, melyekből állottak. Ha léteztek is tényleg coteriák, a valóságban az emberek egymáshoz nagyon hasonlókká lettek; közös eszméiknél fogva kellett volna megragadni, a helyett hogy külön érdekeikben támadják meg őket. Ha mindenki védelmezte is a saját kiváltságait, mindenik kész volt cserbenhagyni a másokéit; mindannyian pedig egyértelműleg kárhóztatták magát a kiváltság elvét.¹⁾ Így történt, hogy részleges reformok akkora akadályokba ütköztek, minőkre nem talált az egész forradalom, s hogy a kiváltságosok egyetlen éjjelen magoktól adták föl a népnek amaz erődöt, melynek első viárait oly makacssággal vitatták el a királytól.

A királynak meg kellett volna törni az ellenszegüléseket. XVI. Lajosnak ehhez nem volt bátorsága: felálló miniszterét. Turgot, ki a legszebb reményektől kísérve 1774-ben lépett a kormányba, két év múlva általános elcsüggedés közt lépett ki abból. Minisztériuma az elégtelenek számát szaporította. A nép előtt két szembező igazságot derített föl, melyek egyaránt gyászosak a monarchiára: egy nagy reform szükségét s a királyság abbéli tehetetlenségét, hogy azt végrehajtsa. Vele eltűnt minden remény, hogy a kormányzatot régi alakjában fenntartani lehessen. Megkísérlék adminisztrálni. Nem lehetvén

¹⁾ Tocqueville, *L'Ancien Régime*, II. k. IX. f.

a baj gyökerét érinteni, a jelenségeket igyekeztek eltüntetni. Necker megkísérlé ezt a pénzügyekre nézve. Csak két mentő eszköz állt rendelkezésére: a rend és a takarékosság. Ezeket alkalmazva, közvetlenül a visszaélésekbe, közvetve a kiváltságokba ütközött. Elbukott mint Turgot, és pedig ugyanazon okok folytán. 1781-ben vonult vissza. A monarchia a mesterfogásokra, ideig-óráig ható eszközökre, kuruzslókra volt utalva. Az öreg Maurepas után az alárendeltekhez, Joly de Fleury és Ormessonhoz folyamodik a monarchia; majd kétségbe esve ügye fölött, 1783-ban egy politikai szédelgő fajtának, Calonne-nak karjaiba veti magát, ki könnyelmű pazarlója a pénznek és eszméknek, ki hizelg az udvaroncok szeszélyeinek, elámítja az előkelő világot kérdéseivel, ki elkábítja önmagát is önhittségével, eltékozolja a pénzügyek utolsó segélyforrásait, elveszti könnyelmű játékban a politika utolsó betétjeit és a monarchiát orozátlanul a katasztrópha útjára tereli.¹⁾

A kísérlet, melyet a nép visszanyerésére tettek, a kiváltságosok ellenszegülése folytán meghiúsulván, a kormány megkísérlé ezekre támaszkodni. Minthogy a kormányt hátrálni kényszerítették, ez nekik bizonyos szilárdságot tulajdonított. Miután előbb ellenök küzdött, most őket maga köré sorakoztatni törekedett a kormány. Egy neme támadt a reakciónak a nemesek javára. Különösen a hadseregénél érvényesült ez. Egy 1781-ki rendelet nemeségi bizonylatokat követelt a magasabb fokozatokra nézve. A polgárrendűeket ez mélyen fölingerelte; mind azok, ki-

¹⁾ A válság és átmenet ez éveinek történetére nézve, mikor a forradalom készülődik és határozott alakot ölt, I. Droz, *Histoire de Louis XVI*, Paris, 1839—42, és Chérest, *La Chute de l'ancien régime*, mely tanulmány különösen az 1787—1789. évekre vonatkozik.

ket e rendszabály érintett, nem láttak másban reményt az előléptetésre mint a forradalomban. Egyébiránt a hadsereg ellenzékeskedő volt, s a nemes tisztek ép úgy ármánykodtak, mint a többiek. A fegyelmi szabályok változása ingerlé a parancsnokokat és kifárasztá a katonákat; az elégtelenség táplálta a fegyelmetlenséget. 1788-ban, írja egy egykorú, ¹⁾ Condé herczeg táborában, »a Brienne-kormány intézkedései képezték tárgyát minden beszélgetésnek, a parlamentek ellenállását élénken helyeselték, az udvar magatartását irgalmatlanul ócsárolták, kicsapongásait leleplezték és nagyították.« Megvitatták a népek jogait, bámúlták és irigyelték az angol tiszteket, kik »szabad emberek s nem egy zsarnok király katona-gépei« voltak. Szóval, a hadsereg felbomlásnak indult és így készüldött ama széthullás, mely Rivarol kifejezése szerint, nem egyike a forradalom okainak, hanem maga a forradalom.

A parlamentek teljes lázongásban voltak. Távol attól, hogy az állam megszilárdulására gondoljanak, annak csak megrendülésén dolgoztak. Azt vélték, hogy a kormány igen erős és az óvószer ő szerintök abban állt, hogy hatalmát megszorítsák. Ez az oka annak, hogy oly hévvel védelmezték a kiváltságokat. De midőn azon kiváltságokat követelték, melyekkel a végett kérkedtek, hogy a britt parlament szerepét mohón utánozhassák, ama híres alaptörvényeket idézték föl, melyeket nem lehetett a nélkül megbolygatni, hogy alá ne ássák a monarchia egész épületét. Bár képtelenek voltak a népet vezetni, felizgatni még mindig tud-

¹⁾ Miot de Mérito, *Mémoires*, I. k, 3. és köv. l. Paris, 1873. Miot akkor hadbiztos volt. V. ö. Chérest, *Chute de l'ancien régime*, II. k, 87. és köv. l.

ták. ¹⁾ Az ő gyűléseikből indul ki ama felhívás az országos rendekhez, mely csakhamar az egész nemzet kiáltása lett. Ez a remény fölébresztése volt s minden szívet betöltött.

Érezték, hogy a jelen nem lehet tartós, hogy a válság kikerülhetetlen, s hogy a kormány többé nem felel meg a feladatnak. Az egyesek szándékai egymást akadályozták és tévelyegtek. Úgy látszott azonban, hogy az általános akarat nem tévedhet s hogy elég volna az embereket csak összegyűjteni, hogy egyetértőkké legyenek és kiadni a jelszót a nemzetnek, hogy mindenki meghódoljon határozatának, mely az észszerűség és igazság határozata leend. A királyság kivonta magát a feladat teljesítése alól, miért is azon gondolkodtak, hogy nélküle fogjanak hozzá. A hatalom kudarczai- s a kormány zavaraiért könnyen találtak vigasztalást ama gondolatban, hogy ki fogják vívni a szabadságot s hogy a szabadság által egyszerre minden lehetőségessé és könnyűvé válik. Tüstént lelkesült szenvedélyvel hevültek érte, vakon hittek erejében; győzelmétől kárpótlást vártak minden csalódásért. A nép szava minden eszmében valóban isten szava lett, mely lesülyeszti a hegyeket, lecsöndesíti a tengereket és átalakítja a lelkeket. ²⁾

A kormányzók egy ideig még haboztak. Mind ezek daczára volt e hivatkozásban az ismeretlenre valami borzalmas rájok nézve. Félték ama titokzatos folyamhoz közelíteni, bár érezték, hogy ellenállhatatlan áramlat sodorja őket arra felé. A folyam mentén igyekeztek hát járni. Összehívják a tartományi gyűléseket: a harmadik rend

¹⁾ Tocqueville, *Mélanges*, chapitres inédits, III. f. : *Comment le Parlement à l'aide des précédents, renversa la monarchie.*

²⁾ L. Mme De Stael, *Considérations sur la Révolution française.*

uralkodik itt a helyzeten és szervezkedik. A kormány, mely nem tudott reformokat alkotni, »átengedte e reformok követelésének jogát azoknak, kiket a kormány vonakodása a reformok tekintetében, leginkább ellene ingerelt.«¹⁾ A gyűlések befejezték a régi kormányzat intézményeinek lerombolását, és sürgősebbé tették az országos rendek egybehívását, utalva arra, hogy az szükségesebb és könnyebb is lesz.²⁾ A minisztérium az utolsó elodázó eszközhöz folyamodott, és 1787-ben összehívott előkelőségekből egy gyűlést, de ez is, még pedig a legsürgetőbb módon, ugyanarra az eredményre vezetett. Ekkor aztán ama végső eszközhöz kellett nyúlni.

Annyi tétovázás- és viszontagságnak az lett az eredménye, hogy egészen elkoptatták a rugókat. A kormányzat legfelsőbb csúcsától a legalsóbb fokig, a központtól a végeig minden meglazult. A kormány felbomlása, a közhatalmak elgyöngülése, a hatóságok elcsüggedése, a fegyelem meglazulása a hadseregben s ennek folytán a vezénylet hiánya és az engedelmesség megtagadása, a megtorlás lehetetlensége: ím ez a régi kormányzat mérlege, midőn leszámol. Kimerített minden embert és minden segédeszközt. Nem birván többé önmagában segélyforrásokat, magán kívül kereste s a nemzettől kérte azokat. Az országos rendek 1789-re hívtak össze.

¹⁾ D'Arbois De Jubainville, *L'Administration des intendants*. Paris, 1880.

²⁾ L. Léonce de Lavergne, *Les Assemblées provinciales* és különösen XXXVI. f. Paris, 1863.

IV.

Hivatkoztak a szabadságra, miután előbb a királyra hivatkoztak. Ez új nyelvezet volt. A francziák azt szenvedélyvel beszélték, bár általában igazi értelmét nem fogták föl. Úgy használták, mint a holt nyelveket, melyekre nem lehet a szellem meghamisítása nélkül fordítani oly eszméket, a minőkre azok alkotva nem voltak. Franciaország továbbra is a despotismus szokásainak módja szerint gondolkozott. Nehány ember, kik felvilágosultabbak, élesebb elméjűek voltak mint a többiek, és kiknek értelmessége megelőzte korukat, Montesquieu szerint, Angliához hasonló alkotmány felé hajoltak. De ők csak válogatott emberek voltak, egy nemét képezték az akadémiának; az általános áramlat másfelé tartott. Az angol alkotmány, évszázadok egyezségeinek szüleménye, a legkevésbé észszerű alkotás volt. E tekintetben a francziák legnagyobb része előtt alsóbbrendű műnek tűnt fel. Nem láttak benne mást, mint némely középkori durva épületnek furcsa maradványait, és ép úgy képtelenek voltak megérteni részleteit és felfogni egészében, mint a hogy nem tudták méltányolni a gothicus székes egyházak szépségét. Azt hívék, hogy jobbat tudnak alkotni, még pedig rögtönösen. Mi több, az angol alkotmány arisztokratikus volt s már egyedül ez a jellemvonása elegendő lett volna arra, hogy népszerűtlenné tegye. Valósággal pedig azért nem volt Franciaországra alkalmazható, mert amaz elemek, melyek azt Angliában alkották, majdnem teljesen kivesztek Franciaországban, és mert a francia forradalomnak épen az volt a feladata, hogy eltörölje azoknak utolsó nyomait is.

E forradalom a nemesség ellen csinálódott, és daczára némely nemesek élesenlátó nagylelkűségének, nem lehetett várni sem azt, hogy a nemesek hozzá csatlakozzanak, sem azt, hogy a forradalmárok nekik engedjék át annak vezetését. A nemesség képviselői a leghevesebben küzdöttek az alkotmányos monarchia ellen; az angol rendszernek nem lehettek kiméletlenebb ellenségei, mint ők.¹⁾ Nem akarták a felsőházat azért, mert abban nem találhattak volna mindnyájan helyet, és mert néhány nemesnek a többi fölé való emelése szerintök annyit tett volna, mint megsemmisíteni magát a nemesség testületét.²⁾ Egyébiránt nem dicsekedtek sem szervezettel, sem befolyással. Már régóta nem volt többé arisztokratia. A nemesek vérökkel fizették meg kiváló részvételüket Franciaország minden katonai dicsőségében; de ha a hadsereg legvitézebb részét képez-

¹⁾ L. Stael. *Considérations*, 1. r, XIV. f.: *De la résistance des privilégiés aux demandes du tiers état en 1789*. — Duvergier de Hauranne, *Histoire du gouvernement parlementaire*, Paris, 1857. I. k, I. f. — Chérest, *Chute de l'ancien régime: Comment la noblesse résiste aux essais de réforme de Louis XVI*, I. k, 38, 49. és köv. l. — VIII. f, I. k, 504. és köv. l.: *Troubles de Bretagne en 1788*. — XIII. f, II. k, 289. l.: *Troubles en Franche-Comté, Languedoc, Provence, Bretagne*. — XIV. és XV. f, II. k, 394. és köv. l.: *Les cahiers; les privilèges; les deux Chambres*.

²⁾ A bloisi nemesség határozatában ezeket olvassuk: »Hogy a rendi követek semmi ürügy alatt meg nem hallgathatnak oly javaslatot, melynek tárgya volna egy külön nemesi kamara alkotása, a melyben a helyek némely családokban örökletesek lennének, megfosztván ily módon a nemesség egész testületét a választási és választathatási jogtól, melylyel bír; hogy hazaárulóknak jelenti ki nemcsak azokat, kik az ily módon alakított kamarában helyet foglalnának hanem azokat is, kik annak alakításába beleegyeznének.« — *Archives parlementaires*, II. k, 335. l.

ték is, a politikában csak ellenzéki pártot alkothattak, a leggyengébbet és leglazábbat, mert sem gyökere nem volt a múltban; sem támasza a jelenben. Nem hivatkozhatott sem történeti hagyományokra, sem új tanokra. Szemben állt az összes monarchikus fejleményekkel s a nép összes szenvedélyeivel. Sajátságos tünemény volt az, mondja a régi Franciaország egyik legmélyebben gondolkozó és legméltányosabb bírója, hogy »a nemességnek háromezer év óta meggyökerezett egész testülete egyszerre csak minden gyökerétől megfosztva látja magát s nem talál semminő eszközt, melynek segélyével helyén megmaradhasson; hogy az egész felső osztály a nemzetet alkotó többi osztályok egyikében sem találhatott ellenállási erőt, melylyel a magátét egyesíthesse; hogy ez osztály olyan helyzetbe jut, mint egy katonatiszti testület, mely ellen az összes katonák tüzelnek. Ez képezi elmarasztaló ítéletét s e sajátságos esetben mentségét is.«¹⁾ Egyúttal történetének is ez a befejezése. A forradalom kitörése óta legfőbb embereik elhagyták a gyűléseket; nem láttak más menedéket, mint csak az erőszak alkalmazásában, és mert ezt az erőt sem a nemzetből, sem önmagokból nem meríthették, külföldi szövetségekben keresték azt, a mi aztán vesztöket okozta.

Az események logikája a harmadik rendnek adta meg a túlsúlyt. A rendek gyűlésében ez képezte a többséget, annak urává lett és gyorsan fölszívta a többi rendeket, ilyen módon fejezve be történetét, felülkerekedése által, mint a hogy a nemesség fejezte be a magátét — bukása által. Az eszmék alapja a harmadik rend embereinél merőben demokratikus. A szabadság, a mint ők azt értel-

¹⁾ Tocqueville, *Mélanges*: Notes et pensées.

mezik, mindenekelőtt polgári szabadság: a politikai szabadság az ő szemökben nem egyéb, mint amannak eszköze és biztosítója. Kévésszé önmagáért, mint inkább feladata, tárgya miatt kívánják, mely a hűbérrendszer lerombolásában s az egyenlőség diadalra juttatásában áll. Nem egy polgári osztály ez, mely jogait követeli, hanem egyének, kik az állami hivatalokat követelik. A személyes becsvágy befolyásol nálók minden elvet. »Azon emberek számára, kik nagy dolgokra érezték hivatottnak magokat«, mondja e nemzedéknek egyik legélesebb látású tanúja, ¹⁾ »ama fiatalok számára, melyet a nagy erő kifejtés szükségérte hajtott, mely mintegy elidegeníthetetlen jogok és kötelességnek tartotta a természet adományainak teljes értékesítését, szükség volt a jogegyenlőségre, mely megnyitotta a pályát minden erkölcsi és politikai kiválóság dicsvágyának az első tisztségekhez, a legmagasabb polgári és katonai méltóságokhoz és minden kitüntetéshez, miket csak a társadalom a tehetségeknek, erényeknek és kiváló szolgálatoknak nyújthat . . . A forradalom kevésbé volt a vagyoni helyzet javítása, vagy a személybiztosság fokozódása, mint inkább a nemzeti dicsvágy diadala. A francziáknak kevésbé hasznosságánál, mint tisztességénél fogva volt becses.«

Nem elégedtek meg azzal, hogy részt vegyenek a hatalom gyakorlásában, nekik az kellett, hogy azt kizárólag gyakorolják. »A harmadik rend: nemzet önmaga által és pedig teljes nemzet«, mondja Sieyès. A hódítás minden viszonyt felbontott és a nemesség a hódítók részére állt. Nos hát, át kell terelni a másik oldalra; »a harmadik

¹⁾ Roederer, *L'Esprit de la Révolution*, I. t. *Oeuvres*, III. k.

rend nemessé leend, midőn viszont a maga részéről hódítóvá lesz.« Rabaut-Saint-Etienne ¹⁾ ugyanazon időben azt írta: »A harmadik rend: egy teljes társadalom; a többi csak fölösleges túltengés. A nemeseknek nemcsak nem szabad uraknak lenniök, de még polgártársakká lenni is alig lesz joguk.« E demokraták nem az angol alattvaló módja szerint fogják fel a szabadságot, ki hajlandó korlátozni saját jogait oly czélből, hogy másnak jogai is korlátozva legyenek; ők azt a francia király módja szerint értelmezik, ki nem ismert el más jogot, mint a saját magáét s nem engedte meg, hogy az övénél magasabb hatóság létezzen. A szabadság előttök egyjelentőségű a souverainitással.

Ez az, a mit római szabadságnak neveztek, és e conceptió, melyet Rousseau és az egész genfi iskola elevenített föl, bámulatosan alkalmazkodott a klasszikai formulákhoz, melyeket régóta szentesített Franciaországban a monarchia. Benne volt a francziák erkölceiben és hagyományjaiban. ²⁾ Az ókori irodalmak művelése terjesztette annak szellemét, mely fentartotta magát a polgárháborúkon és parlamenti harczokon keresztül is. Egyébiránt bármily »megszorítottnak s alakjából kiforgatottnak« látszott is ez a szabadság, mégis termékeny volt. »Ez

¹⁾ *Considérations sur les intérêts du tiers*, 1788. L. Tocqueville, *Mélanges*, chapitres inédits, V. f.

²⁾ L. Mallet du Pan 1789-ki czikkeit De Lolmenak *La Constitution anglaise* cz. munkájára vonatkozólag. Ő kárhóztatja amaz eszmét, mely — mint mondja — már tíz év óta a fölszínen lebeg, hogy »a nép mindenütt rabszolga, vagy közel van ahhoz, hogy azzá legyen, a hol megszűnik önmaga gyakorolni a felség funkcióit«; »hogy a szabadság egyesgyedül a demokratiában van« stb. Sayous, I. k, 160. l. — V. ö. Anatole Leroy-Beaulieu tanulmányát Taineről a *Revue des Deux Mondes*-ban, 1883.

az«, mondja Tocqueville, »mely még azon időben is, mikor a központosítás azon dolgozott, hogy mindinkább egyenlősítse, hajlékonyabbá tegye és megfojtja a jellemeket, fenntartotta az egyesek nagy számában a velők született eredetiséget, zománczot és jellemet, táplálta szívökben az önbecsérzetet és uralkodóvá tette gyakran minden vágy fölött a dicsvágyat. Átala képződtek ama bátor lelkek, ama büszke és merész szellemek, kiket megjelenni látni fogunk s kik a forradalmat a következő nemzedékek csodálata s egyszersmind borzalma tárgyává teendik.«¹⁾

E római büszkeség sokaknál jellemzilárdsággal és a leghősiesebb lelki állhatatossággal párosult. Elveikért harczoltak, stoikusai hittel buktak el, nagy méltósággal vonultak vissza pártjok veresége után. Másoknál, s ezek a legszámosabbak, mindenekfölött az állami büszkeség uralkodott, mely féltékeny és gyanakvó a versenytársak irányában, kérlelhetetlen a legyőzöttekkel szemben, fenhéjazó az idegenek iránt, de teljesen meghajló az erő előtt, és nagyon képes megbékülni a meghódolással egy úrnak, legyen az bárki, legyen tömeg, párttöredék, egy dictator, vagy hadvezér s nevezék bár azt népnek vagy bizottságnak, Robespierrenak avagy Bonapartenak. Dicsekedtek a demokrátiákban első rangú erénnyel, mely egybeolvasztja a hazaszeretetet az egyenlőség szeretetével;²⁾ de nélkülözték a köztársaságoknak szükséges amaz erényt, mely az *Esprit*

¹⁾ *L'Ancien Régime*, II. k. XI. f.

²⁾ Montesquieu, *Esprit des lois*, Avertissement: »E munka négy első könyvének megértésére szükséges szem előtt tartani, hogy a mit én a köztársaságban erénynek nevezek, az a hazaszeretet, vagy is az egyenlőség szeretete.« E meghatározás ép oly szükséges a forradalom, mint az *Esprit des lois* megértésére. »Demokrátiában a

des lois szerint az önmegtagadásban áll.¹⁾ Midőn Sieyès apát a *Tiers État*-ról szóló híres könyvét írta, bizonyára nem is sejtette, hogy az neki egy uradalmat és grófi czímet fog behozni; de röpirata a császári nemesség egész rendszerének csiráját foglalja magában. E vegyülete a nagy érzelmek- és nemes eszméknek a személyes szenvedélyekkel és zord dicsvágygyal, a lelkekben hatalmas és túláradó forrongást hozott létre, mely a forradalom egyik legfőbb erejét képezte. Innen van, hogy sok aljasság mellett annyi hősiességet, közönséges kegyetlenségekre való hajlam mellett annyi erényes emelkedettséget látunk.

A harmadik rend eme szelleme kiválóan a legistáké is.²⁾ Ők viszik a főszerepet a polgárság követői között s ennél fogva a gyűlésekben is. E tény döntött a forradalom sorsa felett. Az eszmék a bölcsészekéi: ők állították fel az elveket; a legisták törvéncikkbe ültették át azokat. A forradalom minden gyakorlati része, minden realis munkája, az is, a mi benne rossz, az is, a mi benne jó, a gyanúsokra vonatkozó törvénytől a polgári törvénykönyvig, általok lőn előkészítve és végrehajtva, gyakran ugyanazon kezek által. A nemzet nagy számban választotta meg őket, mert a munka, melyet kezdetben végezni kellett, mindenekelőtt törvényhozási munka volt, és mert minden faluban, vagy minden városban a saját rendjökben ők voltak a legismertebbek és tartattak a legképesebbeknek. A nép, mely őket megválasztva, először lépett be felségi jogaiba, ezek

köztársaság szeretete a demokratia szeretete; a demokratia szeretete pedig az egyenlőség szeretete. V. k., III. f.

¹⁾ »A politikai erény: önmegtagadás.« IV. k., V. f.: *De l'éducation dans le gouvernement républicain.*

²⁾ L. Bardoux, *Les Légistes*, Paris, 1877.

megszerzése után folytatta a korona hagyományait. Képviselőit ugyanazon praetorok sorából választotta, a melyből a királyság is oly gyakran szemelte ki tanácsosait és tisztviselőit.

Ily módon kiválogattatva, folytatták a forradalommal is a művet, melyet elődeik a monarchiával végeztek: Róma klasszikus mintájába öntötték azt. Híven a hatalmas iskola elveihez, melyből kikerültek és egészen áthatva annak tanai által, az új souverainitásra alkalmazzák a réginek minden hagyományát.¹⁾ Oly annyira, hogy ez állami ügyekben, úgy látszik, az ő gondolatukban nem volt egyéb, mint a szavak fölcserélése. A felség a királyról átmege a népre; de ha megváltoztatja is az elvet, nem változtatja meg jellegét. Így a dolgok, alapjukban véve, visszatérnek kiindulási pontjukhoz. A rómaiaknál a köztársaság vagy az állam »egy neme volt a korlátlan uralkodónak, kinek minden alá volt rendelve«; ²⁾ a császár egyesítette magában a köztársaság minden hatalmát: »Ha a császár mindent tehet, mondják a jogtudósok, ez onnan van, hogy a római

¹⁾ »A törvényalkotó bizottság Thouret, Target és Chapelier segélyével néhány nap alatt nagy munkát végzett, mely részben régi törvényekből, régi rendeletekből és régi francia jogszokásokból volt kölcsönözve s melyek sarkalatos rendelkezései túléltek összes forradalmainkat.« Duvergier de Hauranne, *Histoire du gouvernement parlementaire*, I. k. II. f. — François de Neufchâteau e munka eredményeit bírálva, ezeket írta 1800-ban: »Az ország felosztása, a municipális hatóságok, a subsidiumok stb. figyelmünkre annyival méltóbb ügyek, mert, miután befutottak a politikai tevélygések széles körét, úgy látszik, hogy visszatérünk a rómaiak által elfogadott alap számos részéhez.« L. Aug. Thierry, *Considérations*, IV. f.

²⁾ Fustel de Coulanges, *Histoire des institutions*, I. k. II. könyv, I. f. — Augustin Thierry, *Considérations*, III. f.

nép reá ruházza és benne egyesíti minden hatóságát.« Rómában úgy alkották meg a császárságot, hogy a fejedelmre ruházták a nép jogait; Franciaországban pedig úgy alkották meg a köztársaságot, hogy a népre ruházták a király jogait.¹⁾ A legisták királya: a digesták császára volt; absorbeálta a maga személyében az államot. A királynak véget vetettek 1792-ben, de az állam megmaradt az, a mi volt: »korlátlan uralkodó, kinek minden alá volt rendelve.« Ez magyarázza meg azt, hogyan támadhatott oly gyorsan e köztársaságból egy Rómától másolt császárság.

A felség a népre ruháztatván, ezt egy nemévé tették az elvont és személytelen zsarnoknak, és a szerint bántak vele. Alig hogy elismerték és mindenhatóságába beiktatták, azonnal talált udvaroncokra, hízelgőkre és szolgákra. A monarchia utolsó bűnei megronták ilyen módon a demokraciát születésében. »Tudjátok meg, hogy királyok vagytok és még több mint királyok. Nem érzitek-e a souverainitást ereitekben keringeni?« kiálta fel egy demagóg.²⁾ A kik így szólnak, nem a néphez fordulnak általában, hanem egyes egyénekből álló csoportokhoz beszélnek s a hallgatók mindenike szó szerint veszi és alkalmazza magára az otromba hízelgő hódolatát. Bárki, a kit így magasztalnak, a maga souverainitását nem a *Contrat social* szerint értelmezi, melyet nem olvasott, sem a római jog

¹⁾ Egy 1788-ban közzétett *Mémoire sur les États généraux*-ban ezeket olvassuk: »A harmadik rend: a nép; a nép maga az állam; a népben van a nemzeti mindenhatóság; általa kell, hogy létezék az egész állam.« Ezek Bossuet formulái, melyeket Rousseau egyik tanítványa visszafordított. A szerző, d'Antraignes, akkor tüzes demokrata volt, de nemsokára tüzes royalista lett. Chérest, II. k, 267. l.

²⁾ L. Taine, *La Révolution*, t. II, l. IV, ch. I. §. 4.

szerint, melyet nem értene meg, — hanem értelmezi egész egyszerűen a maga benyomásai és ösztönei szerint. Oly értelemben érzi magát souverainnek, mint ama királyi gyermek, kihez miután megmutatták neki a palotákat, mezőket, katonákat és az összegyűlt tömeget, nem régiben így szólta: »Sire, mind az, a mit lát, az öné!« És ahhoz képest él vele. Innen ama kis zsarnokok, kik előállnak és ott teremnek, a hol csak gyakorolni való hatalmat találnak, akár úgy, hogy a köztársaság azt reájok ruhazza, akár úgy, hogy magok bitorolják azt a köztársaságon. ¹⁾

Fokozatosan angoloknak, amerikaiaknak, rómaiaknak és spártaiaknak nevezik őket, de ők holnap is azok maradnak, a kik voltak tegnap, XVIII. századbeli francziák, s a régi kormányzat szelleme megtalálható még azon intézményekben is, melyeknek rendeltetése: annak megsemmisítése.

V.

Ugyanazon elmélet vagy inkább ugyanazon szokások hatása a nemzetgyűlést gyorsan arra indította, hogy minden hatalmat önmagában összpontosítson. Souverainnek jelenté ki magát, s a souverainitást XIV. Lajos értelmében vette, az az felruházta magát az állam egész hatóságával és gyakorolni akará azt. A királyból nem maradt más, mint egy alárendelt ügyvezető, ki az alantas segédeket, a minisztereket és írnokaikat vezeti. De a gyűlés maga egy nép volt; ahhoz, hogy közvetlenül kormányozzon, igen népes lévén, úgy tett, mint a nép, megbízottakat választott. A collectiv kormányok eszméje otthonos volt a francziák-

¹⁾ V. ö. Taine, *La Révolution*, t. I, l. II, ch. III. §. 3.

nál: a század elején kísérletet tettek vele és legújabbán a tartományi gyűlések hozták divatba. Rousseau azt elvé emelte a nagy államokban, a hol souverain gyűlések uralkodnak. A lengyel országgyűlésnek azt ajánlotta, hogy a végrehajtó hatalmat változó tanácsokra bízza, melyek tagjai mindegyre megújítatván, csak a törvényhozó szemei előtt és vezetése alatt működnének.¹⁾ Az alkotmányozó gyűlés, bizottságai által kormányzott, melyek a minisztereknek parancsoltak. Tényleg összezavarta a végrehajtó hatalmat a törvényhozóival s így ép azon pillanatban ragadtatta magát az összpontosítás utolsó végleteig, midőn decentralisálni akart.²⁾

Senki annyira nem mozdította elő e különös evolutiókat, mint a legisták. Nem csodálkoztak eme változásokon s azt hívék, hogy önmagokhoz mindig következetesek maradtak. Tény, hogy a különböző elnevezések alatt ők nem tekintettek mást, mint az államot, nem szolgáltak mást, mint az államot, azt ugyanazon módon fogták fel és ugyanazon módon szolgálták. Ők egész természetesen léptek át »a trón ama fokáról, honnan a zord és rettenetes Richelieu inkább sújtotta, mint kormányozta az embereket«,³⁾ a Convent üléseibe, honnan a nép az ő szavazataik által kezébe kapta e rettentő hatalmat s kormányozta az embereket, sújtván azokat.

Az események rögtönösen hatalomra vetették őket, s ha lett volna is hajlamuk a szabadság iránt, nem lett volna idejük, abba beleyakorolni magokat. A forradalom kezde-

¹⁾ *Gouvernement de Pologne*, VII. f.

²⁾ V. ö. Tocqueville, *L'Ancien Régime*, III. k., VII. f.

³⁾ *Mémoires de Retz*, I. k., 94. l.

tén az elmék az eszmény után rohantak; mindent leromboltak, mindent újjáalkottak, úgyszólván újjáteremtették Franciaországot, miután előbb megsemmisítették. A valóság nem alkalmas ily abszolút irányú műveletekre. Franciaország azontúl is vérmérséklete szerint élt, mint a hogy élt azelőtt mindig. Az életnedv, eltérítve régi irányzataiból s hozzá nem szokva az újakhoz, felgyült, felszaggatta a kérget, idomtalan kinövésekké fajult s az egész helytelen irányban indult meg. Zavar, anarchia, polgárháború támadt. Hozzájárult a külháború. A forradalom fenyegetve, Franciaország megtámadva lőn. A köztársaságiaknak egyszerre a nemzet függetlenségét, a haza területét, a forradalom elveit, pártjok fensőségét, sőt még személyeik lételét is megvédeniök kellett. Ekkor már meg kellett gondolni a dolgot.

A háborúnak közvetlen és parancsoló szükségei vannak: nem tűri meg az utopiát, a szemlélődés a háborúban csapásokat okoz. Kormányra van szükség, hogy az embereket összeszedje, fölfegyverezze, élelmezze, csatára vezesse. De ekkor már nem volt többé kormány Franciaországban; hagyták az agyrém embereit, hogy keressék, melyik lesz a legjobb: és mikor azt hívék, hogy fölfedezték ama nagy állami különlegességet, azt határozták, hogy még nem jött el az ideje annak, hogy azt a világon alkalmazzák és addig is kormányoztak úgy, a mint lehetett a szükség szerint. Minthogy gyorsan kellett cselekedni, a legegyszerűbb kormányt választották, mely leginkább volt a kezök ügyében; és a dolgok ereje érvényre juttatta nem azt, mi a képzelődésekben, hanem azt, a mi a szokásokban volt. A tiszta ész zavarában egész durvasággal az empirismusra vetették magokat: ösztönszerűleg visszatértek a szokásjoghoz, a

csel fogáshoz, a praecedensekhez, melyek közül egyik sem szolgálta a szabadság, de igen is számtalan a zsarnokság érdekeit. Így látjuk aztán, hogy a kisegítő eszközök révén becsempészi magát a forradalomba a régi rendszer kormányának minden mesterfogása. Ezek egyszer bevén magokat a várba, ott annak uraivá lettek. Az elmélet embereinek minden mesterkedése ezután egyébből sem állt, mint hogy azokat leplezzék és takargassák.

Volt immár gyűlés, mely a népet képviselé. De azt találták, hogy a hatalom ebben elforgácsolódik. Összpontosították tehát a hatalmat egy tizenkét tagú bizottságban, azután egy öt tagú directoriumban, majd egy három tagú consulátusban, végül egy császárbán. A régi rendszer alatt az állam lelke, a központi mozgató: a király tanácsa volt, mely mint magasabb törvényszék működött, maga készítette elő és léptette hatályba a törvényeket, határozott az adóügyekben, szabályozta a királyság rendőri hatalmát és intézett minden fontos ügyet. Az intendáns ennek kiküldöttje volt; ő magában egyesítette a hatalmakat, ő volt »a tartományban a kormány minden irányú akaratának egyetlen ügynöke.«¹⁾ Innen a *commissaire départi* cím, melyet eredetének köszön.²⁾ Midőn 1793-ban belátták, hogy a kormány a megyei, kerületi és községi gyűlések hálójában meg van nyugózve, a közvetlen ügynökök rendszeréhez folyamodtak, azt hívé, hogy a római senátust³⁾ utá-

¹⁾ Tocqueville, *L'Ancien Régime*, I. II, ch. II.

²⁾ L. Gabriel Hanotaux, *Origines de l'institution des intendants des provinces*. Paris, 1884.

³⁾ »A római tanács«, írta 1791-ben Rivarol, »nem küldött a tartományok kormányzására más tanácsokat, hanem küldött consulokat, proconsulokat, quaestorokat és mindig csak egyszerűen ügynö-

nozzák, pedig egész egyszerűen csak Richelieu bíbornokot utánozták. A közjóléti és közbiztossági bizottságok a tanács, a biztosok pedig az intendánsok helyét foglalák el.¹⁾ Ez csak kezdetleges vázlat volt; néhány évvel később ebből látjuk keletkezni a VIII. év államtanácsát, a küldetésben levő tanácsosokat s a praefecturák egész rangsorozatát.²⁾ E fejlődés könnyen és úgy szólva észrevétlenül ment végbe. A kik ezen hivatalokat alkották és elfoglalák, azok közül valóok voltak, a kikre azok a régi rendszer alatt is bízattak.³⁾

köket. A Convent követte a tanácsot, melyet Rivarol a királyságnak adott.

¹⁾ L. Hanotaux tanulmányában mint származnak a tartományi intendánsok az igazságügyi, rendőri, pénzügyi és hadi intendánsoktól; hogyan támadt az intendánsok intézménye a XVI. század második felében és fejlődött a XVII. első harmadában »a nagy belső harcok pillanatában;«
 »hogyan estek »az első tartományok, melyek őket látták, polgári vagy külháború zsákmányaivá;«
 »hogyan keletkeztek »a királyság ama szükségéből, hogy önmagát védelmezze és összpontosítsa maga körül;«
 »hogyan van az, hogy »az egyedüli emberek, kiket velök összehasonlítni lehet, a convent biztosai« (4—14 l.);
 »hogyan állottak ők »kívül, azaz felül a törvényeken;«
 »hogyan »nem volt hatáskörüknek más határa és szabálya, mint az, melyet ama korlátlan hatalom szabott elébök, mely őket alkalmazta« (93. l.).

²⁾ »A zavarok bevezetésével, mondja Hanotaux, az intendáns egyideig még az országban maradt. Tartományi intendánssá lett.« (46. l.). »Nemsokára már nem lehet szabadúlni tőlök és lételök, mely kezdetben egészen esetleges, megerősítettik a legfontosabb közokiratok által« (113. l.). A convent számos biztosja így lett államtanácsossá és praefectté.

³⁾ »A király tanácsa nem nagy hűbérurakból, hanem közép vagy alacsony származású egyéniségekből, régi intendánsokból s a közügyek gyakorlatában kiképzett más emberekből állt . . . Az intendáns közönséges származású, fiatal ember volt, kinek még pályát kellett törni.«
 Tocqueville, id.

Nemcsak elfogadták, de kérték e hivatalokat; mi a hivatalnokserget illeti, elég volt csak megnyitni előtte a kereteket, önként nyomult be azokba.

A gyakorlatban, főleg a pénzügyek terén, melyek a régi kormányzat csapását képezik, az önkényes expediens volt a törvény. ¹⁾ Ez szükség esetén az elkobzásig megy. Az egyházi javak ez által mindig fenyegetve vannak. Szűkölködés idején a *maximum*-hoz folyamodnak. Háborús időben pedig az ellenségen élőködnek. A háború táplálja a háborút, sőt némelykor még magát az államot is. ²⁾ Párisból vagy Versaillesból igazgatják azt s épen nem katonák döntenek souverain módon a hadseregek sorsa fölött. Richelieu, mondja a Condé hercegek történetírója, ³⁾ mindenünnen szedte tábornokait: »Kiszemelte őket az egyházból, családjából, az ismeretlenek közül; letévé, kicserélvén, némelykor igen sokáig fentartani igyekezték teremtményeit, de aztán összetörvén őket, ha fölismerte tévedését; ezeket a bakóhoz, azokat a Bastilleba küldvén, a többieket pedig sinecurákba temetvén.« XIV. Lajos alatt a hadsereg nagy szervezője egy jogász. Louvois és emberei »a tábornokokat kurtán tartani« akarták. Ezeknek nem szabad győzni az irodák helybenhagyása nélkül. ⁴⁾ És e hagyományt föl lehet találni a Convent bizottságaiban is.

¹⁾ V. ö. Tocqueville, I. II, ch. II, a közigazgatási összpontosítás- és a kormány eljárásáról.

²⁾ A rendkívüli hadi kiadásról l. C. Rousset, *Louvois*, IV. k. 397, 443. l.

³⁾ Le duc d'Aumale, *La première Campagne de Condé, Revue des deux Mondes*, 1883.

⁴⁾ V. ö. C. Rousset, I. k. 177. l.; IV. k. 389. l.

A kormány, a válságok közepett államcsinyekkel ¹⁾ és »nagy napokkal« (journée) segít magán, mert e szó régi, még végzetes értelmében is. Így szoktatja hozzá a hatalom a népet a gyors változásokhoz és erőszakos meglepetésekhez. A nélkül, hogy visszamenjünk a rendek idejére, a Guise és d'Ancre tábornagy történetére, az egész XVIII. században, sőt még a forradalom előestéjén is így járnak el a hatóságokkal szemben, midőn ezek a király rendeleteinek ellenszegülni merészkednek. Elfogják, száműzik, megfosztják rangjoktól őket. Fegyveres csapat tör be üléseik termébe s szétkergeti őket helyeikről. 1788. május hóban a párisiak még látják egyszer a katonákat őrtüzeiket meggyújtani az igazságügyi palota körül. Ők, egy történetíró szép kifejezése szerint, ²⁾ megtanulhaták Európa legrégebb kormányától »megsérteni a legrégebb intézmények felségét és erőszakoskodni, még menedékhelyökön is, a legtiszteltebb régi közhatalmokon.«

A forradalom még merészebbnek és újítóbbnak látszott az egyház iránti magatartásában; de tényleg nem visz végbe nagyobb újítást. Még a legnagyobb nehézséggel szemben is, melyet megoldania kellett, nem tudott mást tenni, mint másolni a régi kormányzatot; de az új hatások iránt mindedig nagyon fogékony s az új elméletek iránt nagyon hajlékony praecedensek ekkor megtagadták a szolgálatot a forradalmároknak. A fegyver, melyet használni akartak, elrepedt kezeikben. És pedig azért, mert oly állapotban volt, hogy nem használhatták a nélkül, hogy el ne

¹⁾ L. Gabriel Naudé furcsa tanulmányát, *Considérations politiques sur les coups d'État*, 1639, újra nyomva 1752-ben Dumay észrevételeivel és czáfolataival.

²⁾ Tocqueville, *Mélanges*, 92. l.

rontsák. Egyéb állami ügyekben minden igen egyszerű volt s a régi kormányzat mintegy kiegyengette minden visszaélésnek az útját; de a vallási és egyházi kérdésben kénytelen volt mérséklettel járni el, a mit más ügyekben mellőzött; a legkisebb visszaélés az alkalmazásban romba döntötte az egész tant.

A király minden esetre úgy tekinti és az ő legistái is úgy tanítják, hogy a királyságban az egyház a királyi hatalomnak van alávetve az egyházi adomány jövedelmét illetőleg, és hogy a királyok által adományozott javak általok visszavehetők, ha jónak látják. ¹⁾ Ha a papság ellenszegül, az állam lefoglalja az egyházi adomány jövedelmét. Ha a szentszék tanúsít ellenszegülést, a király megszállatja Avignont és szükség esetén még Rómát is fenyegeti seregeivel, sőt még nagyobb veszélylyel is fenyegeti: a franciaországi papság oppositíójával, mely szakadásra és schismára vezethet. Ezek a tények, de a ki azokat így elszigetelve fogja fel, kivetkőzteti természetökből és ha ezekből a franciaországi papság és Róma ellenében állami elveket akarnánk levonni, a legkomolyabb tévedéseknek tennők ki magunkat.

A gyakorlatban az állam egyezkedik. Elvben követeli ugyan az egyházi javaknak mintegy felsőbb tulajdonjogát, de tényleg megelégszik az *ingyenes ajándékkal*, melyet az egyház neki concedál. Az egyház megtartja jogait, de fizet,

¹⁾ »A királyok, mondja a *Mémoires de Louis XIV.* 1666 évről, korlátlan urak és természetszerűleg teljes és szabad rendelkezéssel bírnak az összes javak, úgy a világiak, mint az egyháziak fölött, hogy azokkal, mint okos gazdák, azaz államuk szükségei szerint éljenek.« I. 209. l. V. ö. II, 77. l. — L. Dareste, *Histoire de France*. V. k, Paris, 1875. I, XXXIII. IX. f.: *Louis XV. et le clergé* 526. és köv. l.

még pedig azért, mert szüksége van az államra, mely ha kormányozza is, de oltalmazza. A király az ő világi karja, »külső püspöke,« mint mondják. A király fentartja az egyház részére az oktatás vezetését és a lelkek fölötti uralmat; viszont az egyház az engedelmességet tanítja az alattvalóknak. Aztán minthogy az egyház birtokos, ragaszkodik a földhöz; és ha megóvja kiváltságait a király ellenében, ép úgy megóvja azokat a pápával szemben is. Az állam minden ereje a szentszékkal való összeütközéseiben ama támogatásból származik, melyet annak a francia papság nyújt. A czivakodások néha nagyon élesek, de alapjokban véve csak határvillongások: egyik részről úgy, mint a másiktól az elvek kívül maradnak a vitán. Sem a király nem tagadja a pápa szellemi felsőbbségét az egyházban, sem a pápa a király világi felsőbbségét ennek királyságában. Király és pápa két szomszéd, kik ugyanazon jogczímen bírnak s azt nem vitatják. Pörlekedések csak ama függésre, melyet illető birtokaik tekintetében megkövetelnek, vagy pedig a megyék közt levő vitás beszögellések birtokára vonatkozik. A király, jóllehet néha nagyon fenhéjázó állami követeléseiben, mindazáltal abban keresi büszkeségét, hogy minden vallási ügyben a legkeresztényebb s az egyház legidősebb fia maradjon.¹⁾

¹⁾ Bourdaloue, *Sermon pour la fête de saint Louis*-jában igen találóan határozza meg a régi monarchia és az egyház közti viszonyok eme szellemét: »A római udvar új vállalkozások által a korona jogainak némi esorbítását érezte, és ti jól tudjátok, minő szívóssággal védelmezte azokat Szent Lajos; de végre is mikép védelmezte azokat? a hatalom és kegyelet bámulatos mérsékletével, azaz fentartotta koronájának jogait, mint király s mint az egyház idősebb fia: mint király, hatalommal és mint az egyház legidősebb fia, a vallásosság és

Ez az, a mit a forradalom legistái nem értettek meg. Ők a betűhöz ragaszkodtak és meghamisíták e politika szellemét, midőn megfosztva a francia papságot birtokaitól és erkölcsi fölényétől, azt akarata ellenére Róma ellen szövetségbe vonni akarák, és midőn megfosztva e szükséges szövetségtől, a szentszék ellenében oly eszközöket akartak alkalmazásba venni, melyek azelőtt csak a francia papság támogatása által lettek hatályosakká. E kettős és összetett épületben valóban minden egymástól kölcsönös függésben volt és minden egymást kölcsönösen támogatta: államvalás, nemzeti papság és legkeresztényebb király. A gallican egyház szükségkép birtokos és kiváltságos egyház vala. Midőn már nem voltak sem birtokai, sem kiváltságai, Franciaországon kívül, Rómában keresett magának támpontot és ultramontánná lett.

Ellenmondás volt, egy vallási ügyben az állam közönyösségére alapított rendszerhez, de melyben valósággal a vallástalan bölcsészet jutott túlsúlyra, hozzá alkalmaztatni akarni egy oly jogi felfogást, mely egészen az államvallás elvén nyugodott. A forradalom legsúlyosabb válságainak egyike épen e tévedésből származott. A papság és a hívek ellenállása zavarba hozta az összes forradalmárokat. Elkescrítette a dühöngőket, kik vajmi keveset törődtek a régi kormányzat finom egyezkedéseivel. Ők az egyházat engedelmességre akarták kényszeríteni s a papság és az ellenszegülő katolikusok ellenében egész egyszerűen ugyanama rendszabá-

kegyelet szellemétől áthatva; tanúságot tévén róla, hogy királyi minőségében nem ismert el felsőbb hatalmat a földön és nem akart mástól függni, mint csak egyedül az istentől, jóllehet mint az egyház legidősebb fia mindig kész volt az egyházra, mint édes anyjára, hallgatni és azt tiszteletben tartani.«

lyokat alkalmazák, melyeket a régi monarchia alkalmazott, hogy megtértse az eretnekeket. E rendszabályok szerencsétlenségre egy oly tannak voltak a kifolyásai, mely a durva szellemekre nézve nagyon hozzáférhető s azok alkalmazása igen természetesen kedvelt volt a vakbuzgó lelkék előtt.

Richelieu óta nem volt többé állam az államban. A kormány megvalósította az egységet a hatalomban. De ez nem volt elég XIV. Lajosnak: ő azt akarta, hogy ezt mindenki egyhangúlag helyeselje. Ő nem elégedett meg az engedelmesség tényével, neki a lelkiismeretek kellettek. »Az csak önámítás,« írja egyik intendánsa, »mely nem származhatik máshonnan, mint vak elfogúltságból, hogy különbséget tegyenek a lelkiismeretbeli kötelmek és amaz engedelmesség között, melylyel a királyoknak tartoznak.«¹⁾ Egy hit, egy törvény, egy király: ez elvben lehet a régi rendszer tanait összefoglalni. A törvény a jakobinusok felfogásában magába egyesíti a királyt és hitet is; nem fogja többé túrni az ellenfeleket, mint az egyház nem tűrte az eretnekeket s mint a monarchia nem tűrte a trónkövetelőket. Az ellenfél a jakobinusok előtt rosszabb, mint az eretnek: az képtelenség, természetellenes és törvényen kívül fogják helyezni. Az inquisitionnak és megtorlásnak a monarchia által felhalmozott borzasztó eszközeit fogják alkalmazni, hogy az ellenfélt üldözőbe vegyék és engedelmeségre kényszerítsék. A bizottságok tele marokkal fognak meríteni e fegyvertárból.²⁾

¹⁾ *Mémoires de Foucault*, publ. par M. Bandry, 139. l. Paris, 1862.

²⁾ V. ö. Quinet, *La Révolution*, I. XVII, II. f. Paris, 1869, 6-ik kiad.

XIV. Lajosnak a protestánsok ellen kiadott rendeleteiben megtalálni a papok és nemesek ellen alkotott forradalmi törvények összes praecedenseit. A reformáltak előtt nincs más menedék, mint az önszáműzés, a kivándorlás, de melyet büntényül rónak föl nekik. ¹⁾ Sajtják őket javaikban; üldözik őket még gyermekeikben is. ²⁾ Ha ellenszegülnek, felkoncolják őket. A cévennesi harc magán viseli a vendéi harcznak minden jellemvonását. A rémuralom tükröződik le e véres előjátékban; meg lehet itt érezni még az előízét is Barrère émelygős ízetlenségeinek. »Az eretnekek szívét megnyerve«, írta egy főpap a királynak, »töri meg felséged szellemök nyakasságát. . . . Meglehet, soha sem tértek volna vissza az egyház keblébe más mint *virággal behintett úton*, melyet előttök felséged megnyi-

¹⁾ *Nouveau Recueil des édits et déclarations, arrêts et réglemens du Conseil rendus au sujet des gens de la religion prétendue réformée; avec privilège du Roi, 1752.* — Az *Édit d'août 1689.* megtiltja a reformáltaknak a kivándorlást. A *Déclarations d'octobre 1685. et de mai 1686.* megtiltják a királyság elhagyását, a férfiakra örökös gályarabság, a nőkre nézve örökös elzárás büntetésének terhe alatt. A *Déclarations du 12 octobre 1687.* halálbüntetést szab azokra, kik előmozdítják a kivándorlást. — A kivándorlottak javai részben a följelentőknek adatnak (1685. aug. 20.) — A kivándorlottak birtokai elkoboztatnak (1685. okt.).

²⁾ A *Déclaration de juin 1681.* szerint a reformáltak gyermekei hét éves koruktól kezdve áttérhetnek. A reformáltak nem neveltetetik gyermekeiket külföldön. — A reformáltak gyermekeinek katolikus gyámok adatnak (1685. aug. 14.) — E gyermekek hivatalból a kath. vallásban neveltetnek (1685. okt.). — Ha a gyermekek nem kaptak e vallásban szülőiktől oktatást, collegiumok- vagy kolostorokban, és ha szülőik nem képesek fizetni, a kórházakban helyeztetnek el. (A király 1686. máj. 2-ki levele.)

tott.«¹⁾ Nemcsak az eretnokség az, melyet így üldöz a régi kormányzat, hanem általában a meghasonlás, ellenvélemény, bárminő legyen is az. A jansenisták ép oly elbánásban részesülnek, mint a hugonották, és amaz elkobzási, szétszóró és számkivetési törvények annyira átmennek az erkölcsökbe, hogy a XVIII. században a katolikus kormányok a jezsuitákra alkalmazzák azokat. A forradalom emberei ez iskolától tanulták el, mint kelljen engesztelhetetleneknek lenniök, hogy ellenállhatatlanokká legyenek. »A büntetések,« mondá Richelieu, »biztosabb eszközei annak, hogy mindenkit kötelességére szorítani lehessen, mert annál kevésbbé feledjük el azokat, mivel érzéseinkre hatnak.«²⁾ Hogy elrettentő példákat adjanak, felállíták a kivételes törvényszékeket, melyek az állameszély szerint ítélték. Az elfogatási parancs fentartotta ezek hagyományát a XVII. században és átszállította a bizottságokra is.

Előadom e tényeket, igyekszem megmagyarázni, de nem enyhítem, sem semmi módon nem mentegetem azokat. Nem szándékom, a forradalmárookra nézve enyhítő körülményként utalni ama rendszer leggonoszabb visszaéléseire, melyet ők lemásoltak, miután lerombolták. A mit ki akarok mutatni, az a hatás állandósága, a felhalmozott szokások irányzata, a hagyomány ereje. A rémuralom visszaélései nem képezik a régieknek megtorlását; sem azt nem lehet mondani, hogy azokat emezek nemzették volna; hanem ugyanazon okból származtak, a mi egészen más dolog. A terroristák teljességgel nem gondoltak arra, hogy meg-

¹⁾ Puaux, *Les Précurseurs français de la tolérance au dix-septième siècle*, 19. l. Paris, 1881.

²⁾ *Testament*, IV. t.

boszúlják XIV. Lajos áldozatait; a szeptemberi vérengzőket nem a szent Bertalan-éjért való boszúállás vezette; Carrier vízbefulladásai nem voltak megtorlások a dragonnade-okért, hanem a XVI., XVII., XVIII. században ugyanazon fanatizmus ugyanazon eredményeket idézi elő. Így tekintve a rémuralmat, elveszti amaz álbölcséleti dicsfényt, melylyel a visszatekintő védők azt környezni iparkodtak. Nem marad belőle semmi más nagyszerű, mint a plagium túlhajtása.

A mi valóban rendkívüli lett volna a forradalomban, az a szabadság uralma. A régi kormányzat ezt semmikép nem igényelte magának. Nem engedte meg elvben sem a lelkiismereti szabadságot, sem a politikai szabadságot, sőt még a polgári szabadságot sem; de több-kevesebb elnézéssel, szeszélye vagy belátása szerint, eltűrte részben egyiknek vagy másiknak a gyakorlását.¹⁾ A gyakorlat nem egyszer enyhítette a tan szigorát. Daczára a törvények kegyetlenségének, melyek halállal büntették az olyan íratok szerzőit, melyek a vallás és király tekintélyének megtámadására irányultak,²⁾ a bölcsészek egyike sem végezte életét a vérpadon; Diderot nem részesült André Chénier sorsában. Ennek épen ellenkezője történt, a terroristák uralma alatt: a tan emberies és érzelmi, a gyakorlat pedig vad volt. Részletenként visszavették mindama szabadságokat, melyeket tömegesen decretáltak. Nem a *nantesi rendelet*, vagyis a nemzet egy része javára kihirdetett türelmi és biztosítékot nyújtó okmány vonatott vissza 1793-ban, ha-

¹⁾ I. Tocqueville, *L'Ancien Régime*, I. V, ch. XI: *De l'espèce de liberté qui se rencontrait sous l'ancien régime*, és III. k, II. f.

²⁾ *Déclaration du 16 avril 1757*, Rocquain, 204. l.

nem az *ember jogainak declaratiója*, vagyis magának a forradalomnak létjogosultsága, az összes francziák közjoga. Ha a régi rendszer előzményei-, erkölcsi- és neveléséből magyarázzák is a forradalmárok tényei és tanai közti sajnos ellenmondásokat, nem szabad egy és ugyanazon ítélet alá foglalni oly kormányokat, melyek ha találkoztak is bizonyos túlkapásokban, azért mégis nem kevésbé határozottan ellentétes elvekből indultak ki. Ha a régi kormányzat önmagához következetes volt a despotismusban, a forradalom, azt lemásolva, nem volt az. Az ember elszomorodik, ha látja, hogy Bossuet számúzi a hugonottákat, de el kell ismerni, hogy ő a maga tanai szerint logikailag járt el; hanem azt már nem lehet méltatlankodás nélkül elképzelni, hogy Descartes számúzze Pascalt. Mégis ez történt.

VI.

A bölcsészek és irodalmárok voltak a forradalom nagy inspirálói. Nekik köszöni legnemesebb eszméit és leggyászosabb találmányait, kezdetén az emberiséget, további folyamában a vadságot, lelkesültségét és fanatizmusát. Az oly szép elveknek ama meghamisítása, ama gyűlölet oly emberek közt, kiknek mindenben egyezniök kellett volna, ama rettentő harcok, hogy egymástól a közös hódításokat elragadják, ama finom árnyalatú meghasonlások, melyek számkivetésekben találnak kifejezést — megfejthetlenség maradnak az előtt, ki nem ismeri a bölcsészeti és irodalmi harcok szellemét a XVIII. században. Ellenben minden érthetővé lesz, ha tekintetbe vesszük, hogy a politikai harcokba vegyült írók belevitték magokkal a gyűlésekbe mind ama szenvedélyes versengéseket és viszálykodá-

sokat, melyek azelőtt az irodalmi köztársaságot pártokra szaggatták.

Az iskolák sectákká, a csoportok ellenálló pártokká lettek. »E pártütők«, mondá egykor a legfanatikusabb forradalmárok egyike, »kik a forradalom előtt támadtak, úgy követték annak folyamát, mint a hullók a záporpatatok folyását.«¹⁾ Még mikor csak véleményeik győzelemre juttatásáért harczoltak, már akkor is az ármány és zord féltékenység szellemét fejték ki. Kikémelelik, feladják, bevádolják, kiközösítik egymást; nemcsak a véleményeltéréseket, hanem magát az embert is üldözik. Nekik minden eszköz jó, s minthogy nincs más bíróság, mely felettök ítéletet mondjon, mint a karzat, mihelyt arról van szó, hogy a közönséget felingereljék, vagy megnevetessék, nem válogatósak a kifejezésekben és örömet használnak nagy szavakat. Innen helytelen eljárásra, a lopásra, mérgezésre, gyilkosságra, romlottságra vonatkozó vádak, melyek vitatkozásait betöltik; innen a kíméletlen sértegetések szótára, mely *árulással* és *bünténynyel* van tele s a mely, úgy látszik, a clubbeli vagy a forradalmi praetorium árulkodói számára van szerkesztve. Bizonyítékokra nincs szükség: elég a gyanú. Minden ellenmondó gazember, minden versenytárs becstelen ember, minden ellenfél »az erény ellensége.«²⁾ »Egyik részen úgy, mint a másikon,« mondja egy

¹⁾ Sainte-Beuve, *Causeries du lundi*, V. k, *Saint-Just* cz.

²⁾ L. Desnoiresterres, *Voltaire et la société française au dix-huitième siècle*. Nincs jellemzőbb esemény, mint Voltaire és Rousseau küzdelme Genf ügyében: itt a politikai factiók szállnak síkra a tudósokkal. Ez az átmenet, mely a forradalomra vezet. Utalom az olvasót a *Voltaire et J. J. Rousseau* cz. könyvre. — V. ö. ez eseményre vonatkozólag: Sainte-Beuve, *Causeries du lundi*, XIII. k., *Voltaire*

tanú, »nagyfokú gyűlölködéseket láttam, mint megannyi hatását a pártoskodásoknak.«¹⁾ És ezek valamennyi gyűlölség között a leggonoszabbak, mert ezekben egyesülnek az »én« felfuvalkodása, az önzés álbölcselkedései s a hiúság túlzásai a felekezet fanatismusa- és a tan vakságával, lévén az ész gyengesége borzasztóbb és nyomorútabb, mint a szenvedélyek valamennyi gyengeségei.

Elemezzük ez érzelmeket és az irályt s látni fogjuk, hogy ezekben már benne van a forradalom minden dühöngése. »E század, írja e factiosus irodalmi köztársaság legéke-
sebben szóló, legelkeseredettebb és leghevesebb tribunja,²⁾
e század különösen gyűlölködő és rosszakaratú.« Fréron meghal. Ki fogja síriratát elkészíteni? »Az első, ki sirjára fog köpni. . . .« Az újkori bölcsészet gögös zsarnoksága a hiúság egoismusát végső határáig vitte. A kedv, melyet az egész ifjúság egy ily kényelmes tanhoz kapott, hévvel fogadtatta el és a legélénkebb türelmetlenséggel hirdette amaz egoismust vele. Ők hozzá szoktak, hogy a társadalomban ugyanazon úri hangot használják, mely fölött felekezetök elitélő szavát hangoztatják, és hogy nyílt megvetéssel, a mi nem más, mint durva gyűlölet, bánjanak mindazokkal, kik vonakodnak alávetni magokat határoza-

cz. — Sayous, *Mallet du Pan*, I. k. I. f. — L. még Sainte-Beuve, II. k. *Malesherbes* cz. — Brunetière, *Études sur le dix-huitième siècle*, IV : *La direction de la librairie sous M. de Malesherbes*, *Revue des Deux Mondes*. — Végül a felekezetek szellemére nézve Taine, *L'Ancien Régime*, I. III., IV. f. ; s azok hatásáról a forradalomra, Mallet du Pan, *Mercure Britannique*, II. k. *Du degré d'influence qu'a eue la philosophie française sur la Révolution*.

¹⁾ Soulavie, *Mémoires*, VI. k. XIV. f. : *La République des lettres*.

²⁾ J. J. Rousseau, *Deuxième Dialogue*, 1775—1776.

taiknak . . . Rabszolgákká lévén, hogy zsarnokokká legyenek, minden ellenállásban a legteljesebb lázadást látják. Despotai nemzedék nem lehet sem nagyon szelid, sem nagyon békés . . . Innen ama gyűlöletes hajlamok, melyek e nemzedéket jellemzik. Nincs többé sem mérséklet a lelkekben, sem igazság a ragaszkodásban. Mindenki sokkal inkább gyűlöl mindenkit, a ki nem ő, mint a hogy önmagát szereti. Egyebet sem tudnak mint gyűlölni, és senki sem tartozik a saját pártjához ragaszkodásból, még kevésbé becsülésből, de egyesegyedül csak az ellenpárt iránti gyűlöletből. Ugyanazon epe, mely a mesterek iratain végig csorog, iszsza be magát tanítványaik szívébe is.«

Azon tanítványok ezek, kik egy negyed század mulva Franciaország uraivá lévén, még nagyobb elkeseredéssel küzdenek egymás ellen a kormányért, mert már nemcsak hírnévről és dicsőségről, hanem uralomról s ezzel az életről is van szó.¹⁾ Midőn a kedélyek ily mérvben voltak elkeseredve, az irodalmi harctól és ostracismustól a politikai

¹⁾ Minden vonást föl lehet ismerni. Hasonlítsuk össze például Rousseau fentebb olvasott sorait André Chénier következő nyilatkozatával (*L'esprit de parti*, 1791), melyben a versengő csoportokról szólva, ezeket mondja: »Kölcsonösen kémlelik, támadják és vádolják egymást; a legkisebb eltérés a dolgokban vagy kifejezésekben úgy tekintetik, mint szakadártság, eretnokség . . . hasonlítanak a szerzetesek régi gyülekezeteihez, melyek egymás közt ellenségeskedve, bár az üdvösséget hirdették, csak a hitel- és hatalomért küzdöttek . . . Ily politikai viszályok következtek a scholasztikai és hitbölcseleti viszályokra, melyek ugyanazon módon, ugyanazon szellemben és ugyanazon sophismákkal folytatván, elkeserítik manap a társadalmat, megosztják a családokat s a gyűlölködés és rágalmaknak oly magvait hintik el, hogy a legképtelenebb lopási, bebörtönzési és titkos gyilkossági vádak valamennyi pártnál otthonosnak és azokon már senki sem

száműzések- és a vérengző kiirtásig csak egy lépést kellett tenni.¹⁾ »A természetes vadság, mondá La Rochefoucauld, kevesebb büntényt követ el, mint az önszeretet.« A régi kormányzat alatt a törvények csak szóharcz folytatását tették lehetővé az irodalmi embereknek; midőn pedig ezek ragadták kezökbe a hatalmat, azt először is arra használták, hogy tantételeiket megvalósítva, egymást öldössék.

Az összefüggés annyira szembetűnő, hogy a tanítványok majdnem ugyanazon rendben üzik ki egymást a hatalomból és követik abban egymást, mint a hogy a meseterek következtek egymásra az uralomban, az irodalmi köztársaságban. Először Montesquieu lép elő az angol kiadásu korlátolt monarchia híveivel. Nagy erkölcsi értékkel bíró kis csapat ez, de kevés befolyású és gyorsan háttérbe szoríttatik. Majd Voltaire következik az alkotmányosokkal; a *Héloïse* és *Émile* első fejlődű Rousseauja a Gironde egy részével; az *Encyclopédie* Condorcet-vel; Diderot Dantonnal s a *Contrat* és a *Dialogues* befejezett Rousseauja, Robespierre-rel. És a mint a nagy iskolák kapuja előtt és környékén nyüzsgöttek: a »jelentéktelen

ütközik meg. Kiki a maga gyernekes hiúságában erénynek, bölcseségnek, becsületességnek nevezvén ragaszkodását a maga nézeteihez, mindenkit becstelen embernek nyilvánít, a ki nem úgy gondolkozik mint ő.«

¹⁾ »Ha a forradalom XIV. Lajos alatt tört volna ki, mondá Rivarol, Cotin lenyaktíloztatta volna Boileaut és Pradon el nem hibázta volna Racinet. Kivándorolván, megmenekültem *Almanach des grands hommes* című könyvem némely jakobinusai elől.« Tény, hogy itt találjuk a corypheusok legnagyobb részét az ízléstelenségig felvirágozva és felhajporozva, ilyenek: Saint-Just, Collot, Carra, Camille Desmoulins, Fabre d'Eglantine, Lacroix, Mailhe, Riouffe, Ronsin stb. Robespierre hiányzik innen, pedig eléggé lapos verseket írt arra, hogy itt ő is helyet foglalhasson. L. Lescure, *Rivarol*.

tanítványok¹⁾ tömege, a vásott gyermekek, az atheismus, a zürzavaros fejtelenség, a communismus és a mészárlás vakbuzgó hívei, missionariusai és inquisitorai, épúgy a clubbok körül s a gyűlésekben is látni az ördögösök és őrjöngő bolondok csapatát, Héberttől kezdve Maratig, a mint lázítják a pórnépet és terrorisálják a képviselőket. Azonban még lejobb is szálltak. A tizenhatszodik század marquis de Sade-ban bírja a maga rettenetes kinövését és szörnyű elfajulását; tanait borzadalmas logikával azok végkövetkezményeiig hajtván, úgy látszik, az undor által akarta kimutatni a *Système de la nature* képtelenségét. Benne van a levegőben az érzékiségnek mintegy finom mérge, mely mindenüvé behatol. Ez a kornak a nyavalyája, mely érinti Diderot-t, beszennyezi Rousseau-t s elhervasztja legszebb éveiben Mirabeau-t. Némelyek, mint Laclos, ezzel a számító romlottságot s a hajlamok kegyetlen ravaszságát egyesítik; De Sade ehhez hozzáadja még a rút gonoszságot, és a dühöt, mely őt a büntényig vezeti. Ez a bűn fanatikusa. Hogy a könyvek és emberek, az eszmék és tettek közti összefüggés teljes legyen, De Sade kiegészítését találja a vad és utálatos Carrierben.

VII.

Így a régi rendszer elaggottsága által, a kormány hitelvesztettsége és tönkrementése által, az illúziók által, melyek a szellemeket megigézték, a szenvedélyek által, melyek azokat mozgatták, s a dühöngések által, melyek a

¹⁾ V. ö. Taine, *L'Ancien Régime*, I. III., ch. III. Quinet, *La Révolution*, I. XIV. ch. IV.

tömegekben lappangtak, minden el volt készítve arra, hogy forradalom törjön ki, hogy ez radicalis legyen, zűrzaváros fejtelenséget támaszszon, fanatismussá fajuljon és végül kegyetlenné váljon. De Franciaország ezt mind túlélte. A polgári és társadalmi reformok, melyek a forradalom létjogosultságát képezék, visszavonhatatlanokká lettek azon pillanatban, melyben meghozattak; Franciaország az anarchiából erőteljesebbnek, hősiebbnek, a nagy dolgok iránt hevülékenyebbnek került ki, mint volt valaha; hatalma a világon oly mérveket öltött, a minőket azelőtt még soha sem ért el. Ezen állami felsőbbségét csak azért veszíté el, hogy visszaragadja, még pedig oly sikerrel, mely legszebb éveire emlékeztetett, az irodalom, tudományok és művészetek azon hatóságát, melyet azelőtt gyakorlott. Nagyobbnak mutatta magát a békében annál, a minő a háborúban volt. Jövendő sorsát arra fektette le, hogy behozta a képviseleti kormányzatot, melynek a forradalom csak alapjait megvetni és sarkköveit lerakni tudta.

A forradalom nem szakította meg Franciaország történetének folyamát, mint ezt igen gyakran ismételték; a forradalom nem volt más, mint annak egyik epizódja, meglehet a legrendkívülibb, de epizódja volt. Valamint Franciaország nem változtatta meg helyét Európában, ép úgy a francia nemzet a nagy válságon keresztül sem változtatta meg sem vérmérsékletét, sem jellemét. Hosszú pályafutásán nem egy ilyen fajta megpróbáltatáson ment keresztül, és ezen viszontagságok következtében lett Európában a leg-tömörebb, hagyományai által a leginkább összeforrasztott s az állammal a leginkább azonos nemzet. Lassan képződött, dagály és apály közepette, az életnedv keringése és koronkénti kiszáradásának végletei között. Voltak lan-

kasztó, zivataros nyarai; csapásban, viharban gazdag telei; de a talaj nemes volt, és mihelyt földerült az ég, a nemzet mindig új életerőt s jólléte új lendületet nyert.¹⁾

A francia, míg egyfelől felváltva fanatikus csodálattal és vak gyűlölettel viseltetik vezetői iránt, sovárogyja a szabadságot a szabadossáig, vágyik a nyugalomra a szolgasáig, duló szenvedélyeket őriz meg a finom műveltség máza alatt, »érzelmes a lelkesültségig és képes a túlzásokra úgy jó indulataiban, mint zúgolódásaiban«²⁾, másfelől ösztönszerű attikai finomságot, s a rendnek, módszernek és mérsékletnek parancsoló szükségérzetét őriz meg lelkében. Két dologgal nem tud eléggé eltelni, s ez a szellem s a józan értelem. Egy nemzet sem ittasult meg inkább a képtelenségektől s nem fordult aztán nagyobb felindulással a sophisma ellen. Egyik sem volt állhatatosabb önmagához az állhatatlanság külszine alatt és egyik sem volt gyakorlatibb az örültség tünetei mellett. Föllázadt, hogy kivivja a lehetetlent s lecsendesült, mihelyt az észszerűt bizonyosnak látta. Nagy hévvel igen mérsékelt eredményekre törekedett, s ha nincs nép, mely maga elébe nagyobb czélokat tűzött volna ki, úgy nincs olyan se, mely

¹⁾ Számtalanszor azt hitték, hogy katastropha közelg, pedig ellenkezőleg, egy-egy pillanata volt az újjászületésnek. Nicolas Pasquier ezt írta du Vairnek a tizenhetedik század első éveiben: »Mint-hogy minden betegségnek a halál vagy a gyógyulás által kell véget érnie, ép úgy szükséges, hogy a zavarok, melyek az államok valódi betegségei, vagy az állam teljes felforgatása, vagy egyetemes átalakítás által véget érjenek. A mi Franciaországunk a végső öregséget érte el, mely annyira beteggé, lankadttá és csüggedtté tette, hogy érzi a gyorsan ható bajt, mely roskataggyá teszi s a végvonaglásba viszi.« Nicolas Pasquier, *Lettres*, VIII. könyv. V. l. Amsterdam, 1723.

²⁾ Voltaire, *Siècle de Louis XIV.* XII. f.

gyakrabban elégedett volna meg szerényebb elégtételekkel, mint a franciaia.¹⁾

E hagyományos erély tartotta fenn Franciaországot az 1789-ki forradalomban úgy mint a megelőzőkben. Királyi reform hiányában a nemzet forradalomba vetette magát és megdönté a királyságot. A királyság megdöntésével a nemzet megmaradt olyannak, a milyennek azt a királyság nevelé.²⁾ Az állam mindenhatósága oly visszaélésekre vezetett, melyek tönkretették a kormányzatot, de épen az által, hogy az állam absorbeálta a hazát, a nemzet érezte, hogy azt megbontva önmagát semmisíti meg és ezért tömörült. A régi rendszer által következetesen fejlesztett szenvedélyes ragaszkodás az egységhez megmenté a forradalmat saját túlkapásaitól. Elég, hogy a francziák az idegen hódításban s a polgári viszályokban két orvosolhatatlan bajt ismerjenek föl, hogy magokhoz és észre térjenek. Megőrizték azt a mi a nemzetek lelke, a közjó valódi elve: a hazaszeretetet. Ez föléledt náluk s lelkesedéssé hevült a forradalomért, mely megszabadítás volt. A két eszme egyesült és a francziák egyszerre keltek védelmére nemzeti függetlenségöknek és a szabadságnak, melyet kivitak.

A legszükségesebbhez fogtak, de mégis hogy kikerüljék az idegen szolgaságot és a régi rendszer visszaállítását,

¹⁾ »Franciaország tizennégy század óta az anarchia és kényuralom, az illúzió és csalódás legfeltünőbb fordulatain ment keresztül; hosszú időre soha sem mondott le sem a rendről, sem a szabadságról... Ez teszi történetünket, mely gyakran szomorú, mégis megnyugtatóvá.« — Guizot, *Préface de la sixième édition de l'Histoire de la civilisation en France*, 1856.

²⁾ »E nagy francia királyság oly kiválóan nemzeti volt, hogy bukása után a nemzet nélküle is fenttarthatá magát.« Renan, *Qu'est-ce qu'une nation*, 12 l. Paris, 1882.

eltűrtek mindent, még a rémuralom lealacsonyító zsarnokságát is. Nem láttak ekkor mást, mint az ellenséget. De midőn elhárították a külső veszélyt, ép oly undort tanúsítottak az anarchia, mint a minőt mutattak volt az invasio iránt, és ép oly utálattal hártották el a rémuralom embe-
reinek igáját, mint az idegenekét, és felháborodással utasították el magoktól még maradványait is a vérengző factióknak, melyek szétszaggatták a hazát azon ürügy alatt, hogy megvédelmezik. Ép azon ösztönszerű erő, mely velök leromboltatta a régi rendszert, reformáltatta a társadalom és állam szerkezetét és védelmeztette az országot a kültámadás ellenében, vezette őket arra is, hogy fokozatosan eltávolítsák azon kormányokat, melyek képtelenek valának biztosítani nekik amaz eredményeket, melyekre oly állhatatossággal törekedtek: a renddel és békével párosult polgári szabadságot. Miután mindent áldoztak az államnak, hogy megvédelmezhesse a forradalmat, azt követelték tőle, hogy szervezze azt.

Maga a válság, melyen keresztülmentek, támasztotta amaz embereket, kik képesek valának annak véget vetni. Azon forradalmárok, kik magokban hordozták az állami szellemet, viharok között képződtek. E rettenetes harcokban a küzdelem hónapjai a békés idők gyakorlatainak éveivel érnek föl. »Meg kellene változtatni erkölceinket«, kiálta fel XV. Lajos egyik kétségbeesett minisztere, »és e munka, mely más országokban évszázadokat igényel, ebben egy év alatt fogna keresztülvitetni, ha volnának hozzá intézők.«¹⁾ Az intézők megszülettek és a legfiatalabbak férfikort értek el 1789-ben. A forradalom megnyitotta előttök

¹⁾ Bernis levele Choiseulhöz, 1768. márcz. 31. II., 196 l.

a gyűléseket. Midőn a zivatar lecsendesült, segítségül és munkájokban vezetőkül is számos embert találtak, kiket a régi kormányzat készített elő az ügyek vezetésére és kiket eszméik az új rendszerhez fűztek.¹⁾ E hatalmas nemzedék volt a consularatus szervező kormányának a lelke; a restauratio alatt pedig a képviseleti kormánynak lett a lelke.

Hosszú tétovázás, annyi tévelygés és oly kemény iskola után az 1789-ki emberek azon alapvető eszméhez tértek vissza, mely mintha eltévedt volna a forradalmon keresztül, hogy a politikai szabadság egyedüli biztosítéka a többi szabadságnak. Ők beérték azzal, hogy megalapították a demokrátiát; eléggé biztosítottoknak hitték, mert magok kormányoztak. Midőn pedig fenyegetettnek látták, megértették, hogy annak védelmére nincs más hatályos eszköz mint a szabadság, és ennek lelkes harcosai vá lettek. A szerzett tapasztalatok tanulsága és az új korszellem hatása olyanok voltak akkor, hogy a monarchia kénytelen volt ugyanazon eszközökhöz folyamodni, hogy magát újra szervezze, melyeket a demokrácia használt, hogy magát fentartsa. Azoknak, kik a forradalmat feltartóztatni, és azoknak, kik azt folytatni akarák, a mérsékelt monarchia híveinek úgy, mint a tiszta monarchia embereinek; az alkotmányosok-, a köztársaságiak-, a caesari democraták-, a bonapartisták- és királypártiaknak egyaránt érdekében állott, jogaik vagy törekvéseik tekintetéből ugyanazon biztosítékokat követelni. Ekkor látjuk újra föléledni a még egészen élénk, de a tapasztalás által megérlelt és

¹⁾ Portalis, Siméon, Mollien, Lebrun, Malouet stb. — V. ö D'Arbois de Jubainville, id. m.

megszilárdított 1789-ki nemes szenvedélyeket;¹⁾ és azon nemzedékben, mely a forradalmat kezdette, megfogalmazhatott a remény, hogy azt be is fejezze. A régi Franciaország tehát a felozlás csirái mellett magában hordozá az újra-éledés és feltámadás elemeit is.

Hanem úgy e válságban, mint a tizennegyedik, tizenötödik és tizenhatodik század hasonló válságaiban Franciaországnak nem csak önmagával, hanem Európával is számot kellett vetnie. Az 1789-iki forradalomra háború következett, mely 1815-ig tartott, mert, az igazat megvallva, időközben nem volt béke, hanem csak pihenés és pár hónapi fegyverszünet. A forradalom kiválóan harciassá lett s ez volt nagysága s egyúttal romlása is. A hadsergek eláraszították a nemzetet és a háború fölemeszté az államot. Ezen hatás döntött, nem a kormányzat újjászervezése fölött, mert minden esetben újjászervezte volna magát, hanem az alak fölött, melyet magára öltött és az irányzat fölött, melyet kifejtett.

Ezen oldalról mentek végbe a legmeglepőbb csodák, de melyeknek Franciaország multjában van meg az oka és magyarázata. Úgy a kül-, mint a belügyek tekintetében megvoltak az állandó történeti kényszerűségek és megvolt az ezekből folyó nagyon régi eszmeáramlat. A francziáknál, úgy Európához való viszonyaikban, mint belső történetökben a mérséklet szelleme és a bölcs higgadtság mellett, melyek nagy politikusokat és boldog korszakokat szülnek, találhi a regényes becsvágy rohamait, bizonyos hódítási

¹⁾ Ezek legékebben szóló értelmezője Stael asszony, *Considérations sur la Révolution française*. L. Talleyrandnak XVIII. Lajoshoz intézett emlékiratát a Pollain által közzétett *Correspondance*-ban, Paris, 436 l.

mámort, szeszélyes dics- és kalandvágyó hajlamot is. Föl lehet ismerni nálok az erőben való mérséklet mellett, mely a francia szellem természetét képezi, a lehetetlen utáni vágyakozást is, mely annak rendellenességét jelenti. Franciaország megőrizte magában ez ellentétes ösztönöket és a forradalom azokat fölváltva ébreszté föl a szellemekben. »Azt állítják,« írá d'Argenson,¹⁾ »hogy egy francia köztársaság nem lenne bölcsebb, mint az a monarchia, mely minket tizennégy évszázad óta kormányoz, mert a nemzeti szellem ugyanaz maradna.. És e nemzeti szellem,« teszi hozzá »képezi a királyság minden erejét.« Kísértsük meg, azt meghatározni.

II. FEJEZET.

A külpolitika.

I.

A Capetingek politikájának, ha azt összefüggésében és hagyományaiban tekintjük, két főtörekvése volt: benn egyöntetű nemzetet és tömör államot alakítani; kifelé pedig jó határok által biztosítani a nemzet függetlenségét és az állam hatalmát. Ama királyok, kik az állam megalapítása által feleltek meg a nemzeti aspirációknak, ép úgy megfeleltek azoknak az által is, hogy megalapították Franciaország nagyságát Európában. A kifelé teljesített mű azonos a benn végbevitt munkával: ennek következménye az és betetőzése. A Capetingek szüknek és szétdaraboltnak találják Franciaországot. A hűbérrendszer által megosztott

¹⁾ *Mémoires*, éd. Rathery, IV. k., 216. l.

népségek közös hagyományai és azonos aspirációi tették lehetővé a királyoknak, hogy összeszedjék a nemzetet, daczára a rendszernek, mely azt szétszórja ; hogy összpontosítsák a hatalmat, daczára a rendszernek, mely azt elforgácsolja ; hogy szervezzék az államot, daczára az elveknek, melyek annak felbomlasztására irányulnak. A nemzet története ezen első korszakban egybeolvad a királyi uralom történetével ; a nemzet azon mérvben képződik, a mint az uralom kiterjed és azon mértékben lesz egységessé, a mint a királyi felsőbbség érvényesül.¹⁾ Mihelyt a királyság megalakult, a királyok azt kiterjeszteni törekednek, mint a hogy kiterjesztették az uralmukat. A tünemény, mely a monarchia szűk határain belül végbement, folytatódik azokon kívül. A királyok itt olyan néptörzsekre találnak, melyeket eredetök és hagyományaik azokhoz fűznek, melyeket ők kormányoznak. Ezek a régi Galliának Nagy Károly által újra egyesített és csoportosított lakosai. Ugyanazon forrásokból nyerték a műveltséget, kapták ugyanazon jeleget és őrizték meg ugyanazon emlékeket. Daczára a határvillongásoknak, a szomszédsági ellenségeskedéseknek s a főemberek torzsalkodásainak, innen van az a közös alap, melyen a királyok politikája biztosan működhetik.

E politika, úgy feladatát, mint eszközeit tekintve, a dolgok természetéből folyik. A francia királyság az Océán, a Pyrenéek, a Földközi tenger s az Alpések által körülszorítva, csak kelet és észak felé terjeszkedheték, Flandriában s ama területeken, melyek a Capetingek trónra jutá-

¹⁾ A királyi uralom képződése és a királyi tekintély térfoglalása tekintetében l. *Études sur le régime financier de la France*, par M. Vuitry. Première série, főleg 523—526 l. Paris. 1878.

sakor a lothringen és a burgundi herczegségeket képezték. Érezte, hogy természetszerűleg erre felé kell irányulnia. A szükség is erre szorította! Ebből, mihelyt megalakult a francia monarchia, kikerülhetetlen összetűzés származott Németországgal e közbenső területek birtokáért, melyek irányában a két állam egyaránt igényeket támasztott. Támadtak kegyetlen háborúk azok meghódításáért, elkeseredett háborúk azok megtartásáért s e küzdelem tölti be Európa történetét a tizenötödik századtól kezdve. A korszellem szerint különböző alakot ölt e küzdelem. Különböféle ürügyek támasztatnak az igények támogatására; az elméletek, melyekre hivatkoznak, módosulnak a közjog rendszereivel; de ha változnak is az eszközök, a cél ugyanaz marad. Egy és ugyanazon gondolatnak emez állhatatossága, ez a szilárdság ugyanazon cél követésében, az eszmékben és dolgokban végbement annyi forradalmon keresztül, nem magyarázhatók meg másként, mint csak a viszonyoknak ama sajátos közreműködéséből, mely szüli és fentartja a népek és államok nagy hagyományait. Azon titokzatos viszonyok ezek, melyek oda tapadnak a nemzetek eredetéhez és a melyekből aztán történetök törvényei fejlődnek ki. E viszonyok itt már Franciaország első korszakaiban jelentkeznek.¹⁾

A francia politikát a földrajz szabta meg; a nemzeti ösztön pedig sugalmazta, még mielőtt az állameszély tanácsolta volna. Egy tényen alapszik: Nagy Károly biro-

¹⁾ L. Luchaire, *Institutions des premiers Capétiens*, Paris. 1884 és főleg: *La question nationale, Hugues Capet et l'empire allemand*, II. k., 204 l. — *Robert et le duché de Bourgogne*, id. 212 l. *et les Lorrains* 216 l. — *Henri I-er, l'Allemagne et la Lorraine*, id. 227 l. — *Louis le Gros, et l'Allemagne*, 256 l.

dalmán. Kiindulási pontját ama nagy pörnek, mely Franciaország egész történelmét elfoglalja, a császár örökségének megoldhatatlan vitás ügye képezi. Ebben találják a királyok dicsvágyuk indokát; ebben találják a legisták a jogok eredetét; mindenekelőtt ebben találja forrását a népies hagyomány, mely arra vezeti a királyokat, hogy igényeket támaszszanak, s a legistákat, hogy a jogokat nyomozzák. Alig hogy kibontakozik a homályból a királyság, a történetírók és költők már is emlékeztetik a királyokat elődeik letűnt nagyságára. A tizenegyedik század elején Adalbéron, Roberthez intézett egyik költeményében, a francia királyok hatalmát magasztalja, »az elsőket a királyok sorában.« »Atyáink korában a francziák királya a többi államok királyai fölött uralkodott.«¹⁾ A többi korona mind alá volt vetve a franciaországinak.

A francia koronáé volt a felsőbbség s a császárság; egy ugyanazon korbéli krónikás, Glaber, az, a ki ezt állítja: »Franciaország királyai, a legerősebbek és leghatalmasabbak a kereszténységben, igazságszeretetök által tüntek ki... és a császárság, meghódolva hatalmuknak, sokáig szolgált diadaluk díszéül.«²⁾ Azon mérvben, a mint az idő távolodik, nő a nagy császár alakja és őlt óriási arányokat. Fülöp Ágosttól kezdve Napoleonig ott lebeg az alak Franciaország történelme fölött. A császárról szóló hőskölteményekben kell azon politikai hagyomány első eredetét keresni, melynek a dolgok sajátságos fordulata által a tizenkilencedik században kelle a megrémült

¹⁾ Guizot, *Collection des mémoires relatifs à l'histoire de France*, VI. k.

²⁾ *Chronique de Raoul Glaber*, I. k., I. f., Guizot, id.

Európa előtt megvalósítani a nyugoti császárság ama csodáját, melyet a középkori költők mint egy csodás legendát állítottak oda a népies képzelődések elé :

»Quand Dex eslut nonante et dix royaumes,
 Tot le meilleur torna en doce France.
 Li mindre reis ot à nom Charlemaine :
 Cil aleva volentiers doce France.
 Dex ne fist terre qui envers lui n'apende :
 Il ala prendre Baviere et Alemaigne,
 Et Normandie et Anjou et Bretagne
 Et Lombardie et Navarre et Tosquane . . .
 Rois qui de France porte corone d'or -
 Preudous doit estre et vaillant de son cors
 Et s'il est hom qui li face nul tort,
 Ne doit garir ne a plain ne à bos
 Deci qu'il l'ait ou recreant ou mort ;
 S'ainsi nel fet, dont pert France son los :
 Ce dist l'estoire, coronez est à tórt».¹)

De azon időben, mikor e hősköltemény a multak dicőségét magasztalja, Franciaország nagyot hanyatlott.

¹) Couronnement Loys. Gaston Paris által idézve, *Charlemagne* 352 l.

Midőn isten száz királyságra osztá a földet,
 Az édes Franciaországba helyezé a legjobbat.
 A legjobb király Nagy Károly volt :
 Az édes Franciaország nagyságát igen kedvelé.
 Isten nem alkotott földet, mely nem tőle függne :
 Elfoglalá Bajor- és Németországot,
 Normandiát, Anjout és a Bretagnet,
 Lombardiát, Navarrát és Toscanát . . .
 A királynak, ki Franciaország arany koronáját viseli,
 Bölcs és vitéz embernek kell lennie,
 És ha van ember, ki bántaná őt,
 Az nem kerülheti ki büntetését sem erdőn sem síkon.
 S a király addig nem nyughatik, míg az nem halott, vagy
 kegyelmet nem kér.
 Ha nem így tesz, elveszti Franciaország tiszteletét,
 És, mondja a történelem, nem érdemli a koronát.

Az angol elfoglalta egy részét a királyságnak. Először is tehát ki kell üzni az angolt. A normandiai Wace, a *Roman de Rose* szerzője, épen azt lobbantja a francziák szemére, hogy ily tervvel foglalkoznak: ¹⁾

»Si li Franceis poeient lur pensez achever,
Ja li reis d'Engleterre n'avreit rien deça mer :
A hunte l'en fereient, s'il poeient, passer.«

(Ha a francziák megvalósíthatnák szándékukat, az angol királynak nem volna semmije a tengeren innen: szegyenletesen üznék ki őt, ha tudnák.)

E főbenjáró szükség azonban távolról sem akadályozta Fülöp Ágostot, hogy még tovább fűzze ábrándjait. Alig húsz éves volt, midőn egyik bárója őt szórakozottnak látva, azt kérdé tőle, hogy min gondolkozik? »Azon gondolkozom, felelé a király, hogy ha isten megadná nekem vagy örökösöm valamelyikének a kegyet, hogy Franciaországot azon magaslatra emelhessük, a hol az Nagy Károly idejében állott.« ²⁾

A mi Fülöp Ágostnál csak álmom és óhajlás volt, az egy évszázaddal később terv és akarat lett Szép Fülöpnél. A királyság kiterjesztése e fejedelelemnél állandó törekvés tárgyát képezi. A történetírók őt úgy rajzolják, mint »ki előtt folytonosan Nagy Károly emléke lebegett, a kinek örököséül tekinté magát s mindig kész volt Franciaország befolyását Németországban kiterjesztetni, a városokat megnyerni s a rajna-parti fejedelmeket zsoldjában tartani.« ³⁾

¹⁾ Chronique ascendante.

²⁾ Guizot, *Histoire de France*, I. k., 459 l.

³⁾ *Histoire littéraire de la France*, XXVI. k., Pierre du Bois, *Jégiste*, par M. Renan. V. ö. Boutaric, *La France sous Philippe le Bel*, Paris, 1861.

Uralkodása igen fontos Franciaország történetére nézve, kifelé ép úgy, mint benn. A politika itt megszabadul a tapogatózásoktól: a maga valódiságában és realismusában lép elő, olyanul, a minőnek minden dicsvágyó fejedelem alatt maradni fog, céljával: a hódítással, eszközével: a viszály-támasztással és műszerével: a legistákkal. Ily módon ugyanakkor, midőn a királyok nagy terve határozott alakot ölt, látjuk előtűnni az emberek ama fajtáját, mely az egyházi férfiakkal, és még inkább mint ezek, azon iskolát alkotják, melyből az alkudozók, pörlekedők, tervkovácsok és ürügygyártók kerülnek ki. A küzdelemre készen és fölfegyverezve lépnek elő. Elhagyják vidéki praetoriumaikat és tüstént a politikai nagy szintéren jelennek meg. Javasolnak, alkudoznak, ismerik Európát és fejedelmeit, de még inkább Franciaországot és urokat. Ők élő bizonyosságai ama hagyománynak, mely gyökeret vert a népben, mert e hagyomány nélkül megmagyarázhatatlanok lennének.

Egyik, például, a fő közülök s az első e nemzetségből, Pierre du Bois. Normandiában született, a jogot Párisban tanulta és 1300-ban királyi ügyek védője volt Coutancesban. Innen intézte Szép Fülöp királyhoz az ő *Traité de l'abrègement des guerres et des procès* című tanulmányát. »E munka«, mondja az ő tudós életrajzírója, »Európa politikai viszonyainak és a francia uralkodóház titkainak széles ismeretéről tesz bizonyosságot.«¹⁾ Du Bois teljesen jártas a Digestákban, melyekből folytonosan idéz, de főleg »a karolingi hőskor népies költeményeiből táplálkozott,

¹⁾ Renan, Histoire littéraire de la France, XXVI. k. — L. még De Wailly *Mémoire*-ját, *Mémoires de l'Académie des inscriptions*, XVIII. k.

melyeknek teljes történeti értéket tulajdonítá.« Mint leg-
szébb példát s a királyok eszményképét, Nagy Károlyt
tünteti föl, ki, úgy mondják, százhuszonöt esztendeig ural-
kodott és »a kinek nem volt párja.«¹⁾ A legenda s a Digesták
képezik eszméinek két forrását: a legenda, mely neki
oly terveket sugalmaz, a melyek gyakran túlzottak és
ábrándszerűek; a Digesták, melyek neki az ürügyeket és
formákat szolgáltatják, a melyek gyakran színlegesk és
finomak, de mindig cselesek és gyakorlatiak. Vezér-
eszméje: kiterjeszteni a királyi hatalmat. Szenvedélylyel
ápolja Franciaország Európában való nagyságának esz-
méjét. Hire terjed, hogy a király megszerezte »a fenhatósá-
got Arles, a Rajnán és a Lombardián innen fekvő országok
felett, a Déli tengertől az Északi tengerig.« Du Bois ehhez
szerencsét kíván neki,²⁾ de ez még nem elégíti ki az ő nagy-
ravágását. Úra számára ő a császári koronáról álmodozik,
»mely a görögöktől Nagy Károly személyében a németekre
szállt.« Fülöpnek azt a maga személyében örökletessé kell
tennie. A birodalom választó fejedelmei, kárpótlásul a
méltóságért, melyet el fognak veszteni, területeket és pénzt
fognak kapni, a mik Németország egyházi uradalmaiból
fognak vétetni.³⁾ Ebből látni, hogy a saecularisatiók rend-
szere, mely annyira tetszetősnek látszott a westphali béke
szerzőinek s a melyet a forradalom törvénytudó diplomatái
oly igen a szívökön hordoztak, épen nem újkori találmány:
a mód, melylyel a Németországban tett hódításokat kár-
pótolni akarták, majdnem oly régi, mint maga a hódítások
eszméje.

¹⁾ *De recuperatione Terrae Sanctae.* (*Histoire litt.* id.)

²⁾ *Traité de l'abrégement,* Wailly által idézett szöveg.

³⁾ *Pro facto Terrae Sanctae.* (*Histoire litt.* id.)

Du Bois nem áll meg itt. Ő Nagy Károly koronájával a viláгурalmat, az egyetemes monarchiát szeretné a francia királyoknak juttatni. Fülöp Konstantinápolyig mindenütt fiait, testvéreit, unokaöccseit és atyafiait fogja elhelyezni. Az ó- és újvilágnak ő lesz az általános szuzerainje. Magától függővé fogja tenni a pápát, magához fogja ragadni az egyház patrimoniumát; a pápa kétes esetekben az ő javára fog dönteni és kiközösítendi az ellenszegülő fejedelmeket. Viszont a király gazdag adományokkal jutalmazandja meg a pápát és fel fogja szabadítani a szent földet a hitetlenek járma alól. De hogy a király e nagy vállalatot véghezvihesse, Európa támogatására van szüksége. Európa ezt csak úgy fogja megadni, ha a fejedelmek biztosíttatnak a felől, hogy nem lesznek kénytelenek szomszédaik támadásai miatt visszatérni keletről. Szükséges tehát, hogy mindenkorra béke legyen a keresztény fejedelmek között. Ennek létesítésére az egyedüli eszköz, hogy a pápa azt megparancsolja s a francia király tiszteletben tartassa. Az örök béke s a kereszties hadjárat képezik azon ürügyöket, melyek e nagyszabásu uralmi tervnek színt kölcsönöznek. Ha végrehajtásra kerül a dolog, a király meg fog elégedni azzal, hogy Németország trónjára helyezi testvérei egyikét s megőrzi számára »a Rajnán inneni összes területeket, a provencei és savoyai grófságok feletti közvetlen uralommal és a szuzerainitással.¹⁾

Volt e tervelésekben nagy adag ábránd, de a legista még ebben sem tett mást, mint hogy tetszetős alakot adott amaz eszméknek, melyek akkor a szellemeket mozgatták.

¹⁾ *De recuperatione Terrae Sanctae. (Histoire litt. id., és XVII. k. 737. l. jegyzetek.)*

Ez eszmék mindenütt ott vannak s még az össze nem függő jelenségek is, melyekben azokkal találkozunk, mutatják, mennyire el voltak terjedve.

A valenciennesiek 1291-ben kérik a király pártfogását, francziáknak mondják magokat, hivatkoznak jogczimeikre, felmutatják a chartákat és emlékeztetik Fülöpet, hogy elődei közül többen császárok voltak.¹⁾ Nincs jellemzőbb vonás, mint amaz állítólagos vaucouleursi szerződés, melyet Fülöp 1299-ben állítólag kötött osztrák Alberttel. »Albert király és a német királyság bárói és főpapjainak hozzájárulásával, úgy mondják, megállapított, írja Guillaume de Nangis,²⁾ hogy a francia királyság, mely ez oldalról csak a Maasig terjedt, a Rajnáig terjeszsze ki uralmának határait.« A többi krónikások hasonlóképen beszélnek el a tényt s dicsérik érte a királyt.³⁾ Azonban ok van hinni, hogy e szerződés apokryph;⁴⁾ de azért ez nem kevésbé volt Szép Fülöp dicsőségének egyik jogczime. Kétszáz év mulva egy ügyvéd idézte azt a parlament előtt egy beszédben.⁵⁾ Népies szellem alkotása volt az, s a hírnév, melyet Fülöpnek szerzett, bizonyítja azt a nagy fogalmat, melyet alattvalói az ő hatalmáról alkottak magoknak. Egy 1323-ban⁶⁾ írott *Éloge de Paris*-ban ezeket olvasni: »Az

¹⁾ Boutaric, 386. l.

²⁾ *Chroniques*, 1299. év.

³⁾ Girardus de Francheto, *Historiens de France*, XXI. k., 17. l.

⁴⁾ Boutaric, id. h. — V. Ő. Vuitry, *Études*, 2-e série, I. k., 12, 25, 29 l. Paris, 1883.

⁵⁾ Boutaric, id. h.

⁶⁾ *Tractatus de laudibus Parisius*, par Jean de Jandun. *Histoire générale de Paris. Paris et ses historiens au quatorzième et au quinzième siècle*, par M. Leroux de Lincy. Paris, 1867, 61. l.

egész világ monarchicus kormányzása a dicső és felséges francia királyokat illeti meg, legalább a velők született és a jobbra irányuló ösztönük jogánál fogva (*ex nativae pronitatis ad melius jure*).

E jog elvben nemes ugyan, de gyakorlatilag mindenféleképen magyarázható. Nincs oly igény, mely arra ne támaszkodhatnék. De ne ismerjük félre azt, a mi e régi francziák hazafias felbuzdulásában nemes és természetes. Előttök az emberiség jólléte Franciaország nagyságához van fűzve. Ők ebben nem kételkednek és szerintök nem is kételkedhetik senki. De minél helyesebb szemökben a cél, azon mértékben lesznek előttök közönyösekké az eszközök. Nekik e nagy cél elérésére minden eszköz jogszerű. Nekik minden érv jó, ha azzal a tételt támogathatják. Felhasználnak minden szöveget, melyet nekik a kor zavaros nevelése szolgáltat, hogy igazoljanak minden rendszabályt, miket a század brutális erkölcsi sugalmaznak. Birálat nélküli tudományt állítanak egy eszközeiben nem válogatós politika szolgálatába. Összezavarják a királyt az állammal; a király szolgálatára s az állam érdekében minden csel-szövény megengedett, minden kegyetlenség szabad. Az ellenmondásokon nem akadnak fenn soha. »Du Bois szemében a pápa mitsem tehetett, a míg olasz, tehát Franciaország ellensége volt; de mindent tehet, a mióta francia s a király teremtménye.«¹⁾ E szerint az idegennel mint ellentmondást nem tűrő érvet ugyanazon bullákat állítják szembe, melyeket különben, a mennyiben azok őket köteleznék, semmi tekintetbe nem vesznek. Hasonlókép bánnak el a római jog elveivel is. *A mit a király akar, azt akarja*

¹⁾ *Histoire litt.*, id. h.

a törvény is: ezen elv foglalja magában jogtudományuk, politikájok és bölcséletök összletét. Ügyes ügynökök és veszélyes tanácsadók lévén, a királyi hatalom büvöli el őket és azzal igyekeznek uraik szemeit is elkápráztatni. Hallgassuk csak Pierre du Boist, a mint Szép Fülöphez szól: ¹⁾ »Felséged kimeríthetetlen kincset bír az emberekben, kik minden támadható háborúra elégségesek volnának. Igen, ha Felséged ismerné népének erejét, habozás nélkül fogantatosítná ama nagyszabású vállalatokat, melyekre rámutaték... feltéve, hogy mindig tiszta szándék, vagyis azon óhaj által vezéreltetik, hogy a közjót előmozdítsa.«

Íme a rendszerek és jellemek, a magok eredeti és kezdetleges alakjokban. Most nem marad más hátra, mint hogy kövessük az eszmék sorozatát s ez emberek nemzeti-ségi leszármazását. Szép Fülöp tanácsosai az elsők e fajból, de lesznek utódaik, és az egész történeten keresztül megtaláljuk az atyafiságot, mely e különös és hatalmas törzs tagjait, e jogcsavaró és harczias embereket egybefűzi, kik nagyon is igazolják a *chevaliers à lois* (a törvény-lovagok) furcsa czimet, melyet magoknak adtak. Louvois sem más, mint legjelesebb e család képviselői között, a ki a du Bois-
kat és Nogaret-eket őseik közé számíja. Csak arra a Pierre Flottera kell gondolnunk, ki harczolt s »mint lovag« esett el a courtrai-i csatában ²⁾, hogy megértsük, mily különös származási összefüggésnél fogva lett két ügyvéd, Danton és Merlin de Thionville 1793-ban a hódító háborúnak előmozdítójává és szenvedélyes ügynökévé.

Szép Fülöp legistái megelőzték az időket. Gyöngye

¹⁾ *Traité de l'abrégement*, de Wailly, id. h.

²⁾ Michelet, *Histoire de France*, III. k., 39. l.

utódai nem követeltek idegen területeket. Nekik a francia korona iránti saját jogaikat kellett visszaküzdieniök és az angoloktól saját királyságukat visszakövetelniök. E nagy harcz öt uralkodást foglal el és egy egész évszázadot tölt be. A nemzet és a királyság abból egységesebbeknek és egymás irányában biztosabbaknak kerülnek ki. A nemzeti érzület teljesen kifejlik,¹⁾ a királyság minden osztálya közreműködik e kifejlesztésben, mely döntő korszakában lényegesen a népek műve. A nemzet bensejéből származott az az ihletett szüz is, ki azt megmenté. Volt egy Franciaország, mely annyira élt mindenkinnek a lelkében, melyet annyira szerettek, hogy gyermekeinek legigénytelenebbike áldozatul adta oda magát, hogy megmentse. A hazafiság észrevétlenül hódítá meg a lelkeket; a hazafias hitvallás e korszakban keletkezik és Jeanne d'Arc-ban bírja revelatioját.

II.

Mihelyt a függetlenségi háború befejeztetett, kezdetét vette a határokért vívott háború. E tekintetben nem veszett el a hagyomány. Fentartották azt a költők. Azok

¹⁾ A királysággal képződik, születik és nő. »A tizedik században, az első ó-francia hőskölteményekben (*Chansons de geste*), mondja Renan, Franciaország minden lakosa már francia. Franciaország lakosságában a faji különbség eszméje, mely annyira meglátszik Grégoire de Tours-nál, semmikép sem jelentkezik a Capet Hugo után következett francia íróknál és költőknél.« — *Qu'est-ce qu'une nation?* 7. l. — A nemzeti érzületről Fülöp Ágost és közvetlen utódai alatt l. Guizot, *Histoire de France*, I. k., 468. l. — *Civilisation en Europe* XI. l. — *Civilisation de France*, IV. k., XIII. l.

egyike, a kik a száz éves háboru kezdetén Valois Fülöpöt az angolok ellen lelkesíték, a következő verset írta hozzá : 1)

Fais leur tantost apercevoir
Que Gascoingne est de toy tenue
Et te fais seigneur droit clamer
De tout ce qui est deça mer ;
Soit la mer borne et dessevrance
De l'Engleterre et de la France . . .
Flandre aussi deça soit vostre.

(Értesd meg velök csakhamar, hogy Gascoigne a te birtokod és jogszerű urává tedd magad' mindannak, mi innen van a tengeren ; tenger legyen a határ és elválasztó Angol- és Franciaország között... Azon innen pedig Flandria is tied legyen.)

Alig hogy a királyság megszabadult az angoloktól, alig hogy Franciaország újra lélekzeni kezdett, a dicvágyók ismét kalandoros kísérletekre biztatják a királyt. Emlékeztetnek arra, hogy ama keleti területek, Burgundia és Lothringia, melyek önként látszanak ajánlkozni és megnyilni a francia hódítás előtt, hajdan a koronától függték, s hogy jogszerű dolog, azokat visszakövetelni, és igazságos visszafoglalni. Guillebert de Metz magasztalván a francia királyság nagyságát, ezt írta 1434-ben : 2)

»Nem beszélek sem az összes francia királyokról sem oldalrokonaiokról, kik Austrasia királyai voltak, a kiknek főszékhelyök Metz volt Lothringiában, a melyet a krónikák régi Franciaországnak neveznek.« Felidézi Nagy Károly nagy tetteit és összefoglalva hódításait, egész sorozatát állítja össze utódai hódításainak : »Lüttich, Flandria,

1) Jubinal, *Nouveau Recueil de contes*, I. k., 73. l.

2) *La Description de la ville de Paris et de l'excellence du royaume de France. Paris et ses historiens*, 144., 146. l.

Hennegau, Brabant, Geldern, Jülich, felső és alsó Burgundia, Provence, Savoya, Lothringia, Luxemburg, Metz, Toul, Verdun, Trier, Köln, Mainz, Strassburg.«

Ime ugyanazon időből ugyanazon tárgyról egy még fényesebb bizonyíték. Ez a *Débat des hérauts d'armes de France et d'Angleterre*.¹⁾ A francia herold be akarja bizonyítani, hogy a francia vitézség fölötte áll az angolnak. Ismét Nagy Károly az, a kit francia harcosok mintaképeül állít oda. »Nagy Károly, fia Pipinnek, a ki oly nemes király vala s oly hőstetteket vitt végbe különösen a sарacenok ellen; a ki az összes spanyolokat katholikus hitre térítette és annyi fejedelemséget hódított meg úgy Németországban, mint Lombardiában . . . És aztán az említett Nagy Károly császárrá lett és ti is, angolok, hódoltatok neki.« Csodás kalandok, hősi expedíciók, birodalmak meghódítása, ezek a nagy és nemes háborúk, a *pompázó háborúk*. Mi a határokért folytatott többi háborúkat illeti, azok *közönséges háborúk*, melyekről a herold szerint nem is érdemes beszélni.

A királyok és tanácsosaik azonban érdemesnek tartották ily háborúkat kezdeni. A nagy ábrándokat és Nagy Károly legendai hőstetteit a költőknek és a lovagregények szerzőinek hagyják. Ők ragaszkodnak az örökség ama részéhez, mely kezök ügyébe esik, és mihelyt szabadoknak érzik kezeiket, ki is nyújtják azokat utána. A király egybegyűjté katonáit, a legisták kikutatták a régi iratokból a jogcímekeket: kezdetét veheti tehát a diplomatiiai pörlekedés és a katonai végrehajtás.

¹⁾ Iratott 1453. és 1461. között. Közzétéve Pannier és Paul Meyer által a *Société des anciens textes de France* köteteiben. Paris, 1877.

Németország, vagy inkább, mint akkor mondták, a Németországok alkalmat nyújtottak és ürügyeket szolgáltatottak rá. A szent birodalom mélyen meg volt hasonolva: a fejedelmek küzdöttek a császár ellen, a városok küzdöttek a fejedelmek ellen. VII. Károly szövetségét egyszerre kereste a császár a svájcziaiak ellen és a lothringeni herceg a birodalmi városok ellen. VII. Károly segítséget és támogatást ígért mind a kettőnek. Semmi sem volt ingatagabb és bizonytalanabb, mint a szent birodalom határa a lothringiai határvonalok felé. A birodalmi városok úgyszólván Német-és Franciaország között lebegtek. Nem volt e tájakon fejedelem és hűbérúr, kiket a vazallusi kötelek ne csatoltak volna egyszerre a királysághoz is, a császársághoz is. Be kellett nyomulni e vitás határvidékekbe, megkezdeni az eljárást és zálogot venni.¹⁾ »Ez udvarban azt mondták«, írja Aeneas Sylvius, »hogy föl kell használni a körülményeket a francia koronának a Rajnán innen fekvő összes tartományokhoz való régi jogainak visszaszerzésére.«²⁾ Így is történt. 1444-ben a dauphin (trónörökös), később XI. Lajos Svájc ellen indult, megverte a szövetségeseket, békét köt velök, majd Elzászba tör s kijelenti, hogy azért jött, hogy »visszaszerezze a gall királyság jogait, mely a Rajnánig terjedt.«³⁾ Azonban VII. Károly egy másik hadsereg élén Lothringiába rontott és kényszeríté a Maas és a Vogesek közt fekvő városokat, hogy jogait elismerjék:

¹⁾ »Összetűzni Németországokkal oly nagy és hatalmas dolog, hogy majdnem hihetetlen.« Commines, IV. k., I. fejt.

²⁾ Henri Martin, VI. k., 413. l.

³⁾ Jacobi Wimpfelingii Germania ad rempublicam Argentinensem. — Thomae Murneri ad rempublicam Argentinam Germania nova. Strasbourg. 1874.

»Tudtul adjuk a jelen és jövendő nemzedéknek«, így hangzik 1444. szeptember 11-iki nyilatkozványa, — »hogy Bar és Lothringia határai felé, valamint Németország felé nyomultunk, némely fontos ügyek miatt, melyek minket és uralmunkat illetik, úgyszintén azon okból, hogy rendbe hozzunk és megtoroljunk több rendbeli bitorlásokat és királyságunk s a francia korona jogai ellen intézett támadásokat a Rajna folyón innen fekvő több tartományban, hűbériségben és városban, melyek ős idők óta elődeink, a francia királyokhoz tartoztak.«¹⁾

Toul és Verdun protectornak ismerék el őt. Metz ellenállt és hivatkozott kiváltságaira. A király legistái készek voltak, kétségbevonni azokat. »A nevezett francia király és tanácsosai, mondja egy krónikás,²⁾ »a magok részéről meg voltak győződve, hogy jogszerű háborút folytatnak, azt mondván, hogy e város és polgársága régóta és ős időktől fogva a francia korona souverainitása alatt állott és kellett hogy álljon.« Raboteau János, a parlament elnöke, tudatta a metziakkal, hogy képes ezt »úgy okmányokkal, mint krónikákkal és történetekkel« bebizonyítani. A közbeeső terület városai, melyek fölváltva hol a király védelmét kérték a császár ellen, hol a császár támogatását a király ellen, a valóságban csak arra törekedtek, hogy egyiktől is, a másiktól is a svájczí kantonok módjára függetlenítsék magokat. »A király«, mondja Raboteau János, »igen jól tudta, hogy ilyen kibúvókkal és álokoskodásokkal szoktak élni, és valamint a mikor a német császár nagy hatalommal és azon szándékkal jött, hogy őket, mivel véde-

¹⁾ *Ordonnances des rois*, XIII. k., 408. l.

²⁾ Mathieu de Coussy, III. f.

leben részesíti, viszont maga iránt engedelmességre szorítsa, azt mondák, hogy a francia királyság alattvalói és a koronától függenek: épen úgy, mikor a francia király némely elődei jöttek, hogy őket engedelmességre kényszerítsék, akkor azt mondák, hogy a birodalomhoz tartoznak és a császár alattvalói.¹⁾ A metziek nem engedték meggyőzetni magokat, a németek tiltakoztak, a király visszavonult; de a pörpatvar megkezdődött és azóta mindig eldöntetlen maradt.

A burgundi örökség kérdése egész nagyságában újítá föl e pört a következő uralkodás alatt. A király nem hagyhatá el, Franciaország érdekeinek elárulása nélkül, ama francia tartományokat, melyek az örökség részeit képezék; természetszerűleg volt arra utalva, hogy azokhoz csatolni akarja az örökség ama területeit is, melyek nem állottak a francia szuzerainitás alatt. A herceg halálának hírére XI. Lajos összegyűjté katonáit, előhivatta a kores Bourbonnt és De Commines Fülöpöt és »felruházta őket a szükséges hatalommal, hogy engedelmességre bírják azokat, a kik meghódolni akarnak.« A mellett elegendő haderőt küldött, mely engedelmességre kényszerítse azokat is, kik nem akartak meghódolni. Mindenütt támadólag lépett föl, minden helyen más-más jogra hivatkozva. Abbevilleben azt jelenteti ki, hogy a VII. Károly által 1435-ben átengedett eme területeknek »fiörökös hiányában vissza kell szállniok.« Arrasban, hogy »a király a várost lefoglalás révén magáénak tekinti;« a tartománynak pedig követnie kell a várost. Burgundiában a nemesi gárdát hívja

¹⁾ Id.

segítségül.¹⁾ Előzetes zálogvétel czimén elfoglalá Hennegaut és a birodalmi területeket, oly kijelentéssel, hogy ítélet után, ha kell, azokat visszaadja. Flandriában a nemzeti érzületre hivatkozik és követelései közé egy oly érvet vegyítve, mely hivatva volt arra, hogy később nagy horderővel bírjon, így szól a lakosokhoz: »Ha unokanővérem jó tanácsot fogad, a trónörökshöz menne nőül. Ti wallonok francziául beszéltek, nektek franczia fejedelem kell, nem pedig német.«²⁾

Burgundia örökösnoje az ausztriai Miksához ment nőül. Ennek a franczia és az osztrák uralkodóházak versengése lett kikerülhetetlen következménye. Franciaország érdekei követelték, a nemzeti ösztön meg épen parancsolta e harcot. Nem csoda, hogy a királyok népszerűekké lettek e politika követése által, mely úgyszólván a hagyomány szivéből támadt. »E házasság«, mondja egy történetíró a tizenhetedik század végén,³⁾ »a kútforrása volt kétszáz esztendőnél hosszabb háborúnak, mely, úgy látszik, még sokáig fog tartani. Némelykor félbeszakított a harczoló felek kimerülése folytán, de ez csak azért történt, hogy a váltóláz módjára újra kitörjön, mihelyt a tönkre ment seregek ujakkal voltak pótolhatók. Ebből vérpatakok véget nem érő gyújtogatás, rablás és nyomor származtak . . . Franciaország és az osztrák uralkodóház belevonták e vitába a keresztény fejedelmek legnagyobb részét. A míg csak egy talpalatnyi föld marad elfoglalni való, ez kovásza és biztos élesztője lesz új háborúknak.«⁴⁾ Annak

¹⁾ Commines, V. k., X. és XI. f.

²⁾ Guizot, Histoire de France, II. k., 432. l.

³⁾ Bayle, *Dictionnaire historique*, XI. Lajos cz., jegyzet.

mely 1792-ben tört ki s megkezdé a francia forradalom és Európa rettenetes harczeit, ürügyül, ha nem is okul, a közbeeső területek fölötti felségjogot illető *conflictus* szolgáltat. Nem volt ez egyéb, mint a hosszú fegyveres pörnek, mely a tizenötödik század óta az osztrák és francia uralkodóházak között folyt, egyik episodja. Ez összetűzés volt épen a feltétele Franciaország területi alakulásának s az események csakhamar a francia állam lételének szükséges feltételévé tették azt. Szép Fülöp, Miksa és burgundi Mária fia, 1496-ban nőül vette Johannát, a spanyol koronák örökösét és fiok, Károly, midőn őket a trónon követte, jogara alatt egyesíté Spanyolországot, Nápolyt, Siciliát, Németalföldet, a Franche-Comtét s a két Indiát. Ezekhez csatolá még a császári koronát is. Azóta Franciaország, körülzárólva a spanyolok és osztrákok által, ezeket mindenütt útjában találja.¹⁾

Franciaország vitatta jogait, mielőtt fegyveres kézzel visszakövetelte volna. A király tanácsosai régi iratokból kutatták ki a jogcimeket. A nyomozásnak és vizsgálati eljárásnak egész nagy munkája készíté elő a nagy visszaköveteléseket. Felállítják az elveket és megállapítják az előzményeket. A mint benn, a belügyek terén, kiterjesztik a királyi uralmat és felsőséget a királyi kivételes jogok által, úgy találunk fel királyi előjogokat a külügyekben is. A felségi és hűbér-suzerainitási jogok bonyolultsága örökös ürügyeket szolgáltat a politikai viszályokra. A római jog, melyet közelebbről tanulmányoznak s a melyet jobban ismernek, kimeríthetetlen tárárt szolgáltatja az érvek- és elveknek. Egybevetik a szokásjoggal. A királyi felsőbbiséget

¹⁾ L. *Recueil des instructions*, I. k. Ausztria. Bevezetés.

megszilárdítják a római felség hagyományai. A terület le nem foglalhatónak, oszthatatlannak és elévülhetetlennek mondatik ki.¹⁾ Megállapítják, hogy a király jogaiból mit sem idegeníthet el és fölfedezik, hogy mindenütt vannak vissza követelni való jogai.

A királyság ügye hatalmas támaszt nyer a klasszikai tanulmányok föléledésében. A könyvnyomtatás terjeszti ismeretét amaz írónak, kik nemcsak mintaképek, de tekintélyek is. Már nem elégednek meg többé azzal, hogy Nagy Károly nevére esküdjenek és legendájára hivatkozzanak. A történetnek és politikának mélyebb és szilárdabb alapot akarnak kölcsönözni. Magának a nagy birodalomnak eredetében keresik a nagy császár örökségére vonatkozó jogokat. Visszamennek Galliáig. Cæsar, ki a nemzeti eredet tanubizonysága, a Pirenaeek, Alpések és a Rajna által határoltnak mondja az országot. Ez tagadhatatlan tény s ebből elidegeníthetetlen jogot származtatnak le. A *Commentárok*, melyek tanult emberek csodálatát vívják ki, a politikusok breviariumává lesznek.²⁾ A királyok és legisták a rómaiaktól veszik Gallia határait, mint a hogy tőlök vették a közjogi tanokat is. A rómaiaknál találják a monarchia alakjával a keretet is, melyben kiterjednie és melyet betöltenie kell. Ehhez ők annál szilárdabban ragaszkodnak, mert széleskörű és egyszerű, mert a természet jelöli ki s a történet mutat rá, és mert a képzelhető legszebb tért nyitja meg a nemzeti dicsvágynak. Strabo iratai

¹⁾ A terület elidegeníthetetlenségére vonatkozó végleges rendelet 1566-ból való, de a legisták szakadatlanul arra törekednek, hogy elvét érvényre juttassák. Vuitry, *Études*, I. r., 226. l.

²⁾ *Caesar. Opera*, 1469. *De bello gallico*, 1471.

latinra fordíttatnak ¹⁾ és minden művelt francia olvashatja bennök ama passusokat, melyekből az időviszonyok szerint fölváltva történeti előzményeket, állami elveket és politikai-bölcseleti rendszert vonnak le. Galliát a Pyrenéék, Alpok és a Rajna határolják; ezek »természetes határok« s a földrajz sem ismeri annak más határait. »Mi a fejedelmek által különböző időkben és különböző politikai indokokból, megállapított határaitak illeti, azok annyira változókon yak mint magok ez indokok.« Gallia folyóinak irányában és hegyeinek fekvésében van valami gondviselészerű. »A mi mindenekfölött figyelmet érdemel az országban, az a teljes összhang, mely a folyók által képezett különböző vidékek, miket azok öntöznek és a két tenger közt uralkodik melyekbe ama folyók szakadnak. A helyeknek ily szerencsés fekvése, már az által, hogy inkább egy észlény, mint a véletlen művének látszik, elegendőképen mutatja a gondviselés kezét.« ²⁾

A jogcímek ennélfogva már maga az istenség által vannak beírva a dolgok természetébe, mint a hogy beirat- tak a történetbe, a szerződésekre és az okiratokba. De ha számosak is a jogcímek, zavarosak. A politikai viszályok melyekben azokat felmutatni akarják, mindegyre oly nehézségeket támasztanak, melyek meglepnek, és oly ellenvetéseket idéznek föl, melyek zavarba ejtenek. Magasabb szabályra van tehát szükség, mely szerint a kétes eseteket magyarázni, a hűbéri viszályokra a római jog elveit alkalmazni s az ellenmondásokat megszüntetni lehessen. E szabály

¹⁾ Venetiis, 1516; Basel, 1571; Genf, 1587.

²⁾ Strabon, traduction Letronne, IV. k. — V. §. Lavallée, *Les frontières de la France*, I. f

az, mely a közjogban már érvényre jutott: az állameszély. Ez vezérli a királyok lelkiismeretét, kormányozza a diplomatak politikáját és tölti be ihletével a legisták jogtudományát. Ez a pörlekedések első szava, az ítéletnek utolsó indoka, minden tervelésnek alapja, minden vállalkozásnak igazolása, a legfőbb és felebbezés nélküli törvény: *salus populi suprema lex esto*.

A németországi törvénytudók és publicisták ép oly logikai hévvel és ép oly tudományos konoksággal pörlekedtek és követeltek vissza. Ugyanazon szövegekre hivatkoztak és ugyanazon tekintélyekre utaltak. Az idézetek és syllogismusok harcza volt ez, melyben a Digesták szórshálhasogatásai a scholastica elménczségeivel párosulnak. A földrajz és astrologia, a történelem és a legenda, Caesar Commentárjai és Nagy Károlyról szóló hősköltemények, a theodosiusi codex és a barbár törvények, a római birodalom történetei és a középkor okiratai: minden érv jónak látszott, még a legrosszabbak is legalább a számot szaporították. Rabelais hasonlíthatatlan parodiáit hagyta reánk e barbár vitatkozásoknak. A kérdés, melyről itt szó volt, alapjában véve nem azok közé tartozott, melyeket szövegekkel megoldani és elvekkkel eldönteni lehet. Már a mindkét részről használt ürügyek bizonytalansága, homályos volta és hiábavalósága is eléggé mutatják, hogy a támasztott vita nem a jog- vagy törvénytudomány valamely problémája körül forgott.

A hosszadalmas vitatkozások az összeütközésnek csak a formáját képviselik. Alapja azon küzdelmekből származott, melyek minden történelemnek a lényegét képezik. Sem a római jog, sem a hűbérjog nem valának képesek megoldani a határkérdést. A határokat azon pontok jelzik,

melyeknél a nemzetek, vagyis az azonos hagyományok, hasonló aspiratiók és a közös műveltség, végződnek. A nagy problema, mely a politikai bonyodalmak, és bizonytalanságok alatt támadt és fejlődött, épen az volt, hogy vajjon a két birodalom és két nép közül, melyek a közbenső területek fölött vitatkoztak, melyikhez vonzódnak a vitatott népségek annyira, hogy azzal nemzeti és állami testet képezzenek.

Míg ezen eszmék a jövő számára érlelődtek, a királyok politikája tévutakra kelt a jelenben, eltévelyedett s úgy látszott, közel áll ahhoz, hogy veszténe induljon. VIII. Károly kisértetbe engedé vitetni magát a legenda által; elhagyá az országot, hogy Olaszországban a császár árnyékát kövesse. »Meg fogom segíteni felségedet, hogy még nagyobbá legyen mint a minő volt Nagy Károly,« mondá neki Ludovic le More.¹⁾ Nápoly és Konstantinápoly meghódítására indult. Ez volt a francia politika legveszélyesebb tévelygéseinek egyike és épen e czímen kell azt itt megemlíteni. Egyébiránt e lovagregénynek meglesz sajátos ismétlése a tizenhatszadik századbeli háborúkban is. Látni fogjuk az Európa ellen fölvegyverkezett forradalom teljes küzdehnében mint keresi a demokraták köztársasága Olaszországban az osztrák ház ellen ama támadást, melyet ott a Valois-k kerestek; mint kezdi meg újra és hajtja végre Bonaparte VIII. Károly nagy tervét; mint megy világgá a pápa a hódítás elől; mint esik a francziák kezébe Nápoly; mint emlékeztet XI. Lajos fiának hőstetteire Championnet; és végül mint fordul rögtön a vállalkozás a győzők ellen — ezeknek állhatatlansága által, mely meglehet, hamarább

¹⁾ Commines, VII. k., VI. f.

kifárasztja őket hódításukban, mint a hogy az olaszok belefáradtak uralmukba.

Ha valaha voltak, ezek az olaszországi hadjáratok az igazi »pompázó háborúk«; de végzetes háborúk. A király tanácsosai nem éltek ez iránt csalódásban. »A királyság nagysága és biztossága Németalföld birtoklásától függ«, mondá Crèvecoeur VIII. Károlynak.¹⁾ »A francziák több hasznot láttak volna ezen oldalon, mint Olaszország felől«, írá egy évszázaddal később a *Mémoires de Gaspard de Saulx* szerzője. Ezek »közönséges háborúk«, ha úgy tetszik, de a király igazi háborúi. A tapasztalás ezt igen nyers módon bizonyítja és a politikának még ezen eltévelyedése is csak erősíti a nemzeti hagyományt. II. Henrik azt erősebbnek találja mint valaha volt; ő ahhoz visszatér és sokáig nem is tértek el tőle többé.

III.

Az osztrák ház Európa egy részét bírta; V. Károly az egyetemes monarchiára törekedett. Nem csak megállította útjában Franciaországot, hanem minden oldalról erősen körülfogta és megrontani igyekezett. Franciaország mindenütt szövetségeket keresett ellene. Talált is szövetségre a törököknél, kik akkor hatalmuk tetőpontján állottak és egész erővel támadták meg a keresztény Európát: betörték Magyarországra; 1529-ben ostrom alá fogták Bécset; 1532-ben újra fenyegették azt. Németországban a fejedelmek, a kik elfogadták a reformációt, V. Károly elle-

¹⁾ Guizot, *Histoire de France*, II. k., 475. l.

nében politikai és vallási függetlenségüket védelmezték. Franciaország nekik ebben segítséget nyújtott s hatékony szövetségesekre is talált bennök, de csak bizonyos, nagyon meghatározott föltételek mellett, a melyek iránt tisztába kell lenni. A birodalmi fejedelmek szabadságainak biztosítása végett avatkozik be Franciaország fegyveresen Németország ügyeibe; viszont a fejedelmek szabadságaik biztosítása céljából támogatják Franciaországot az osztrák ház ellen. Franciaország nem teheti, hogy védelmezze és egyszersmind leigázza Németországot; le kell mondania arról, hogy szövetségeseinek rovására hódítson. Ebből következik, hogy csak a közbenső területeken, főleg azokban, melyek az osztrák házhoz tartoznak, várhat tőlök »kárpótlásokat« és »kielégítéseket«. Ha Franciaország többet követel és nagyon fenyegetőnek tűnik fel, német szövetségesei ellene fordulnak és szükség esetén az osztrákokhoz csatlakoznak, hogy Németországból kiűzzék. Eme fordulatok, melyek gyakran az elpártolások alakját öltötték, a Franciaország és a német fejedelmek közti viszonyoknak már a kezdetén mutatkoztak.

1552-ben e fejedelmek közül többen, »nem tűrhetvén a császár igáját, segílyt kerestek«, mondja egy egykorú.¹⁾ Arról értesítették II. Henriket, hogy V. Károly el akarja foglalni Metz, Toul, Verdun, Strassburgot és más rajnai városokat. »Ez a birodalom teljes romba döntése volna«,²⁾ mondák ők; felszólítják tehát Henriket, hogy hárítsa el e veszélyt. A tanács határoz. »Így hatalmába

¹⁾ Brantôme, *Le Grand Roy Henri II.*

²⁾ Vincent Carloix, *Mémoires sur la vie du maréchal de Vieilleville*, IV. k., VIII. f.

kerítendi felséged« — mondja Vieilleville tábornagy, — »szép szerével, minthogy alkalom nyílik rá, a fennebb említett városokat, a mi annyit tesz, hogy nyer mintegy negyven mértföldnyi területet egy emberélet vesztesége nélkül és egy bevehetetlen védbástyát a Champagne és a Picardie számára; aztán szép és egészen nyitott út is kínálkozik ez által a luxemburgi hercegség és azon túl Brüsselig fekvő területek elfoglalására. Mi több, felséged hosszú időre urává fogja tenni magát annyi szép és nagy városnak, melyeket koronája ékességeiből letéptek és hasonlóképen visszaszerzeni a Flandria feletti felségjogokat, melytől oly csalárd módon fosztották meg felségedet és mely ezer esztendő és az emlékezetet meghaladó őskor óta Franciaország királyainak birtokát képezi.« Kevéssel ez után Vieilleville ellenezett egy oly ajánlatot, mely reá nézve előnyös, de melyet ő a nagy czállal ellenkezőnek tartott; visszautasított egy fényes állást, mint mondá, »inkább kívánva meghalni, hogyszem szemrehányást tegyenek nekem és utódaimnak, hogy kormányzói becsvágyból megrövidtettem Franciaország koronáját egy oly nagy terjedelmű határral, mely felségedet az austrasiai királyságba viszi és vezeti be, mely a mi régi királyaink első koronája.«¹⁾

Igy lesznek az állam biztossága szempontjából szükséges hódítások az állam jogainak visszaszerzésévé. E harcosok szelleme tele van classicus emlékekkel. Ők az ó-korban követésre méltó példákat s egyszersmind jogcímeket találnak, melyekre hivatkoznak. Rabutin az expeditióról írt munkáját, *Commentaires des dernières guerres en Gaule Belgique* könyvét, de Clèves hercegnek ajánlja.

¹⁾ Vincent Carloix, id., XIV. f.

»Emlékezzék csak«, így szól hozzá a hadjáratról beszélve, »amaz isteni magasztalásokra, melyekkel Julius Caesart illette.« A háború népszerű: Rabutin magasztalja »a francziák nagy ragaszkodását a királyhoz.« Vincent Carloix úgy tünteti föl a városok fiatalságát, mint mely ott hagyja apját, anyját, hogy besoroztassa magát; a műhelyek, mesteremberek hiányában, zárva vannak, »oly nagy volt minden rendű-rangú emberben a forró vágy, hogy részt vegyen ez útrakelésben és lássa a Rajna folyót.« De mindezen rajzok elmosódnak a mellett, a mit Rabelais hagyott hátra a *Pantagruel* harmadik könyvének prologjában: »Végig tekintve az egész nemes francia királyságon . . . mindenki hathatósan gyakorolja magát és dolgozik, részint, hogy a hazát megszilárdítsa és megvédelmezze, részint pedig, hogy az ellenséget visszaverje és megtámadja; és mindezt oly szép rendben és csodálatos fegyelemben és a jövő oly szembetűnő hasznára (mert ezentúl Franciaország bámulatosan lesz elhatárolva, s a francziák biztosítva lesznek a békében), hogy majdnem a jó Heraclitus azon véleményéhez csatlakozom, mely szerint a háború minden jónak a nemzője, és azt hiszem, hogy a háború latinul bellumnak (franciául bel, belle, *szép*) nem antiphraasisból, hanem határozottan és egyszerűen azért neveztetik, mert a jónak és szépnak minden neme fölmerül a háborúban.« . . . A király védelme alá veszi Metzét, Toul-t és Verdunt. Ez nagy lépés volt. De nem elégítette ki a becsvágyókat. Jean de Saulx-Tavannes, atyja életéről ötven évvel később írt emlékirtaiban, szemére veti a királynak, hogy nem foglalta el Elzászt és Lotharingiát.¹⁾ »Ez Austrasia királyságnak —

¹⁾ *Mémoires de Gaspard de Saulx*, 1552.

ügymond — »a francia királysághoz való visszacsatolása lett volna. De a király nem volt eléggé ügyes; a tábornagy, ki ezt óhajtotta, ellenállásra talált Guiseben, a ki kegyeltségét ellensúlyozni kezdette.«

Egyébiránt a németek nem engedtek rá neki időt. Kiegyezkedtek a császárral, midőn a francziákat Strassburgban látták, és itt meg kellett állapodni, mert különben mindnyájokat ellenséges szövetkezettekül találták volna magokkal szemben a francziák. ¹⁾

A mit az atya nem hajtott végre, Coligny nem szünt meg sürgetni a fiút, hogy véghez vigye. Flandria meghódítása képezte uralkodó eszméjét és az osztrák ház elleni politikájának alapját. »A ki gátolja a spanyol háborút, mondá ő, nem jó francia és vörös keresztet visel gyomrában.« ²⁾ A nép a spanyol iránti gyűlöletből önként fog meghódolni; erről olyatén módon biztosítá IX. Károlyt Coligny, hogy »a lakosság nagy költség nélkül urává fogja őt tenni egész Németalföldnek, melynek nagyobb része e korona kiszakított, a király elődeitől igazságtalanul elbitorolt ékesége volt, s hogy igazságosan vissza lehet fegyverrel szerezni azt, a mi fegyver által veszett el.« ³⁾ Brantôme be-

¹⁾ »Látva őket, hogy mily erősen fegyverkeznek II. Henrik fiai ellen,« írja Brantôme, »azt mondtátok volna, hogy e nemzet soha semmi jótéteményt nem élvezett Franciaország részéről: annyira pusztítják és dúlják azt e jó németek, kik, midőn előbb Henrik királytól segílyt kértek, erre legfőbb indokul azt hozták fel, hogy ők és a francziák vérszerinti rokonok és testvérek, s hogy ennélfogva egymást segítniök és támogatniök kell. Mily vérszerinti rokonok és mily testvérek!« — *Le Grand Roy Henri II.*

²⁾ *Mémoires de Gaspard de Saulx*, 1552.

³⁾ Pierre Matthieu, *Histoire de France*, I. kötet, 338. lap. Paris, 1631.

széli, hogy Coligny pár nappal halála előtt a flandriai ügyre vonatkozólag, melyre ő szakadatlanul gondolt, így nyilatkozott: »Hála istennek, minden jól megy; még mielőtt késő volna, kiűzzük a spanyolt Németalföldről és ennek urává tesszük királyunkat, vagy mindnyájan meghalunk, meg első sorban én és nem fogom sajnálni életemet, ha azt ily jó ügyért vesztem el.« De a fanaticusok ezt meghiusították. A szent Bertalan-éj helyettesíté a flandriai expedióiót. A tengernagy meggyilkoltatott. »Szerencsétlen halál egész Franciaországra«, mondja Brantôme, »mert ő annak számára és tulajdonául egy oly országot vala meghódítandó, mely akkora mint egy királyság.«¹⁾

A dicsvágy célpontjai ezután határozottan vannak megjelölve. IV. Henrikkel a királyság anyagi és szellemi erejének teljes birtokában lépett elő. A nemzeti hagyomány megszilárdult, szabatosabb és egyszerűbb lett; megtisztult a legendától és ábrándtól. Ez a politikusok uralma. A legisták szerepe ugyanakkor magasabb színvonalra emelkedik, a midőn szellemök megszabadul az első századok zavaros durvaságától. Tudományuk felvilágosodik, gondolatuk tisztul: az ország nagysága iránti annyira élénk érzületekkel annak méltósága iránti mély tiszteletet, kötelmeinek igazságosabb mérlegelését és ennélfogva a jogairól táplált szilárdabb és pozitívebb meggyőződést párosítanak. Ők adják Franciaországnak nagy történetírói elsejét és legnagyobb ügyvivőinek egyikét, Étienne Pasquieret és Jeannin elnököt. Nem, mintha nem ismernék a legendát és érzéketlenek volnának az emlékek magokkal ragadó csábjai iránt. Pasquier újra föllelte azokat *Recherches de la France*

¹⁾ Brantôme, *M. l'amiral de Chastillon*.

czímű dolgozatában; Bongars, kit IV. Henrik annyi fontos ügyben alkalmazott, alaposan ismerte Du Bois ¹⁾ íratait és *Gesta Dei per Francos* nevű munkájában dicsőíti is a királyok nagy vállalatait. De mindannyian számot vetnek magokkal az iránt, hogy a dicsvágyó törekvéseknek szükséges határt szabni s ez a jól felfogott érdek. Nem szabad többet hódítani, mint a mennyit megtartani lehet. A túlhajtott hódítások az állam erőit kimerítik s annak versenytársakat támasztanak. Ezentúl van a hatalomnak egy foka, melyet nem lehet elérni a nélkül, hogy az állam roppant coalitiónak ki ne tegye magát. Franciaországban nem szabad maga iránt oly ellenségeskedést felidézni, mint a minővel maga üldözi az osztrák házat.

Sully teljesen át van hatva e felfogástól; erre leveleiben és IV. Henrikkel folytatott beszélgetéseiben mindegyre visszatér. Ez képezi az ő *Oeconomies royales*-ja politikájának alapját. »Minden francia királynak, legyen az bárki«, úgymond, ²⁾ »sokkal inkább kell arról gondolkoznia és elmélkednie, hogy a közös érdekek kötelékei által, melyek valamennyi közt a legjobbak, biztosított barátokat, szövetségeseket és társakat szerezzen magának, — mint hogy saját erejüket felülmúló tervekbe fogván, kibékíthetetlen gyűlöletet és másoknak hatalmas fegyvereit hívják ki magok ellen.« Etienne Pasquier, bár fölötte dícséri II. Henriket lothringeni hódításaiért, ³⁾ azt tartja mégis, hogy a terveket az állam ereje- és érdekeihez kell mérni. »Nagyon értem.« így szólaltatja meg a philosophot a *Pourparler du*

¹⁾ *His. litt.*, XXVII. k. 738. l.

²⁾ IX. k. éd. Petátot, 33. l.

³⁾ *Lettres*, I. k. XI. levél.

prince-ben, »ha azt mondd nekem, hogy határaidat egészíted ki; de, hajh, szerencsétlen ember, te nem látod be, hogy ahhoz, hogy királyságodat erős határokkal vond körül, először is az szükséges, hogy kellő határokat szabjal reményeidnek és kívánságaidnak.«

Hol vannak e határok? Sully jól tudja, hogy a Nagy Károly alatti Franciaország a »nyugoti monarchiát« alapította meg a világon, s hogy később a harmadik uralkodó család királyai »uralmukat ama szűk határok közé látták mintegy szorítva, melyek ma környezik«; ¹⁾ beismeri, hogy a természet kijelölt némely határokat, mint például a Pyrenaeusokat; ²⁾ bevallja, hogy »az egyesegyedüli eszköz, Franciaországot régi fényébe visszahelyezni s a kereszténység többi részének fölébe állítani«, ³⁾ az volna, ha visszaadatanának neki a szomszéd tartományok, melyek »hajdan hozzá tartoztak és határaitra nézve hasznosaknak látszanak«, tudniillik: Savoya, Franche-Comté, Lothringia, Artois, Hennegau, a németalföldi tartományok, ide értve Cleve-et és Jülichet is; ⁴⁾ de lehetséges volna-e ezekben megtartani állását a nélkül, hogy elkeseredett versengéseket és romboló háborúkat támaszson, és főleg a nélkül, hogy a dynastiában oly dicsvágyat ébresztszen, mely rettenetesebb Franciaországra nézve az idegenek minden gyűlölségénél? »Vegye tekintetbe felséged«, írja a királynak, ⁵⁾ hogy minő gondolatokat táplálhat egy, felségednél kevésbé bölcs, mérsékelt és szerény fejedelem, a minők utódai lehetnek,

¹⁾ *Oeconomies*, VIII. k., XI. f., 183. l.

²⁾ *Id.*, IX. k., 471. l.

³⁾ *Oeconomies*, VII. k., X. f.

⁴⁾ *Id.*, VIII. k., XII. f., 258. l., és IX. k., II. f., 28. l.

⁵⁾ *Id.*, IX. k., II. f., 28. l.

és hogy mérsékelhetnék-e magokat ily határok között, a nélkül, hogy ekkora terjedelem bennök dicsvágyó törekvéseket és telhetetlen kapzsiságot ébreszsen a francia uralom kiterjesztésére, hogy ennek megszerezzék a nyugoti monarchia címét. < Úgy látszik, hogy e sorokat írva, XIV. Lajost jósolta és Napoléont érezte meg előre.

Ő tartott a hatalom eme túlcspongásaitól. Szerinte Franciaország elég volt önmagának; elég erős volt ahhoz, hogy mit se kelljen tartani a többi államoktól és hogy valamennyiökre nézve félelmes legyen. De ha Sully mérsékelte is a szerzési hajlamot, nem mondott le az uralomvágyról. Hazája nagyságától sokkal mámorosabb volt, királya dicsőségén sokkal inkább csüngött, a régi nemzeti hagyományok által sokkal inkább át volt hatva, hogysen Franciaország szerepét a világban megszorítani akarta volna. Ellenkezőleg, ki akarta azt bővíteni és oly magaslatra emelni, a honnan Franciaország az egész keresztény társadalmat és a művelt világot uralhatta volna. Innen ama sajtáságos és nagyszabású combinatió, melyet helytelenül neveznek IV. Henrik nagy tervének s a melyet sokkal igazabban Sully nagy tervének lehetne nevezni. Lesújtani az osztrák házat és a spanyol félszigetre szorítani; megosztani Európát néhány uralom között, melyek egymást kölcsönösen mérsékelni fognák; megalapítani köztök a keresztény államok köztársaságát, melynek elnökségét a pápa, kormányzatát Franciaország vinné; Franciaország veresytársait gyengíteni, kegyenceit erősíteni; — semleges államok övezetével körülvenni, melyek jogilag pártfogoltjai, tényleg pedig hűbéresei lennének, és melyek védelmére nézve bástyafok, befolyására nézve pedig előcsapat gyanánt szolgálnának; továbbá a keresztények közti béke

helyreállítása után kiűzni Európából a tatárt és törököt és visszaállítani a konstantinápolyi császárságot. Ebből áll főbb vonásaiban Sully híres tervezete. Alapjában véve, ez a Franciaországnak szánt európai alkotmányos monarchia, mely ha tudományos és complicált alkotmánynyal lepleztetik is, nem kevésbbé egyetemes monarchia.

Ilyen alakban s minden hímezés-hámozás nélkül tűnteti fel d'Aubigné IV. Henrik utolsó terveit, ¹⁾ ki nem kevesebbre, mint arra készült, hogy »egyszerre tegye a fejére a császári koronát, a nélkül, hogy azt kétszer tennie kelljen.« A kormányok elhatározták, hogy elő fogják mozdítani a győzelmeket, melyeket amúgy sem lettek volna képesek megakadályozni. »A népek beleegyezése, mely (igen gyakran) isten szava, áldását látszott ráadni a tervre. A nemzetek letettek gyűlölködéseikről és Henrik kedvéért határaikat meg akarák szüntetni. A németek francia módra fegyverkezének, hogy hasonlóképen harcoljanak . . . A brandenburgi őrgróf sorakoztatá a pomerániai nemességet, és a svájcziaiak még mozdulatlan szikláikat is föllelkesíték. Mindez pedig azért, hogy egy keresztény császárt tegyenek, ki hatalmával föltartóztatná a törököket; hogy reformálják Olaszországot, megfékezzék Spanyolországot, visszahódítsák Európát és megreszkettessék a világegyetemet.«

Pierre du Bois e keresztény császársági tervet *De recuperatione Terrae Sanctae* című munkájában a XIV. századtól kezdve tűnteti föl, kora politikai tudományának nehézkes és bizonytalan formáiban. Sully ismét fölkapja az eszmét, megtisztítja a brutális bírvágytól, mely a középkori legista fantasticus képzelődései mögé bújt és az utopia rej-

¹⁾ *Appendix ou Corollaire des Histoires.*

telmes bájaival ékesíti föl. Közel három évszázad múlva ismét föl fogjuk ismerni ugyanezen, jóllehet tudományosan színlelt eszmét az ideologia szigorú tisztaságú formáiban. Ez a Sieyès nagy terve: a vazallus köztársaságok által környezett Franciaország uralkodik Európán szövetségesei és vezeti politikája által, békét kényszerít az államokra és terjeszti a népek között a forradalom tanait.

Ezentúl a szellemek családja, melynek történeti vázlatát adni megkísérlem, több ágra szakad. A királyok dicsvágyának meglesznek a maga ösztökélői és mérséklői; fognak találni tanácsosokat, kik őket nagy terjedelmű hódításokra buzdítsák és ismét másokat, hogy őket azoktól eltérítsék. A támadó erőnek meglesznek szószólói; viszont az igazságnak és eszélynek is meglesznek védelmezői. Némelyek nagyszabású agyrémekek után fognak indulni, vagy békés utópiaik mögé rejtendik dicsvágyuk sophismáját. Valamennyinél felismerhető lesz azonban az öröklött jel és a faji jelleg; valamennyinél felismerhető lesz e nemzetségi vonás: az ügyesség, melylyel új ürügyekre százados követeléseket alapítani és a fennálló jog, valamint a divatos bülcselet által igazolni tudják egy oly terv végrehajtását, melyre némelyek vak szenvedélylyel, mások durva bírvágygyal, ismét mások a valódi politika türelmes eszélyével törekednek.

Ez utóbbi osztályhoz tartoznak Franciaország újabbkori diplomatiájának megalapítói, azok, kik szabatosabbá téve, egybe foglalják a múlt hagyományát és eldöntik a jövő politikáját: IV. Henrik, Richelieu, Mazarin, a régi Franciaország európai nagy művének, a westphaliai szerződéseknél halhatatlan munkásai.

IV. Henrik a legkevésbé volt ugyan barátja az agy-

rémeknek, de szerette a finom okoskodásokat és a gondolat szép gyakorlatait. Örömet hallgatta Sully elmefuttatásait. Azonban volt a miniszter tervében két feltétel, melyeket sehogy sem tett magáévá: a béke, melyet nem tartott lehetségesnek és az önzetlenség, mely nem tartozott tulajdonaihoz. »Mit«! — így szólt Sullyhoz, — »azt akarná ön, hogy elköltsek hatvan milliót, hogy mások' számára hódítsak területeket, a nélkül, hogy magamnak azokból megtartsak valamit? Azt nem teszem.«¹⁾ Nem tudni, hol állapodott volna meg, ha sikerülnek vala a nagy vállalatok, melyeket ép ama pillanatban készített elő, midőn Franciaország megfosztatott tőle. Ez igen bölcs fejedelem bizonyára csak azt tartotta volna jónak elfoglalni, a mit jónak lát vala meg is tartani; de hozzávetőleg föl lehet tenni, hogy szándékai elég messze terjedtek, Flandriára legalább és egész Lothringiára. Sandraz de Courtilz 1688-ban megjelent iratában²⁾ meg épen azt állítja, hogy »IV. Henrik vissza akarta állítani Franciaország első határait és ki akará terjeszteni a határokat kelet felől a Rajna folyóig, dél felől az Alpesekig, nyugotra a Pyrenaeusokig s végül északra az Océánig.« 1600- és 1630-ban két *Lettre savoisienne* jelent meg s czéljok volt, igazolni az egyesülést Savoyával. A szerző szerint Franciaországnak a végből kellett azt bekeblezni, hogy Olaszország felől az Alpeseket bírja határokul, mint a hogy Spanyolország felől a Pyrenaeusok képezték határait.³⁾ Pierre Matthieu jellemző szót tulajdonít IV. Henriknek. E király, ki Bresse-t és a

¹⁾ Sully, VIII. k, VIII. f, 124. l.

²⁾ Idézve Charles de la Combe által, *Henri IV. et sa politique*, 394. l. Paris, 1877.

³⁾ Lelong, *Bibliothèque historique*, nro. 29,088.

gexi tartományt¹⁾ egyesítette, 1601-ben fogadta új alattvalóinak küldötteit. »A király egyebek közt így szólt a küldöttekhez,« mondja a történetíró:²⁾ »Természetes volt, hogy miután ti francziául beszéltek, francia királynak legyetek alattvalói. Azt igen is megengedem, hogy a spanyol nyelv maradjon meg a spanyolnak, a német a németnek, de a francia nyelv egész területe az enyém kell hogy legyen.« És Matthieu hozzá teszi: »Megtörténhetett volna az ő oly nagy és fenkölt vitézsége és bátorsága által, hogy a francia hűtlenségek nélkül a világ egy részét francziává tette volna, mint a hogy Probus rómaivá tette volt.«

IV.

Ez a IV. Henrik hagyománya; Richelieu ebből táplálkozott. Emlékiratainak elején 1610-ben, a nagy király terveiről szólva, ezeket mondja: »Maglehet, hogy étvágya evés közben jött volna meg és hogy ama terven kívül, melyet Olaszországra nézve forralt, elhatározta volna magát Flandria megtámadására, a min némelykor járatta is gondolatait, úgyszintén arra, hogy a Rajnát tegye Franciaország határává. . . .« De nemcsak Richelieu volt áthatva e hagyomány által, hanem egy egész párt, mely nagyon nemzeti és nagyon royalista egyszersmind, a politikusok pártja. Ezért támaszkodott Richelieu e pártra és határozta meg pontosan oly erővel és hatással annak irányzatait, hogy gyorsan hatalomra jutott és ott szilárdan megvetette

¹⁾ Mindkét hajdani tartomány a mai Ain megyében fekszik Franciaországban. Bresse sokáig a savoyai hercegek birtoka volt. Gex ma egy arrondissement-t képez 25,000 lakossal. *Ford.*

²⁾ *Histoire de Henri IV.* Paris, 1631.

a lábát. Még 1612-ben írta egy barátjának: »Mi a külső bajokat illeti, más néven nevezném azokat, ha alkalmat szolgáltatnának nekünk, hogy határainkat kiterjesszük és hogy dicsőséggel árasztassunk el Franciaország ellenségeinek rovására.«¹⁾ Kortársai azt mondják, hogy nagy kedve telt Barclay *Argenisé*-nek olvasásában²⁾ s hogy e zavaros allegóriában ismerte föl politikájának elveit. Tény, hogy a bevégző fejezetben, melynek czíme »*Prédiction de félicité*« Poliarque, »a gallok legnagyobb királya«, nőtül veszi Argenist és egyéb boldogság mellett még a következőt jövendőli meg neki egy jós: »Ki fogod terjeszteni birodalmad határait: egyik oldalon a Rajna, másikon az Óceán fog győztesnek látni téged.«³⁾ Malherbe 1627-ben ezt írta Racannak: »Biztosítom önt, hogy van ez emberben valami, a mi felülmúlja az emberit. . . . A Rajna és a Pyrenaeusok közti tér nem látszik előtte elég nagy mezőnek a liliom-virágok számára. Ő azt akarja, hogy e virágok a Földközi tenger mindkét partját ellepjék s hogy innen terjesszék illatukat a kelet legszélsőbb vidékeiig. Terveinek terjedelméhez mérje bátorságának nagyságát.«

Richelieu volt itt az építőmester és a kiváló alkotó. Tervei pozitívek voltak; szempontjai világosak, egyszerűek és élesen látók. Nagy fölénye abban állott, hogy fölismerte az alkalmakat s a maga idején cselekedett; csak azt tervezte, a mi opportunus, csak azt kísérlette meg, a mi lehetséges, csak azt hajtotta végre, a mi tartós. 1633-ban

¹⁾ Avenel, *La Jeunesse de Richelieu*, a *Revue des questions historiques*-ben, 1869. L. Gabriel Hanotaux tanulmányait a *République Française*-ben, 1880.

²⁾ Paris, 1621.

³⁾ Francia fordítás, Paris, 1624.

a királyság békében lévén s a hugonotta-párt is meghódolván, alkalma volt arra gondolni, hogy, ha a németországi protestáns fejedelmek ügyét támogatja az osztrák ház ellenében, e fejedelmek a királynak fognák átengedni »mindazt, a mivel a Rajnán innen bírnak.« XIII. Lajoshoz intézett egyik emlékiratában kifejté, hogy »ez ügyben nagy előnyök látszának kínálkozni a királynak és a veszély kicsi... kiterjeszti királyságát kardcsapás nélkül a Rajnáig.« De mindenekelőtt az utat kellett megnyitni, azaz elfoglalni Lothringiát, melynek hercege a császár pártjára állott. »Ez megtörténvén«, tevé hozzá pár hónappal később Richelieu, »észrevétlenül ki lehetne terjeszteni Franciaország határait a Rajnáig és nemsokára azután ama helyzetbe lehetne jutni, hogy állást foglaljunk Flandria mellett, ha egy általános fölkelés, vagy a spanyolországi ügyek nyilvánvaló megzavarodása folytán azt látnók a tavasszal, hogy megvan rá az alkalom, hogy ezt tegyük.«¹⁾

Ez volt a politikai terv. Hátra volt még a jogi kérdések rendbehozása, vagyis az igazolások, ürügyek s az eljárás megtalálása. Richelieu e czélból egyik tanácsosa által egy emlékiratot szerkesztetett, melynek czíme ez: »*Quel est le plus sûr moyen pour réunir à la France les duchés de Lorraine et de Bar?*« (Melyik a legbiztosabb eszköz Lothringia és Bar herczegségeknek Franciaországgal való egyesítésére?)²⁾ »A császárnak,« mondja az emlékirat.

¹⁾ *Mémoires*, 1663. V. ö. Richelieunek 1635-ki, Németalföldre vonatkozó terveire és amaz osztozkodási tervre nézve, mely szerint Franciaországnak jutott volna Luxemburg, Namur, Hennegau és Flandria a Schelde balpartján, Valfrey, *Hugues de Lionne*, II. k. 240. lap.

²⁾ D'Haussonville, *Réunion de la Lorraine*, I. kötet, Pièces, Nro. LIX.

nincs semmi más joga a Rajnán innen területekhez, mint a bitorlás, — elannyira, hogy e folyó képezte Franciaország határát . . . ötszáz esztendőn keresztül. És midőn a champagnei grófság a koronával egyesített Champagne örökösnejének házassága által Szép Fülöppel, ez Albert császárral, a birodalom főpapjai- és báróival, Vaucouleursben szerződést kötött, melyben az mondatik, hogy Franciaország határai a Rajna folyóig terjednek, mint ősidők óta.«¹⁾ A legisták szolgáltatták a jogcímekeket, ők fogják szolgáltatni az eszközöket is — és ők fogják megítélni az eseteket. A király parlamentje elébe terjesztendi a lothringeni herceg elleni panaszait; a pör tartama alatt zálog címén hatalmába ejti a területet s ha a határozat meghozatala után a herceg vonakodik elismerni Franciaország suzerainitását, a királynak joga lesz bekeblezni a hercegséget »törvényes úton és a hűbérjog elvei alapján, melyek amnyival inkább el fogják zárni az ajtót minden panasz, kérés és a külföldi fejedelmek minden közbelépése előtt, mikkel a lothringeni herceg élni fog, mert a király azokat csak parlamenti bíróságának határozatával fogja kifizethetni.«

Richelieu nem elégedett meg azzal, hogy követeléseit alkudozás és háború által érvényesítse. Ő azt is akarta, hogy politikája nemzeti legyen s hogy a közvélemény azt támogassa. Innen egész sorozata az általa sugalmazott munkáknak, melyek részint az ő kormánya alatt, részint pedig utóda kormányzatának első éveiben láttak napvilágot. Feladatuk volt, fölvilágosítani a francziákat a nagyszabású

¹⁾ »Az uralkodók jogai«, teszi hozzá a szerző, »egymás irányában soha sem évülnek el« sat. L. fennebb.

hadi és diplomáciai terv jogosultságáról és következményeiről, melyek aztán az 1648-ki szerződésben nyertek befecsközést. Az érvek teljesen készen állottak, csak a hagyományból össze kellett azokat szedni és a század szelleméhez alkalmazni. Ez a XVII. századbeli publicistáknak volt a feladata, kik egyenes és legitim utódai a XIV. századbelieknek. Kevésbé fogunk csodálkozni, ha látjuk, hogy a Convent legistái, a Merlin-ek, Cambacérès-ek, Rewbell-ek, Treillard-ok, alig hogy hatalomra jutva, ismét fölveszik és oly könnyedén alkalmazzák a közjog új formuláihoz a királyi hódítások régi hagyományát, ha tekintetbe vesszük, hogy azok, kik a XIV. században a rendszert megalapították és azok, kik azt a XVII-ben kifejlesztették, ugyanazon származásúak voltak, ugyanazon nevelésben részesültek és ugyanazon szellemtől lelkesítve, a praetoriumokból, városi, törvényszéki, intendánsi hivatalokból és levéltárakból kerültek elő.

Richelieu királyi publicistái között az első helyet Chantereau-Lefèvre foglalja el, ki előbb sóhivatali tisztviselő, később Lothringia és Bar herczegségek intendánsa volt. 1642-ben tette közzé *Considérations historiques sur la généalogie de la maison de Lorraine, avec une carte de l'ancien royaume d'Austrasie, le vrai et primitif héritage de la Couronne de France* című munkáját. (»Történeti fejtegetések a lothringeni uralkodóház genealogiájáról, — a régi austrasiai királyságnak, a francia korona valódi és eredeti örökségének térképével.«) A könyv Franciaországnak van ajánlva. »Én fiainak egyik legkisebbike vagyok. Mindazáltal merem állítani, hogy szerencsés valék a homályból egy oly igazságot földeríteni, mely nyugalomra nézve fontos.« Ez igazság abban áll, hogy a frankok uraivá

tették magokat Galliának, vagyis »a nagy földterületnek, mely az Ocean és a Földközi tenger között fekszik és a melynek határai: a Rajna, a Pyrenaeusok, Alpések és az Apenninek; a mely mindig a belga, celta és aquitaniai Gallia név alatt volt ismeretes.«¹⁾

Chantereau-Lefèvre-t ama gondolat hatja át, hogy hazájára nézve hasznos, jogainak visszakövetelése, s hogy a világegyetem boldogsága Franciaország jóllétéhez van kapcsolva. Ime még egy közös jellemvonása a XVII. századbeli publicistáknak XIV. századbeli elődeikkel és a forradalombeli vetélytársaikkal. Pierre du Bois egy *Abrégement des guerres* című dolgozatban ajánlotta Franciaország királyának az Európa feletti suprematiát; a III. év törvényhozói hasonlóképen azt hiszik, hogy a világbéke érdekében dolgoznak, midőn a francia hatalmat gyarapítják Európában. Chantereau-Lefèvre mitsem kételkedik abban, hogy, ha egyszer a határok kérdése meg lesz oldva, örökre béke fog uralkodni a francziák és németek között. »E határok megállapítása tisztességes és biztos békét hoz nemcsak Franciaországra, de az egész keresztény köz-társaságra is, mely béke huszonhét esztendő óta szakadatlanul megzavartatott azok által, kik, miután a franco-gall korona nagyszámú szép és fontos államait megtámadták, arra törekedtek, hogy a megmaradt részt eldarabolják s hogy szolgaságba ejtsék az összes keresztény fejedelmeket az ötödik monarchia fenhéjazó czíme alatt, mely monarchia az egész nyugatot elnyelni akará.«

Chantereau-Lefèvre dicsvágyó, de politikus: concep-tiói szabatosak és határozottak. Denis Godefroy, Francia-

¹⁾ I. k, 64. l.

ország historiographja, ugyanazt a tételt támogatja *Mémoires et Instructions pour servir dans les négociations et affaires concernant les droits du Roy*¹⁾ című dolgozatában.

A westphali szerződések idején megállapított tény volt, hogy Franciaország, midőn Elsasszt és Lothringiát bekeblezi, csak jogszerű visszafoglalást visz végbe.²⁾ Egy 1648-ban *Les affaires qui sont aujourd'hui entre les maisons de France et d'Autriche* cím alatt megjelent munkában a következő jellemző mondatot olvassuk ama fejedelmekre vonatkozólag, kik Európában valaminek birtokában vannak: »E helyen következik Franciaország királya, kinek egész állama magában foglalja a narbonnei, aquitaniai, celta és belga Galliákat. A király mindazáltal nem birja valamennyit.« Ha nem birja, alapos joga van azokat visszakövetelni, ha az alkalom megengedi, hogy azt haszonnal tehesse. Azonban a jogok és követelések nem állapodnak meg emez ősi birtokállománynál s mihelyt azok e lejtőre tévedtek: képzeldés és szóbeszéd nem áll meg többé. A legisták mindenütt követeléseket találnak föl, a

¹⁾ Paris, 1645. L. Th. Lavallée, *Les frontières de la France*, III. f.

²⁾ Lionne ezeket írta 1659. jún. 7-én Boineburg bárónak: »Fennmarad még számunkra néhány jó darab, melyeket nagyon érdemes megtartani, és itt jövök rá egy észrevételre, melyet ön, meglehetősen nem tett meg s mely abból áll, hogy Franciaország Nagy-Károly hódításai óta a pyrenaei szerződésen kívül egyikben sem kapott semmit csupán hódítás czímen, és ha más szerződésekben nyert is némelykor némi előnyököt, ezek mindig oly dolgokra vonatkoztak, melyek örökség, lefoglalás, csere vagy vásár útján különben is királyaink birtokát képezték.« Valfrey, II. k, 269. l.

hol érdekeket látnak és mindenütt jogokat, a hol követeléseket támasztanak.

Egy királyi ügyész a béziersi tartományi törvényszéknél, Jaques de Cassan, 1643-ban egy munkát adott ki ily cím alatt: *La recherche des droits du Roy et de la couronne de France sur les royaumes, duchés, comtés, villes et pays occupés par les princes étrangers*. A visszakövetelések itt kiterjednek majdnem egész Európára. Nincs ország, mely ezeket kikerülhetné, sem Spanyolország, sem Portugal, sem Szicília, sem Milano, sem Szardínia. A szerző tudományos műveltsége fantasztikus és tana zavaros. A mi fontos, az az általános terv és a gyakorlati irányzat. Itt az ábrándozó találkozik a politikusokkal. De egy előzetes vitát kell tisztába hozni, mielőtt e roppant peres ügybe kezdenének; ez az első és lényeges pont. A frankok örökölték Galliát és minden tartozékát; vissza kell tehát szerezniök Savoyát és Nizzát; vissza kell venniök Lothringiát, mert a Rajnán innen fekvő területek közé tartozik, »melyek Franciaországtól elbitoroltattak.« Ez volt az austrasiai királyság. »De bármi lett légyen is a neve«, teszi hozzá legistánk, kinek hazafias felbuzdulása itt azonnal lendületet ad és világosságot a rendesen lapos és nehézkes irálynak, »de bármi lett légyen is a neve, mindig gazdag részét képezte a francia koronának. Drágakő volt, ugyanazon szikláról, ugyanazon bányából törve, ugyanazon föld anyagából kikerült arany volt . . .« Ehhez hozzá kell venni Flandriát és Németalföldet, mert Julius Caesar ezeket is belefoglalta a gall uralomba. Hozzá kell még venni Roussillont, és itt meg kell jegyeznünk a felhozott érvet. Átmenet ez egy oly eszmekörre, melyet a Convent később az uralkodó bölcsellettől kölcsönöz, nem is sejtve tán, hogy

azt Strabotól s XIII. Lajos egy ügyészétől a béziersi tartományi törvényszéknél — kölcsönzi. »Valamint a gallok régi védfalai kelet felől az Alpések voltak, úgy a Pyrenaeusok is, melyek e grófságot Franciaország felől körülzárlják, mindig azok voltak nyugotról. Ezek ama határok, melyek a természet saját keze által látszanak oda állítva és a melyeket a régi királyok, kiknek a monarchia meg alapítása köszönhető, adtak államuknak.«

Ime végül egy bizonyíték, mely minden egyébnél jobban mutatja meg, mily mérvben lettek népszerűekké e politikai tervelések a bíbornok kormánya alatt. Richelieu latin végrendeletében a következő nevezetes mondást olvasni: »Kormányom czélja volt, megadni Galliának ama határokat, melyeket annak a természet rendelt; adni a galloknak gall királyt, egygyé olvasztani Galliát Franciaországgal és mindenütt, a hol a régi Gallia létezett, annak helyére állítani az újat.« Kétségbe vonták és nem minden komoly indokok nélkül, eme *Testamentum politicum* hitelességét; de a nemzeti hagyomány szempontjából a lényeges az, hogy a szerző, bárki legyen is az, így adja vissza a bíbornok gondolatait, és emlékéet dicsőíteni akarván, nem talál semmi szebbet arra, hogy a francziák csodálatát fölébressze. »Majd midőn kétszáz esztendő múlva,« írta Voiture,¹⁾ »azok, kik utánunk fognak következni, ... megtudják, hogy kormánya alatt az angolok megverettek és elűzettek, Pignerol elfoglaltatott, Casalnak segítség nyújtatott, egész Lothringia e koronához csatoltatott, Elsasznak legnagyobb része hatalmunkba került ... és midőn látni fogják, hogy míg ügyeinket ő vezette, Franciaországnak nem volt egy

¹⁾ 1636. decz. 24., LXXIV. levél.

szomszédja sem, a kitől várakat vagy csatákat nem nyert volna, — ha van ereikben csak egy csöpp francia vér és ha van bennök némi előszeretet hazájok dicsősége iránt, olvashatják-e e sorokat a nélkül, hogy hálás tiszteletet érezzenek iránta?«

Ilyen emlékezete maradt fenn Richelieunek és így lett ő példája és eszméi által úgy a kormányzók, mint a kormányzottak előtt a régi Franciaország szelleme szerinti államférfi magasabb typusa. Felfogása oly széles körben terjedt el, hogy azt másfél század múlva ismét feltaláljuk amaz embereknél, kiket a forradalmak véletlen játéka 1794-ben Franciaország kormányára állított, a nélkül, hogy más nevelés által lettek volna erre előkészítve, mint a melyben koruk minden művelt francziája részesült. Nem bírnak sem ügyismeretével, sem az emberekkel való tapintatos bánásmódjával, sem értelmének szilárdságával, sem jellemének állhatatosságával, sem szempontjainak rendkívüli mélységével, sem főkép lángszellemének csodálatos mértékével. Ők eszélytelen utáználók és fegyelmezetlen tanítványok; tőle csak általános elveket őriztek meg, a melyeket annyira túlhajtanak, hogy természetökből kivetkőztetik az álbölcséleti elvonások rendszerében; de nem kevésbbé hivatkoztak az ő példáira; nem kevésbbé követelik magoknak a dicsőséget, hogy ők annak utódai és ha durvább és hevesebb vért vegyítenek is e nemzetségbe, alapjában véve nem kevésbbé tartoznak ehhez.

Mazarin folytatá és kiegészíté az ő művét; neki lehet köszönni, hogy Franciaország élvezte Richelieu örökségét. A hagyomány oly erős volt, hogy Mazarin külpolitikájára támaszkodott, hogy belső kormányzatát fentart-

hassa.¹⁾ A tan annyira meg volt állapodva, hogy a vitakozások teréről az állami okmányokba került. Az 1659-ki szerződés 4-dik cikkében ezeket olvassuk: »A Pyrenaeusok, melyek hajdanán elválasztották Galliát Spanyolországtól, jövőre is a határt képezendik a két királyság között.« Mazarin becses területi egyesítéseket eszközölt és még nagyobb terjedelműeket forgatott elméjében. 1646-ban egy szerződés által igyekezett Nizza- és Savoyának Franciaország részére átengedését kieszközölni.²⁾ Belgium megszerzése volt tán összes tervei között az, melyet leginkább szíven hordott. »Kiterjesztettük volna«, így ír d'Avauxnak,³⁾ »a határokat Hollandiáig, Németország felé pedig, a honnan leginkább kell tartani, egész a Rajnáig — Lothringia és Elsass, valamint a burgundi grófság (Franche Comté) megtartása által . . . Ez annyit tenne, mint nagy eredménnyel és dicsőséggel kerülni ki a jelen háborúból, melyet a legrosszabb akaratúak is csak nagynehezen tudnának kifogásolni; annyi kiontott vért és elköltött kincset még a legnagyobb kritikusok is csak igen jól felhasználtnak tekintenének, ha e koronához látnák csatolva az egész hajdani austrasiai királyságot . . .«

Az 1659-ben megkötött béke messze mögötte maradt e nagyszerű reménykedéseknek. A kritikusok nagyon sok gáncsolni valót találtak benne és malitiájok csipős éllel nyilatkozott. Szemére vetették Mazarinnak okosságát és félélnységét. Ismeretes az ironiának ama mesterműve, Saint-Évremond levele Créqui marquishoz a pyrenaei bé-

¹⁾ L. Chéruel, *Histoire de France pendant la minorité de Louis XIV*, II. k, 380, 485. l. Paris, 1879.

²⁾ *Id.* II. k, 176. l.

³⁾ 1646. jan. 20., *id.* 270. l.

kéröl: »Mekkora különbség, uram, eme bölcs mérséklet — és Richelieu bíbornok féktelenségei között!...« Úgy látszik, hogy e vérig sebző vágást nem lehetett semmivel sem fájóbbá tenni: akár dicséretben, akár ócsárlásban, melyekkel a kortársakat összehasonlítás útján felmagasztalni vagy lealacsonyítani akarták, semmi olyast képzelni sem tudtak, a mi e példát felülmúlhatná. A kevésbbé elfogult utókor azonban egyesíté a két bíbornokot csodálatában, melyet közös művek megérdemelt, és e mű előtte annál csodálatosabbnak tűnt fel, mert idővel jobban tudta méltányolni annak igazi arányait és szilárdságát.

V.

Az osztrák ház meggyöngöttetett és megaláztatott. Franciaország annak két ágát, a németet és spanyolt, egymástól szétválasztotta. Nem történtek ugyan nagy felségváltások, de minden viszony átalakult. Minap az osztrák ház körülzárolta Franciaországot, ezentúl Franciaország azt megosztja. Spanyolország zsákmánynyal kecsegtetett Németalföldön és a Franche-Comtéban s csak szövetségesei által volt immár félelmes. Megfékeztetvén, mint a hogy történt is, a német ág a birodalomban, elvételét a spanyol ágtól a legszilárdabb támasz; a rajnai liga elzárta az utat az osztrákoknak Franciaországba és Németalföldre. A germán törzs biztosítva látta jogait a francziák által. Franciaország Németországban több védenczet számlált, mint ellenséget. Így alakulván a birodalom, fenyegetőbből, a minő volt, békéssé változott és a franczia nagyságnak fő akadálya Európában Franciaországra nézve hatalmi eszközzé alakult át. Franciaország a maga

hatalmát sokkal nagyobbra növesztette, mint területét; e hatalom az osztrák házon kívül nem támasztott versenytársakat, mert arra látszott rendelve lenni, hogy mindenkinek jogait megvédje és Franciaország szövetkezései által még Európát is érdekeltté tette a maga hatalmának fentartásában. A külpolitika e szerint visszavezettetett amaz elvre, mely benn a monarchia felvirágzását idézte elő: s ez a *mérséklet az erőben*.

Ezt szükséges jól megérteni, mikor tanulmányunk tárgyává tesszük azt, a mit a francia diplomatia »klasszikus rendszerének« neveztek el. E mérséklet képezi annak lényegét; egy kevés túlkapással megdől a rendszer. A szövetségeknek e nagyon finomszálú hálózatát csak ama vonzerő tette félelmissé, mely annak minden részét összetartotta. A német, svéd, hollandi, savoyai, a lengyel, illetőleg a török mintegy egymás által támogatva érezték magokat a közös ellenséggel szemben. De mihelyt Franciaország bármily kevésbé fenyegeti is őket, tüstént állást foglalnak ellene és minden kötelék feloldódik. Az a német, ki nem habozott szövetkezni a francziákkal, hogy velők megszassa Németország egy töredékét, Franciaország ellen fordul, hogy megnyerje honfitársai kegyét és védelmébe véve azt, a mi a birodalomból még megmaradt, megkapja az engedélyt arra, hogy megtarthassa, a mit abból elvett; megfizette úgyszólván saját bitorlásait az által, hogy közreműködött Franciaország megfosztásában ama hódításoktól, melyekbe eleinte saját bitorlásainak ára fejében beleegyezett.

A westphali szerződések megnövesztették a fejedelmek bizonyos számát. De Franciaországtól eléggé függetek, egymás irányában pedig eléggé ellentétes állást foglaltak el arra, hogy ne kelljen tartani sem egyiknek párt-

ütésétől, sem valamennyinek szövetkezésétől; hanem a bölcs mérsékletet meg kellett tartani. Annyit tett volna, mint teljesen félreismerni és valósággal elárulni Richelieu politikáját, ha ez a végletekig vitetik, ha elnyomatik a fejedelemségek, püspökségek, apátságok és grófságok nagy száma Németországban, ha itt a hatalom nagyon összpontosíttatik s végül, hogy oly nyelven szóljunk, mely a következő századtól kezdve nagyon érthető, ha szemben az osztrák házzal és azon ürügy alatt, hogy ez féken tartassék, megalkottatnék egy oly hatalom, mely azt csak azért igyekeznék leverni, hogy maga foglalja el annak helyét.

Richelieu olyan szempontból tekintette Olaszországot, mint Németországot: ha azt forgatta elméjében, hogy itt egy confoederatiót létesítsen, ez csak azért van, hogy biztosítsa »a közszabadságot a spanyolok örökös zavarai és betörései ellen«, ¹⁾ de nem azért, hogy Spanyolország féltelmes, de közvetett és türelmetlenül szenvedett befolyása helyére egy olasz uralkodóháznak, Franciaországra nézve hasonlíthatatlanul veszélyesebb, suprematiáját állítsa.

E politikában, mely megalkuvásokból élt, csak az alapeszme volt határozott és feltétlen: Franciaország érdeke. Egyedül ez érdek képezte annak egységét, de ez aztán fölért valamennyivel. IV. Henrik, Richelieu, Mazarin nem voltak sem theologusok, sem bölcsészek: a gondolat, hogy az állami politikát alárendeljék valamely elvont dogmának vagy elvnek, föltétlenül ellenkezett fölfogásukkal. Richelieu ugyanazon okból védelmezte a németországi protestánsokat, a miért a franciaországiakat üldözé. A pro-

¹⁾ *Lettres et papiers d'Etat*, éd. Avenel, IV. k, 668. l. V. 8. Chéruel, *Minorité de Louis XIV*, I. k, 51. l.

testánsok államokat alkottak az államban: a bíbornoknak tetszett, hogy legyenek ilyenek a Rajnán túl — az osztrák-ház ellenében — de nem tetszett, hogy legyenek ilyenek a Rajnán innen, a francia uralkodóházzal szemben. Szóval, e nagy politikusoknak megvolt a magok módszere, de a nélkül, hogy valamely rendszernek a szelleme áthatotta volna őket. Terveik, melyeket alkottak, azok közé tartoztak, melyek, Bossuet kifejezése szerint, saját egymásutánjuk által tartatnak fenn.

E tervek megfelelték a nemzet szellemének. Azt látjuk, hogy a francziák külföldi vállalataikban nagyon hasonlítanak ahhoz, a minők házi ügyeikben. Mindig van bennök holmi keresztes-hadjárati anyag, mely dolgozik; de ez anyag nem sokáig és nem mélyen működik. Szeretik a háborút és a dicsőséget, de hamar belefáradnak, és ha a háború a távolban folyik, azonnal türelmetlenül haza kíváncsoznak. Az austerliczi napokban, Franciaország katonai hatalmának tetőpontján, Napoléon, ki bár a maga szelleme által fanatisált katonákat vezényelt, kénytelen volt ezt bevallani. »Gyűjtse össze ma a hadsereg szavazatait«, így szólt egyik hadsegédének, »s azt fogja megérteni, hogy mindnyájan visszakíváncsoznak Franciaországba.«¹⁾ A csatavesztés ilyen körülmények között könnyen rendetlen futássá változik, s hogy a francziák magokhoz térjenek, ahhoz szükséges, hogy Franciaországban viszontlássák egymást. Nem fáradnak bele, hogy hazájokat védjék, de abba gyorsan kifáradnak, hogy azt megnagyobítsák. Egy szóval, kevésbé vannak a nagy hódításokra teremtve.

¹⁾ *Mémoires du général de Ségur*, II. k. 459. l.

»A francia fölötte bátor nemzet«, mondja egy angol író a XVII. században,¹⁾ »és oda haza legyőzhetetlen tömeget képez; de midőn határain túlcsap, már nem az többé. Innen van, hogy soha sem tudta megtartani uralmát az idegen népek fölött s hogy csak a maga szerencsétlenségére hatalmas.« Richelieu ezt igen jól tudta. Miért is nem voltak türelmesebbek? »Ha e föltétel kísérte volna vitézségöket«, mondá ő, »a világegyetem nem volna elég nagy ahhoz, hogy határt vessen hódításaiknak.«

Volt a külföldi vállalatokban egy bizonyos mérték, melyet nem volt szabad túllépni; egy túlhajtás, melyet Európa nem tűrt volna s a melyet magok a francziák nem lettek volna képesek fentartani. Ez az alapja a klasszikus rendszernek, melyet XIV. Lajos természetéből kiforgatott.

VI.

Ő, folytatva Richelieu művét, túl akará ezt szárnyalni. Első háborúi határháborúk. Neki minden jog egyaránt plausibilisnek látszik és hivatkozik is a körülmények szerint mindenikre; de az ő visszafoglalásaiban a jogra sohasem történik máskép hivatkozás, csak mint az állam követelményének czímére. Lothringiáról van szó? »ez útát képezett csapataink számára Németország felé, Elsaszon keresztül«, mondják a király 1662-ki emlékiratai; ez eddig nyitott kapu volt az idegenek számára, hogy államainkba benyomúljanak; székhelye volt egy szomszédos hatalmaságnak, mely minden időben részes volt a királyság minden viszályában; végül atyáink ősi öröksége volt, melyet

¹⁾ Barclay, *Icon animarum*, III. f. Idézve Joseph de Maistre által, *Considérations*, VII. f.

szép dolog volt visszacsatolni a monarchia testéhez, melytől oly hosszú ideig elválasztva volt.« Épen úgy van ez a németalföldi tartományokkal is, melyeket XIV. Lajos 1668-ban szerez meg: ezek »olyan területek, melyek mindenkor a francia királyokéi voltak«; így vagyunk még a Franche-Comtéval is, melyet 1678-ban keblezett be: »ez nagy, termékeny, fontos tartomány, mely nyelvénél és ép oly igaz, mint ősi jogoknál fogva a királyság alkatrészét kellett hogy képezze és mely, midőn utat nyit nekem Németországba, ugyanakkor el is zárható ellenségeim elől.«¹⁾ Luxemburgra nézve a jogok még bizonytalanabbak, de az állameszély mindenható; a kortársaknak úgy tetszik, hogy ez önmagában elég s hogy evidens voltában bírja a bizonyító erőt. »Ez a legszebb és legdicsőbb hódítás, melyet a király életében végbe vitt és mely az ő ügyeit minden oldalról a legjobban biztosítja«, írja Vauban Louvoisnak, és Louvois így válaszolt neki: »E foglalás a király dicsőségére és alattvalóinak hasznára megbecsülhetetlen értékűnek látszik előttem.«²⁾

Nem elégedtek meg azzal, hogy a nemzet érdekében hivatkozzanak, hanem erőt merítettek annak érzelmeiből is — és ha a belügyekben semmi hajlandóságot sem mutattak, ezeket tekintetbe venni, nem mulasztották el a nemzet érzelmeiből az idegenek ellen fegyvert kovácsolni. Így történt, hogy 1644-ben a régensnő, megtagadván Lothringia visszaadását IV. Károlynak, azt mondá, hogy »ezt jó hírvének érdekében való tekintetből és attól való félel-

¹⁾ *Mémoires de Louis XIV*, passim. L. Lavallée, *Les frontières de la France*, III. f.

²⁾ C. Rousset, *Louvois*, III. k. IV. f.

mében sem teheti, hogy ez által okot szolgáltat a franciaíáknak, hogy őt korholják.«¹⁾ Így történt, hogy 1685-ben a király Bécsbe küldvén De la Voguyon grófot, azzal bízta meg, hogy jelentse ki ez udvarnak, »hogy nincs Franciaországban senki, a ki Lothringiát ne tekintené a királyság testével annyira elválaszthatatlanúl egyesítettnek és összeforrtnak, hogy ezentúl nem lehet a legkisebb meglazítást is megkísérteni a nélkül, hogy földéztessék mindenkinék, a ki csak jó francia, a felháborodása.«²⁾

XIV. Lajos külpolitikája nagyon hathatós támaszt talál a parlamentekben. Ürügyei és alkudozási eszközei merőben jogi természetűek. Hogy megállapítsa jogát Németalföld egy részéhez, egy helyi szokásjogra hivatkozik; eltereli azt, mondja Mignet,³⁾ a polgári jog köréből, hogy politikai t érre vigye, s hogy a szerint történjék részére a koronák vagy legalább a tartományok átengedése. A bírakat veszi igénybe, hogy a határvillongásokat szabályozza s hogy megállapítsa az állam kizárólagos souverainitását a vitás területeken. »A királyság külső jellege a jogszolgáltatás; XIV. Lajos azt akarja, hogy a hatalmasságok elismerjék parlamentjeinek határozatait.«⁴⁾ A parlamentek határozatokat hoznak, Louvois végrehajtja azokat. A bírói tanácsok mondják ki az utolsó szót a királyi ügyekben. Ezen ötletre Louvois jutott. »Hosszasan beszéltem az intendánssal mind arról, a mit tenni kellene, hogy annyira kiterjesszük ő felsége uralmát, a mint a münsteri szerző-

¹⁾ D'Haussonville, II. k, 212. l.

²⁾ *Becueil des instructions, Autriche*, 109. l.

³⁾ *Introduction à l'histoire de la succession d'Espagne*. — Camille Rousset, *Histoire de Louvois*, I. k, II. f.

⁴⁾ Michelet, *Précis de l'histoire moderne*, XIX. f.

dés valódi értelmében azt kiterjeszteni kell*, — írta a királynak 1679-ben. A legisták munkához fogtak, kiküldték az iratsomókat, a parlamentek határoztak és az érdekelteknek választaniok kellett a meghódolás és az elkobzás között.¹⁾

E fegyveres pörben az eljárás minden mozzanatát egy-egy csata jelzi. Háborúkra van szükség, hogy a király legistáinak határozatait a birodalom és Európa által beczikkelyeztessék és minden új szerződés, mely azokat beczikkelyezi, új háborúnak lesz ürügyévé. Az alapvető jogcím, a münsteri szerződés, mely fölött mindig vitatkoznak, bizonyos kétértelműségben hagyta Franciaország teljes felségi jogait amaz átengedett területekre nézve, melyek nem tartoztak ugyan az osztrák házhoz, de a cessió előtt közvetlenül a birodalomtól függtek. Ez Ausztriára nézve, mely a tartomány átengedése után azt azonnal visszavenni igyekezett, eszközül szolgált arra, hogy kétségbe vonja a király jogait, hogy megrendítse tekintélyét, belevonja a viszályba a birodalmat és ezt rávegye, hogy támogassa ama német fejedelmek követeléseit, a kiknek Elzaszban birtokaik lévén, a francia uralom alól magokat kivonni törekedtek.²⁾ A király ugyanama szerződés szövegére hivatkozott, hogy őket a maga fenhatósága alá vesse.³⁾

¹⁾ C. Rousset, *Louvois*, III. k. I. f.

²⁾ L. Bougeaut, *Histoire du traité de Westphalie*. Paris, 1767. A münsteri szerződés, III, 530., 535. l.; — a király jogai, 441—464. lap. — Himly, *Histoire de la formation territoriale des États de l'Europe centrale*. Paris, 1876. 268—272. l. — *Recueil des instructions*, I. k. Ausztria, 69, 78, 127. l.

³⁾ »Considérations touchant l'intervention des garants de la paix de Westphalie.« 1792. Affaires étrangères.

Ezt nagyobb részben el is érte, mindazáltal a vitás ügy elhúzódott a XVIII. századon keresztül,¹⁾ és a németek kifogásai a hűbéri jogok elnyomása ellen 1789. után nem voltak egyebek ama vitás ügy utolsó jeleneténél.²⁾ Még ekkor is háború döntötte el a viszályt.

XIV. Lajos, szerencsétlenségre, nem elégedett meg e szép és gyakorlati »közönséges háborúkkal.« Neki is megvolt a maga nagy terve és hatalmi díszháborúja. Sőt ez épen vezéreszméje volt. »A spanyol örökösödés«, mondja e nagy alkudozások történetírója,³⁾ »volt a földolog, melyben XIV. Lajosnak majdnem egész uralkodása letelt. Ez foglalkoztatá a külpolitikáját és hadseregeit több mint ötven esztendőn keresztül; ez képezte uralkodása kezdetének nagyságát és ez okozta végének nyomorúságait.« Ennek kellett compromittálnia Richelieu művét is. Lajos ép úgy túlzásokba ment kifelé, mint a hogy benn tévé, még pedig a határtalan dicsvágy, a korlátlan hatalom és a suprematia ugyanama túlhajtásai következtében. Szövetségesei cserben hagyták s csakhamar ellene fordultak. Németországban immár nem volt más liga, mint csak ő ellene. A nantesi rendelet visszavonása elidegeníté tőle a protestáns fejedelmeket; a Pfalcz fölégetése a katolikusokkal közös elkeseredésben egyesíté őket. Męgtörtént az, a mi az 1648-ki

¹⁾ L. *Recueil des instructions, Autriche*. Richelieu hercegei úrasításai 1725. — 224. l.; de Breteuil bárói 1774. — 499. l.

²⁾ L. de Mailhe jelentéseit és beszédeit 1792. febr. 25. *Moniteur*, XI. k, 478. l. és Pastoretéit 1792. márcz. 1. *Moniteur*, XI. k, 529. l. Főleg a másodikban található az előzmények összefüggése és a viszály egész foglalata.

³⁾ Mignet, *Histoire des négociations relatives à la succession d'Espagne*. Introduction.

épületnek rombadöntése volt, hogy a birodalom egyesült a császárral és Franciaország ellen lépett föl.¹⁾ A hollandiak elkeseredése hasonlított a németekéhez. XIV. Lajos megfosztva természetes szövetségeseitől és kiteve Angolország és Ausztria coalitiójának, melyet egész Európa támogatott, miután a gyengék elnyomása által ennyire jutott, dicsvágyának kielégítésére nem talált más módot, mint hogy az erősökkel osztozzék. Ezt kísérle meg úgy Ausztriával, mint Angolországgal. Végül pedig meg akart tartani mindent, kiteve magát a veszélynek, hogy elveszítsen mindent.

Uralkodásának ama korszaka, melyben Louvois játsz²⁾za a főszerepet, a directorium hadakozásainak anticipált képét tárja elénk. A spanyol örökösödési korszak pedig a császárság előképe. Ugyanazt a coalitiót látjuk, melynek a lelke Anglia s a melynek Németország szolgáltatja a hadserget; Franciaország, magára hagyatva és megtámadva, annyi hódítás után a feldaraboltatás veszélyének kiteve átja magát; az ellenség ágyudőreje éjjelenként Marlyig hallatszik. Mind e sajnos dolgok a dicsvágy és nagyzás ugyanazon túlzásából származnak.

»Ha volt valaha minden tekintetben találó jelszó,« írja Louvois, »úgy az nem más, mint az, mely felségedre nézve használtatik: *Egyedül, mindnyájok ellen!*«²⁾ Ime a régiektől kölcsönzött túlzó szellem, melylyel minden hazafias erény dicsvágyának árnyoldalai takaróznak. »Rómának, így szól Bossuet a nagy Dauphinhez, nem volt sen hadserege, sem hadvezérei, és mégis e szomorú helyzetben, a mikor mindentől tartania kellett, a tanács azt a merész

¹⁾ L. *Recueil des instructions. Autriche*. Introduction 11. és k. l.

²⁾ *Testament politique*, idézve Mignet által a *Histoire de la succession d'Espagne* bevezetésében.

határozatot hozta, hogy inkább elvesznek, mintsem valamit a fegyveres ellenségnek átengedjenek, s hogy méltányos feltételekre rá fognak állani, de csak, ha ez ki fogta vonni hadait... A senatus szilárdan megmaradt ez elvek mellett s a határozat, melyet hozott, hogy semmit sem enged az eröszaknak, a római politika egyik alaptörvénye lett... Mindig hozzáférhetőbbek voltak győztesekül, mint legyőzve.«¹⁾ Ez egészen a Convent ékesszólása a maga hőskorában; kövessük végig a beszédet és fel fogjuk ismerni benne a császárság összes aberratióit hanyatlása idején. »A mindenütt elterjedt hit, hogy senki sem állhat ellent nekik, kivette ellenségeik kezéből a fegyvert és legyőzhetlen támaszt nyújtott szövetségeseiknek. Ön látja, mit jelent Európában egy hasonló vélemény a francia hadak felől s az egész világ elbámulva a király foglalásain, bevallja, hogy csakis tőle függött határt vetni hódításainak.«

A mi XIV. Lajost megmenté, az nemcsak állhatatossága, tanácsosainak szilárdsága, ²⁾ népének hűsége és azon egész dicsőségteljes ellenállás, mely uralkodásának végét ismét fölmagasztalá, hanem I. József császár halálának véletlensége is: Európa tüstént maga előtt látta újra megalakulni V. Károly monarchiájának collossusát.³⁾ E veszély

¹⁾ *Discours sur l'histoire universelle*, 3-ik rész. VI. f.

²⁾ L. *Journal de J. B. Colbert, marquis de Torcy*, publ. par Fréd. Masson. Paris, 1884.

³⁾ II. Károly spanyol király Anjou herceget tette örökösévé Európa, tartva a Bourbon-ház egyetemes monarchiájától, ellene szövethkezett és támogatta Madridban Károly főherceg, I. József császár fivérének igényeit. E császár 1711-ben főörökös nélkül halt meg. Öröksége a főhercegre szállt. Ha Spanyolország királyává teszik, V. Károly művét ismételte volna s ez az osztrák egyetemes monarchia lesz vala. Európa ép oly kevésé akarta ezt mint XIV. Lajosét.

annál rettenetesebbnek látszott, mert Franciaország legyőzve lévén, a continensen semmi sem ellensúlyozhatná Ausztria hatalmát. A béke lehetővé vált. XIV. Lajos elégszélyes volt, hogy azt megkösse. A spanyolországi Bourbonok örök időkre kizárattak Franciaország trónjáról, a két korona teljesen különválasztatott; de Franciaország, és ez volt a fődolog, megtartá ama határokat, melyeket XIV. Lajos dicsőségének első éveiben annak szerzett.

VII.

XIV. Lajos Franciaországot szomszédai előtt gyűlöletessé és egész Európa előtt gyanússá tette. Azoknak, kik utána következtek, sok eszélyre és bölcseségre volt szükségök, hogy enyhítsék a félelem és féltékenység amaz érzelmeit, melyeket a hódítások és háborúk hosszú korszaka keltett. Szerencsájök volt, hogy a mérséklet, mely nekik ajánltatott, a legügyesebb és legelőnyösebb politika maradt Franciaországra nézve. Franciaország megtartotta Elzászt, Franche-Comtét, Flandriát, Roussilont és ezen kiszélesbített határokon túl többé nem fenyegették ugyanazon ellenségek. Az utrechti szerződések megváltoztatták az erök egész ellensúlyát.

Ezután már nem volt többé osztrák ház, csak Németországban. Midőn e háznak a franciaországgal folytatott versenységéről beszélnek, nagyon gyakran elfeledik, hogy a gyűlölködés legizzóbb tüzhelye Spanyolországban volt. Spanyolország táplálta ama heves gyűlölködéseket, melyeket szavak és eszmék hiányában egyedül Ausztriára hárítanak. Spanyolország már nem félelmes többé: meg van gyengítve és függésbe jut. Egy fiatalabb francia ág, egy

Bourbon uralkodik Madridban és a szerepek ez oldalról megcserélődtek. A mi magát Ausztriát illeti, ez kétségkívül megnövekedett: elfoglalta Németalföldet, Milanót, Nápolyt s csakhamar magához csatolja Siciliát; de szétterjedve megoszlik. Megsokasítva előőrseit, ugyanannyi támadási pontot nyújt elleneinek. Franciaországnak keze ügyében van Németalföld; Savoya fenyegeti Milanot és Németországban Poroszország, mely megnövekedett, csoportosítja a birodalom elleneseit.¹⁾ Franciaország betetőzi művét Lothringia visszakezblése által. A lothringiak Toscanaba kerülnek és ugyanazon szerződésnek, az 1738-ki bécsinek értelmében, Nápoly és Sicilia a spanyolok kezébe kerülnek.

Ugy látszik, hogy Franciaországnak a jövőben nincs más feladata a continensen, mint az, hogy conserválja a mivel bír. Franciaország itt a legtömörebb hatalom. Fő-ellensége nagyon meg van gyengítve. Oly államok környezik, melyek nálánál sokkal gyengébbek, barátságát keresik és félnek tőle; ismét fölveheti Európa mérséklőjének s a béke biztosítójának ama szép szerepét, melyet Richelieu készített elő neki és értékesítheti máshol, más félgömbön erőinek fölöslegét, életnedvének túláradását, a mi nagy nemzeteknél az egészségnek épen föltétele.

Jövő nagysága ezentúl a gyarmatokban van. Itt Angliával találkozik. Versenygésők ezen új téren még hevesebben tör ki, mint a százéves háború napjaiban. Hogy folytathassa e küzdelmet, mely kiterjed az egész világra, Franciaországnak minden segélyforrására szüksége van.

¹⁾ L. *Recueil des Instructions, Autriche*, Introduction, 14 és köv. l.; — *Instruction du duc de Richelieu*, 1725, 208. l.

Midőn egyszerre küzd Canadában és Indiában, nem szabad fegyvereit a Rajnához vinnie. A continens békéje: szükséges előfeltétele ama nagyszerű szerencsének, mely reá Amerikában és Ázsiában vár. Ha el akarja érni, szükséges, hogy a continensre vonatkozó dicsvágyáról letegyen. El is érheti, mert védelmi rendszere hatalmas. Körülötte senki nem merne elsütni egy ágyút sem az ő engedelmé nélkül. De hajh, Franciaország messze letér az eszélynek útjáról és midőn egyszerre arra vállalkozik, hogy gyarmatokat alapítson és újra hatalmába ejtse Európa királyságait, csak azt éri el vele, hogy két világrészben compromittálja hatalmát.

A francziák gyarmati hódításokat akarnak, de nem tudnak tartózkodni európai hódításoktól, s ebből Anglia húzza a hasznot. Ausztria természetes szövetségesevé lesz Franciaország ellen. Hatalmas becsapásai földhöz szegzik, lekötik a francziákat. Azonban a francziák megfékezhetik Ausztriát: Poroszország, Savoya, Lengyelország és Törökország segélyével szükség esetén. A diplomacia elegendő e játéokra, de a játék nem elegendő a francia politikusoknak. Az osztrák ház elleni gyűlölet túléli a versenygés okait. E ház tünt fel mindig azon *szörnyetegnek*, melyről Balsac beszélt.¹⁾ Nem elégszenek meg azzal, hogy meg van fékezve; addig nem fognak nyugodni, míg nem lesz megsemmisítve. »A politikusokra nézve mindig az a főszabály,« írja d'Argenson,²⁾ »hogy azon pontig gyöngítsék e hatalmat, míg a császárnak nem lesz nagyobb birtoka, mint egy gazdag választó fejedelemnek.« VI. Károly meghal 1740-ben; csak

¹⁾ *Le Prince*, XIX. fejezet.

²⁾ *Mémoires*, IV. k., 218. l.

leányt hagy hátra; az alkalom kedvezőnek látszik,¹⁾ és zajosan elhangozván a hallali, az összes örökségvadászok élén harczra kelnek. »Valakit császárrá tenni, királyságokat hódítani«²⁾ indulnak! A bajor, kit megkoronáznak, szinpadi császár, és a mi a hódításokat illeti, nagyon szerencséseknek érzik magokat, hogy szászországi Móríciz megtartja Franciaországnak a XIV. Lajos által szerzeteket. A coalitió csak Poroszország megnagyobbodását eredményezi.

De Franciaország megvereti magát a tengeren és csak geniusának segélyére bizza Dupleixt, ki egy maroknyi emberrel egy birodalmat alapíta.³⁾ De ez még nem minden: miután ott hagyák Canadát, hogy meghódítsák Sziléziát a porosz király számára, elveszték azt azon kedvtelésből, hogy e tartományt Magyarország királynőjének visszadják. Franciaország az osztrák örökösödési háboruban Anglia, a hétéves háboruban pedig Ausztria ügyét mozgította elő.

Frigyes a legkétszínűbb szövetséges volt. 1755-ben cynikusan elpártolt s az angolokhoz csapott át, kik újra megkezdék a háborút Franciaország ellen.⁴⁾ Anglia megnyervén Poroszországot, az egyensúly fentartása érdekében szükséges volt, hogy Franciaország viszont Ausztriát nyerje meg. Mária Terézia felajánlá szövetségét, Franciaország elfogadta azt. Így kötött meg az 1756. május elsei hires szerződés. E szövetség merőben védelmi jellegű

¹⁾ *Recueil des Instructions*, I k., 383 l.

²⁾ *Mémoires de Belle-Isle*. Duc de Broglie, *Marie-Thérèse et Frédéric II.*, II., k. 8 l.

³⁾ L. Hamont, *Dupleix*, Paris, 1881.

⁴⁾ L. fentebb.

volt. Ez az, a mit Franciaország meg nem értett, és ha társat cserélt is, nem szűnt meg társainak rászédettje lenni. XV. Lajos ép oly elvakultsággal lett Ausztria védelmezőjévé, mint a milyennel annak ellensége volt. A szárazföldi háboru, mely csak accessorium volt, principale lett. Franciaország a vezérlő hatalmú állásról alárendelt rangra süllyedt le. Még ama távoli eredményt sem érte el, melyért legbecsesebb érdekeit áldozá fel. Frigyes megtartá Sziléziát, Franciaország elveszté Canadát és ott hagyá Louisiánát; az indiai birodalom az angolok kezébe került. XV. Lajos tehát oly módon intézte a politikát, melynek egyedüli oka Anglia megbuktatása volt, hogy Angolország győzelmét biztosította.¹⁾

»Mindenekfölött vigye úgy a dolgot,« írta Bernis az akkori bécsi követnek, Choiseulnek, »hogy a király ne maradjon a szövetségeitől való szolgálai függésben. Ez az állapot mindennél rosszabb volna.«²⁾ Ilyen volt Franciaország helyzete XV. Lajos uralkodásának utolsó éveiben. Az 1756-iki szövetség, mely kezdetben és első formájában egyes eszköz volt, politikai rendszerré lett, még pedig valamennyi közt a legvégzetesebb. Franciaország azonkívül, hogy semmit sem nyert területben, elveszté fölényét Európában. Hajdan maga köré csoportosítá mindazokat, kiket az osztrák hatalom nyugtalanított, majd kényszerítve lévén, választani köztök és Ausztria között, az osztrákoknak engedett szabad kezet. Hogy megaláztatása teljes legyen, ama háboru után, melyben Mária Teréziának Fri-

¹⁾ V. ö. *Essais de critique et d'histoire: Bernis et l'alliance autrichienne de 1756.* című tanulmányt.

²⁾ 1758. okt. 29. *Mémoires de Bernis*, publ. par M. Fréd. Masson, II. köt., 321 l.

gyes elleni gyűlöletét szolgálván, mindent elveszített, látta a maga akarata ellenére a kibékülhetetlen németeket egymáshoz közeledni, az ő rovására kibékülni és, Oroszországgal egyetértve, a francia monarchia egyik legrégebbi pártfogoltjának, Lengyelországnak területét felosztani.¹⁾

Franciaországnak nem maradt más szövetségese, mint Spanyolország. A két állam 1761-ben lépett szövetségre a *csalódi szerződés* által, mely a legjótékonyabb mű volt, a mi csak e balvégzetű esztendőekben létrejött. E szövetség megmaradt, mert Francia- és Spanyolorzágnak ugyanazon ellenség: Angolország ellen kelle harcolniok. A győztes, de mindig féltékeny és mindig lesben álló Anglia a tizenhatszadik századbeli francziákra nézve örökös ellenség és kérlelhetetlen versenytárs vala. A vele kötött szerződések csak fegyverszünetek voltak, az ellenségeskedés mindig lappangott. Az önszeretet folytonos megsebzései által ingerelt százados gyűlölet a boszú heves érzetét táplálta a francziákban. Az egykoruak Anglia és Franciaország viszonyait Róma és Karthago viszonyaihoz hasonlították. »Angolország,« mondja egy híres publicista, »azt a rendszert követte, hogy ne engedjen minket föllábadni, hogy folytonosan örködjék kikötőink, hajógyáraink és fegyvertáraink felett, hogy meglesse terveinket, készülődéseinket, legkisebb mozdulatainkat és hogy azonnal meghiusítsa azokat gögös követelésekkel vagy fenyegető tüntetések által.«²⁾

¹⁾ L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, különösen a IV. fejezetet.

²⁾ Favier, *Conjectures raisonnées*, X. f. *Correspondance secrète de Louis XV.*

Ez mély sülyedés volt. XV. Lajos nem-összevágó erőlködései, hogy titkos diplomatia által hozza helyre az ő hivatalos politikája által okozott bajokat, csak egy kimerült szellem hiú nyugtalanságából származtak. Nincs ez erőlködésekben egyéb mint izgatottság, mely csak gyengeséget árul el. A derék férfiú, kit ő e hálátlan és kétszínű szerepnek feláldozott, kimerítette minden erejét lelkének, mely képes volt nagy dolgokat felfogni és más kormányzat alatt meglehet, végre is hajtani.¹⁾ »Minden nemzetnél azon véleményt látjuk lábra kapni,« írta a külügyek egyik legtehetségesebb s legméltóbb ügynöke, Gérard de Rayneval, »hogy Franciaországban nincs többé sem erő, sem segélyforrás; az irigység, mely eddig rugója volt az összes udvarok politikájának Franciaország irányában, megvetéssé változott. A versaillesi cabinetnek nem volt sem hitele, sem befolyása egy udvarban sem. A helyett, hogy, mint hajdan, minden fontos ügynek központja legyen, azoknak csendes szemlélője lett; szavát és rosszaságát már épen semmibe sem vették.«²⁾

A nemzet érezte e megaláztatást³⁾ és annál inkább fel volt ingerelve általa, mert az új államrendszer megrontotta összes hagyományait. Egy évszázad óta a nemzeti nevelés azon dolgozott, hogy a kedélyeket az osztrák ház

¹⁾ Broglie gróf. L. *Le Secret du Roi*, par le duc de Broglie. V. ö. *Essais de critique et d'histoire: La Diplomatie secrète de Louis XV.*

²⁾ *Situation politique de la France à l'avènement du Roi au trône*, 1774. Affaires étrangères.

³⁾ L. Bernis, *Mémoires*. Nincs formászerűbb és gyakrabban ismételt bizonyíték e közhangulatról, mint Bernisnek Choiseulhez 1757. és 1758-ban intézett levelei.

ellen hevítse. E ház lerombolásának szüksége s a protestánsokkal, különösen Poroszországgal, való szövetség, mint erre vezető eszköz a közönség előtt állami elvek gyanánt tűntek föl. Tanították a collégiumban és oly világos igazságoknak tartották, mint a felvilágosodás bölceletét és a klasszikai szomorújáték szabályait. Richelieu soha sem állott nagyobb tiszteletben, sohasem csodálták annyira a westphali szerződéseket. Az osztrák örökösödési háboru fölébreszté és föleleveníté e nagy emlékeket. Franciaország egyszerre mind a két hagyományos versenytársa ellen küzdött. »Fontenoy emlékéből,« mondá Napoleon, »negyven évig élt a monarchia.«¹⁾ A hét éves háboru elején a közönség, látva Nagy Frigyes elpártolását, számbavette a szerepcere szükségét, hogy Poroszországot féken tartani lehessen; azt hívé, hogy megérti az osztrák szövetséget és tapsolt neki. Azt képzelé, hogy Franciaország, e fordulat által megszabadulván a poroszoktól, minden erejét Angolország ellen fordíthatja. De midőn Franciaország észrevette, hogy a háboru legnagyobb része Németországban zajlik le; hogy a harcz nem Franciaországért, hanem az osztrák házért foly; hogy Canada feláldoztatott Sziléziának és hogy a Mária Terézia ellen elkövetett méltatlanságok megboszulásának ürügye alatt a partok kitétettek az angolok becsapásainak, már nem értett meg többé semmit és elárultnak tekinté magát. Franciaország nem a porosz királyt okolta, mert ez népszerű volt. Bámulták lángeszét, kormányzatát, sőt még hódításait is²⁾: ez a bölcsészet

¹⁾ *Mémoires de madame de Rémusat*, III. k. 288 l., Paris, 1882.

²⁾ »E háború és e hódítás (Szilézia elfoglalása 1740.) igazságosak voltak, a mennyire csak háborúk és hódítások igazságosak lehetnek.« Mirabeau, *Monarchie prussienne* I. köt., I. k., 97 l.

irányának volt a malasztja. Frigyes állhatatossága a harcban visszanyerte neki azokat, kiket elpártolása felbőszített. A gyűlölet, melyet magára vont Ausztria, felülmúlta a neheztelést, melyet megérdemelt Poroszország.¹⁾ »Nemzetünk bosszúsabb a háború miatt, mint valaha,« írta Bernis 1758. ápril havában. »Itt örülésig szeretik a porosz királyt, mert mindig szeretik azokat, kik ügyeiket jól végzik; és utálják a bécsi udvart, mert az állam nadályának tekintik.« Ez érzület indokolt vala s annak kifejezése nem erőltetett. »Szerepünk botor és szégyenteljes volt,« mondá XV. Lajos ezen minisztere²⁾ és egész Franciaország úgy gondolkozott, mint ő. A méltatlankodás kitört, midőn megtudták Lengyelország felosztását és midőn látták, hogy »a szolgálai függésnek³⁾ minő fokára »súlyesztette le a király Franciaországot az osztrák ház előtt.«⁴⁾

¹⁾ L. *Mémoires secrets de Duclos*. — »A porosz király, írta Mirabeau 1786-ban, érezte, hogy a veszélyből csak veszély által menekülhet és nagy emberhez méltóan elhatározá, megelőzni ellenségeit. Meg kell adni, hogy soha háború ennél igazságosabb nem volt.« *Monarchie prussienne*, I. k., I. k. — ». . . És mivel tartozott ő azon Franciaországnak, a mely nélkül fegyvert fogott és a mely csak alkalmilag lett az ő szövetségese?« Guibert, *Éloge du roi de Prusse*, 1787. — »E fejedelem, kinek Nagy Sándor óta nem volt párja a történelemben, ki a nélkül, hogy görögök által képeztetett volna, tudott spártaiakat képezni.« Raynal, III. k., XXXIX. f.

²⁾ Bernis, *Mémoires*, II., 17, 202 l.

³⁾ Bernis Choiseulhoz, 1758. okt. 29. Bernis, *Mémoires*, II. 322. l.

⁴⁾ »*Vanae sine viribus irae!*« mondá Kaunitz XV. Lajos félték ellenvetéseire. Vakmerőségében annyira ment, hogy Franciaországot azzal vádolta, mintha ez lett volna oka az osztozkodásnak. »Franciaország mindenkiel szemben túlkapásokat enged magának«, írta Mária Terézia az elégtelenség ama jeleire, melyeket Mercy tapasztalt. L. *La Question d'Orient au XVIIIème siècle*, 246, 267 és 274 l.

A haraghoz, melyet okozott az, hogy a francziák a háború alatt magokat kizsákmányoltaknak érezték,¹⁾ a boszúsághoz, melyet keltett az, hogy a béke tartama alatt magokat rászédetteknek látták, hozzájárult a félelem is, hogy egy szép napon kifosztatnak egy oly kapzsi és oly kevésse lelkiismeretes szövetséges által. »Előre látom,« írja pár évvel később Mably, »hogy a császár vissza fogja tőlünk követelni Lothringiát, Elzászt és mindazt, a mit akar.«²⁾ »Ki mondhatja meg Franciaországnak, ha egy bonyodalmas és szerencsétlen háborún megy keresztül, hogy a császár nem fogja visszavenni Elzászt, sőt még más tartományokat is?«, mondá XVI. Lajos egyik minisztere.³⁾ Így elevenítette föl újra a versenygés összes hagyományait az a visszaélés, melyet Ausztria a szövetséggel elkövetett. Ehhez járúl, hogy Mária Terézia szenteskedő, a jezsuiták barátnéja, a bölcsészek ellensége volt, s hogy a királyi udvar kegyencznői Ausztria által megnyerteknek tartattak. E szerint minden hozzájárult, hogy gyűlöletessé tegye a szövetséget, mely már magában véve is utálatosnak tűnt fel. Azon időben, midőn *hazafiaknak* kezdték nevezni az új eszmék híveit, hozzá szoktak ezen eszmék összes ellenségeit látni az *osztrák pártban*.

¹⁾ »Az életerőt látszanak belőlünk kisajtolni akarni, nem törődve azzal, hogy mivé leszünk,« írja Bernis Choiseulnek 1758-ban *Mémoires*, II. 263 l.

²⁾ *Notre gloire et nos rêves*. 1778. V. ö. *id. De la paix d'Allemagne*, 1778.

³⁾ *Mémoires* lus au conseil du Roi en 1784 et 1785, publiés d'après les originaux des Archives nationales, par M. Tratchevsky, *La France et l'Allemagne sous Louis XVI*. Paris, 1880. Az idézet D'Ossun 1784. nov. 11-ki emlékiratából való.

Hanem a szövetség iránti ellenszenv még kevésbé volt heves a bölcsészek tanítványai között és a művelt közönségben, mint magában a király udvara- és családjában. A Dauphin, XVI. Lajos atyja, jóllehet nagyon vallásos volt, a régi rendszerhez szíttott. Erősen ellenséges indulatnak mutatta magát a Choiseul-ök irányában »kik szívből és származás szerint lotharingiak«, és az 1756-ki szerződés iránt, »mely minket meggátol abban, hogy francziák legyünk.« »Törekednem kell, írja ő, megtalálni őseim törénélmében, hogy minő eszközök segélyével vették el e háztól Spanyolországot, Nápolyt, Lotharingiát, részben Németalföldet, Elsasst, a Franche-Comtét és Roussillont, és nem szabad felednem, hogy, ha nem tartom szem előtt e figyelő politikát, Ausztria ismét vissza fogja venni tőlem azt, a mit egy ízben már őseimtől, lételének kezdete óta, a mi nem olyan régi, elragadott. És tudjuk, hogy mi volt Francziaország Nagy Károly alatt«. ¹⁾ XV. Lajos leányai ugyanezen érzelmeket táplálták. ²⁾ Áthatották azok a provencei grófit is. Ez a jelszava az összes politikusoknak, a kik az ismeretekben és hagyományokban jártasságot igényelnek magoknak. E pontban csak egy vélemény van a miniszterek között, kikből XVI. Lajos tanácsát megalakítja. Ez a »nemzeti hangos közvélemény« (»le cri national«), mondja egyik közülök. ³⁾ Ez a vélemény a külügyi

¹⁾ Soulavie, *Mémoires*, I. k., 111. l. Paris, 1801.

²⁾ Arneth és Geffroy, *Correspondance de Marie-Thérèse et du comte de Mercy*. Introduction, XV. és köv., Mercy jelentései, *passim*.

³⁾ L. *Mémoires* publ. par M. Tratchevsky, — Vergennes, Soubise, Ossun, Castries, Calonne, Ségur és Br-teuil emlékiratai 1784. novemberből, Ségur, Castries, Breteuil, Calonne, Soubise, Ossunéi 1785-ből.

híres hivatali termekben, hol — mondja egy egykorú — úgy megőrizték a régi hagyományt, »mint a Vesta-szüzek a szent tüzet.«¹⁾

Ez érzelem oly általános volt a forradalom idején, hogy e pontban még az emigráltak is osztották a köztársaságiak szenvedélyeit. Az »osztrák bizottság« ép oly gyanús és ép oly kegyetlenül bevádolt volt Koblenzben, mint a Conventben. Egy kimenekült katonatiszt II. Katalinnak szánt emlékiratában vizsgálat tárgyává tévén a királyság sorscsapásainak okait, azokat »az 1756-ki végzetes szövetségnek« tulajdonítja.²⁾ Veronában, a provençei gróf udvarában 1795-ben ép oly csípősen beszéltek »az osztrák factióról«, mint a közjóléti bizottságban.³⁾ Marie-Antoinette házasságának a Dauphin-nel az volt a rendeltetése, hogy örökre megpecsételje az 1756-ki szövetséget. De a szerencsétlen hercegnő magára voná a háromszázados versengés által felhalmozott s a legújabb sérelmek még egészen élénk hatása által fölbresztett gyűlöletet és előítéleteket. Már Francziországba jövetelének oka is gyanussá tévé őt a francziák szemében; büntényül tudták be neki ragaszkodását a szövetséghez, a mi pedig házasságának létoka vala. Csak az anyja és hazája ellen támadt

¹⁾ Soulavie, *Mémoires*, I. k., I. f. — L. Flassan, *Histoire de la diplomatie*. V. 5. *Mémoires tirés des papiers d'un homme d'Etat*, I. k. Paris, 1828. Bayneval emlékiratában, melyből fentebb egy kivonatot közöltem, az 1756-ki szerződés Francziországra végzetesnek van feltüntetve: »Felforgatta Európa politikai rendszerét a mi rovásunkra.«

²⁾ *Mémoires sur les affaires présentes*, par le comte de Langeron, 1792. Archives des affaires étrangères.

³⁾ L. *L'Angleterre et l'émigration*, par André Lebon, XXVI. f., 339 l. Paris, 1882.

szenvedélyek hevesességét kell figyelembe vennünk, hogy megértsük azt a csodálatos népszerűtlenséget, mely őt Franciaországban üldöze: e népszerűtlenség jóval a forradalom előtt ezen szóban összpontosult: az »osztrák nő«, mely Marie-Antoinettere nézve trónvesztési és halálos ítéletté lön.

VIII.

Midőn XVI. Lajos trónra lépett, a monarchia Európában még inkább meg volt alázva, mint Franciaországban; a külügyek rosszabbul álltak, mint a belsők. XVI. Lajos ezeket is, azokat is ugyanamaz eszközök által igyekezett rendbe hozni, midőn a korona hagyományaihoz visszatérni és azokat a kor szükségleteihez alkalmaztatni törekedett. Vergennes-re, kit a külügyek vezetésével bízott meg, olyan feladatot ruházott, mely hasonló volt ahhoz, a melylyel Turgot-t ruházta fel. Turgot lángész volt, Vergennes nem volt az; de bírt nagyon emelkedett gondolkozásmóddal, az ügyek vezetésében tapasztalattal; szilárd, élesen és tisztán látó hazafisággal. Ítélete egészséges, elméje felvilágosult volt; és hajlammal bírt az erény iránt. Habozást vetettek szemére;¹⁾ de ki kerülheté ezt ki egy, annyi ellentétes kötelezettség és érdek által zavarba ejtett Európában? Vádolták őt változékonysággal, sőt még kétszínűséggel is — és nem egy ellentétet fedeztek föl az elvek közt, melyeket vallott és az utasítások között, melyeket ügynökeinek adott. De feledik, hogy feslett emberek és scepticusok korában élt és kötelessége volt, azokat szempontjainak megnyerni s hogy ezt elérhesse, meg kellett értetnie magát általok. E szerep

¹⁾ I. Cornélis de Witt, *Washington*, Paris, 1859, és *Jefferson*, Paris, 1861; Tratchevsky, *La France et l'Allemagne sous Louis XVI.*

folytonosan kényes volt; az erkölcsbíró és az udvari ember, a moralista és a diplomata kölcsönösen feszélyezték és zavarba ejték egymást. Ehhez vegyük hozzá azt a hajlamot az ünnepélyesség iránt, azt a vitatkozási vágyat, mely benne volt a század szellemességében. Egyébiránt, daczára a pedanteria némi gyenge színezetének, ő nagyon derék férfiú, a legokosabb miniszter, a kit Franciaország régóta látott és a legbecsületesebb, a ki Európában az ügyek élén állott.

Egész pályafutását a követségekben tette meg és azon királyi ellenzékhez tartozott, melynek Broglie gróf volt a vezére. Mint mondták, »be volt avatva a titkokba«. Vele XV. Lajos titkos diplomatiája jutott kormányra. Vergennes nem szándékozott felbontani az 1756-ki szövetséget, de törekedett azt rendeltetéséhez visszavezetni s a XV. Lajos gyengesége és minisztereinek tapasztalatlansága által osztrákká lett rendszert francia rendszerré tenni.¹⁾ Épen ez volt az, a mire XVI. Lajos is törekedett. Ha sikerült Vergennes vállalkozása és ugyanakkor megheusult Turgoté, ezt nem csak az ügyek különféleségének, a belügyek rendkívüli bonyolódottságának, a külügyek viszonylagos egyszerűségének kell tulajdonítani; hanem mindenek fölött ama támogatásnak kell betudni, melyet Vergennes a közönség kegyében és a király bizalmában talált. A közvélemény Turgot reformjai felett meg volt oszolva: a magánérdekek ellene szövetkeztek és megsibbasztották. A közvélemény egyhangúlag óhajtotta Franciaország fölemelkedését, és mihelyt észrevette, hogy a miniszterium ezen dolgozik, tapsolt

¹⁾ E szempontok tüzetesen vannak kifejtve a Breteuil bárónak 1774-ben adott utasításban. *Recueil*, I. k. Autriche, főleg 484 és köv. l.: »Des avantages respectifs de notre alliance avec la cour de Vienne.«

neki. Szóval, ahhoz, hogy Turgot támogatva és szükség esetén önmaga ellen is védelmezve legyen, emelkedettebb, magasabb szellemre lett volna szükség; Vergennes méltánylására és politikájának elfogadására elég volt, helyes érzékkel és Franciaország európai állandó érdekeinek ismeretével bírni. XVI. Lajos bírta mind a kettőt.

Az európai ügyeket ő hasonlíthatatlanul jobban ismeré, mint Franciaországéit. Ez onnan van, hogy megtanították az előbbiekre és elmulasztották megismertetni őt az utóbbiakkal. Egyébiránt ki is tanította volna őt meg ezekre? A tanító, ha lett volna, az a nagy miniszter lett volna, kire Francziországnak szüksége volt. A belkormányzat bonyolultságától visszariadt XVI. Lajos lágy és határozatlan szelleme. Aztán ezek, az ő királyi szempontja és az udvar látköre szerint, alárendelt ügyek, apró emberek érdekei voltak, melyeket az intendánsokra szoktak bízni. A külügyek voltak azok, melyek tulajdonképen az ő királyi világához, kasztjához, családjához tartoznak s melyek végül saját ügyei neki. Mint természettől munkás ember, lelkiismeretesen foglalkozott velök. Nagyon jól ismerte házának és a többi európai uralkodó házaknak történetét; ismerte pedig nem száraz és pedáns leczkékből, hanem beszédekből, társalgásból, uralkodó fejedelmi életének természetes folyamataiból. Európáról táplált ismeretei néhány kezdetleges tételre szorítkoztak, melyektől nagyon át volt hatva. Ismereteivel koronája méltóságának igen emelkedett érzetét párosítá. Így előkészítve, fogadhatott jó tanácsokat és mondhatott igen bölcs véleményeket.

Ezt tette is. Félénksége és bizalmatlansága szolgálátára voltak ebben is. Tartott a királyné befolyásától, és míg ezt gyakran érezte a belügyekben, mert nem állott résen,

a külügyekben el tudta távolítani.¹⁾ Trónra lépése óta megmutatta, hogy a külpolitikát egészen másképp érti, mint a nagyatya.²⁾

»Méltóztassék visszagondolni, Sire«, frá neki Vergennes 1782-ben, »Franciaország helyzetére, szemben a többi európai hatalmakkal, midőn felséged kezébe vette a gyeplőt és engem a külügyek vezetésével megbízni kegyeskedett. Az 1763-ki sajnós békekötés, Lengyelország felosztása és sok más, szintén szerencsétlen ügy, mély csorbát ejtettek felséged koronájának tekintélyén. Franciaország, egykor a többi hatalom rettegésének és féltékenységének tárgya, már csak ezekkel ellentétes érzelmeket keltett; Franciaországnak, mely Európa első hatalmasságának tartatott, már alig engedtek helyet a másodrangúak között.«³⁾ — Hogy előbbi rangjába visszahelyeztessék, meg kellett szabadítani Angolország felsőbbbségétől és le kellett ráznia az osztrák igát. Erre az alkalomok egyszerre kínálkoztak is.

Az északamerikai angol gyarmatok fellázadtak, Franciaország támogatói azokat; II. József el akarja foglalni Bajorországot, Franciaország ebben őt megakadályozá. Hiába tett József ajánlatot XVI. Lajosnak, hogy őt a válalathoz társúl megnyerje s hogy neki részt juttasson Németalföldön. Bármi lett légyen is a jutalom, a király szemében nem ért föl a kárral, mely a monarchiára abból származik vala, ha az osztrák hatalom Németország szívébe

¹⁾ Mercy és Mária Terézia levelezései nem hagynak fenn e tekintetben semmi kétséget. Goltz porosz miniszter levelezései pedig teljesen megerősítik azokat.

²⁾ L. Breteuil utasítását, mely eszélyes politikai programm. *Recueil des Instructions*, I. k, 454. és köv. l.

³⁾ Vergennes XVI. Lajoshoz, 1782. *Affaires étrangères*.

nyomúl; ha a birodalom ki van szolgáltatva a császár birtokvágyának; ha a westphali szerződések biztosítéka megdöntetik és végül ha egy csapással megnyitattik az út a császár hadainak Olaszországba. A bér, mit Franciaország kapott volna, csak még inkább jelezte volna Európa szemeiben függő helyzetét.¹⁾ Az 1779-ben XVI. Lajos közbenjárása folytán kötött tescheni szerződések megszerezték neki a másodrangú államok feletti védnökséget. Franciaország határozottnak és önzetlennek mutatta magát és Európa, mely nem vette volt többé számba, tisztelni kezdé. A vere-ség, melyet ugyanakkor az angoloknak okozott; a szövetség, melyet azok ellen Spanyolországgal és Hollandiával kötött és a függetlenségi harc végleges sikere — újra föl-emelték tekintélyét.

Azóta csak arra törekedett gondosan, hogy a béke a continensen fentartassék. E munka nem volt könnyű. Igaz, hogy II. Frigyes megöregedvén, conservatívva lett; visszavonult az ügyektől és csak arra gondolt, hogy élvezze, a mit szerzett, de a nagy Katalin, az ő merész és fegyelmetlen tanítványa, meg József császár, az ő vakmerő ver-senyártása, nagyon alkalmasnak találták, felhasználni az amerikai háborút, hogy az ottoman birodalom felosztásá-hoz fogjanak. Az 1783-ki béke Franciaország és Anglia között épen alkalmas időben jött létre, hogy feltartóztassa

¹⁾ »A király érezte annak szükségét, hogy egyszer véget vessen ama tühretetlen visszaélésnek, melyre a bécsi cabinet szívességét, a szövetséghez való ragaszkodását, ő felségeikhez való barátságát felhasználta s hogy végre létrehozza a két udvar közti egyenlőséget.« — *Situation politique à l'avènement du Roi*, par Gérard de Rayneval, Affaires étrangères. — V. ö. Fournier, *Gentz und Cobenzl*, Bevezetés. Bécs, 1880.

e hódítókat. Oroszország azonban megtartá Krimiát, mint örökségi előleget; de a bécsi udvarnak értésére adatott, hogy Franciaország nem fogná neki feláldozni az ottoman birodalmat. — »Bármily értéket tulajdonítson is a király a szövetségnek,« írta Vergennes,¹⁾ »nem habozna azt felmondani, mihelyt elveszti abbéli reményét, hogy annak alapelve fentartható, és mihelyt meggyőződik arról, hogy szövetségese, minden tekintet nélkül az ő figyelmeztetéseire, magát oly vállalatokra adni van elhatározva, melyekhez ő felsége nem járulhatna hozzá a nélkül, hogy elveszítse ama tekintélyt, melyet tiz évi bölcsesség által szerzett és a nélkül, hogy helyrehozhatatlan kárt okozzon királysága lényeges érdekeinek.« Minthogy nagyon valószínű volt, hogy II. József nem fogna lemondani hódítási terveiről, Vergennes ebből azt következteté, hogy »semmi sem ingadozóbb, mint a szövetség« és hogy »egy többé-kevésbbé közeli forradalom által van fenyegetve.«

E forradalom gyors folyamatot vett. II. József, egy időre megzavartatva Törökországra vonatkozó terveiben, a hollandiak ellen fordult és felmondá a szerződéseket, melyek a hajózást a Scheldén elzárták. Ez képezte a köztársaság kereskedelmi nagy chartájának egyik cikkelyét. A köztársaság felebbezte az ügyet szövetségeseihez: Franciaország védelmébe vette s az 1785-ben Fontainebleauban aláírt szerződés biztosítá jogainak fentartását. E vereség, mely miatt II. József nagyon ingerültnek mutatta magát, megerősíté őt abbéli szándékában, hogy megszabaduljon Németalföldtől. Azt forgatta elméjében, hogy oda áthe-

¹⁾ De Noailles marquis útasítása, 1783, *Recueil*, I. k, 523. és köv. lap.

lyezze a bajor házat, mely cserében átengedné neki délnémetországi birtokait. Németalföld, egyesítve a pfaltzi uralkodóház Rajna-balparti területeivel, a burgundi vagy austrasiai királyságot képezte volna. II. József, hogy Franciaországot é tervnek megnyerje, felajánlja neki Luxemburgot, de sem a művelet, sem az új állam neve nem nyerheték meg XVI. Lajos tetszését. Nem csak megtagadta hozzájárulását, de fölbátorította a ligát, vagyis a *fejedelmek szövetségét*, melyet Frigyes alkotott Németországban, hogy ellenszegüljön az osztrák ház beavatkozásainak.¹⁾

A francia kormány méltán szerencsét kívánhatott magának, hogy sikerült visszaállítnia Németországban Franciaország tekintélyét és befolyását, melyet annak hajdan a westphali szerződések biztosítottak.²⁾ XVI. Lajos azon az úton volt, hogy így magát a béke urává tegye Európában. Vergennes azzal tetőzte be e nagy művet, hogy Angolországgal 1786-ban egy kereskedelmi szerződést kötött, melynek czélja volt, a két nemzet között a béke uralmát megalapítani. Az Oroszországgal 1787-ben kötött hasonnemű szerződés a párisi és szentpétervári udvarok között olyan egyetértést pecsételt meg, melyet nekik minden érdek tanácsolni látszott: »E szép politika«, mondja egy egykorú, »visszahelyezett minket ama rangba, melyről XV. Lajos uralmának gyengesége leszállanunk kényszerített. XVI. Lajos ez által oly elsőségnek örvendett, mely megfelelt az ő erényes jellemének s mely egy mérsékelt, hatalmas és békés uralkodót megillet.«³⁾ A nemes illúziók és nagy remé-

¹⁾ L. Ranke, *Die deutschen Mächte und der Fürstenbund*. V. 6. Malmesbury, *Diaries*, London, 1842.

²⁾ Bérenger követ útasítása, 1786. Affaires étrangères.

³⁾ Ségur, *Mémoires*, II. k. 7. l.

nyek kora volt ez. »A királyság«, mondja Ségur gróf,¹⁾ »oly virágzó kinézésű volt, hogy, ha csak valaki nem volt megáldva a prófétia szomorú adományával, lehetetlen volt előre látnia az örvényt, mely felé minket egy gyors áramlat magával ragadott . . . Mindenki azt hitte, hogy a tökély felé halad, a nélkül, hogy az akadályok zavarba vagy félelembe ejtették volna. Büszkéek voltunk arra, hogy francziák, és még büszkébbek arra, hogy a XVIII. század francziái vagyunk, mely századot olybá tekintettünk, mint az új bölcsészet által a földre varázsolt aranykorszakot . . . Valóban, ha rá gondolok a csalékony álmok és tudós bolondságok e korszakára, helyzetünket, melyben akkor voltunk, egy torony tetején levő ember állapotához hasonlítom, kinek a megmérhetetlen láthatár szemlélete által előidézett szédülései csak pár pillanattal előzik meg a legborzasztóbb bukást.«

E bukás mindazáltal közelgett és a bajnak, mely a régi kormányzaton rágódott, akkora volt a mélysége, hogy még az utolsó fény is, melyet szétlővelt, csak bukását sietteté. Vergennes jó diplomata, de nem államférfiú volt; a belkormányzathoz nem értett és az ügyek e végső zavarában Franciaországnak nem lett volna sok egy Colbert által támogatott Richelieu sem. Kétségkívül sikerültek abbéli törekvései, hogy Franciaországot Európában fölemelje; de pénzre volt szüksége, hogy folytassa a háborút és megfizesse a fegyverkezéseket, melyekkel diplomatiáját támogatta. Következétesen küzdött Turgot ellen, kinek tervei gátolták az övéit és Necker ellen, ki a takarékoságot hirdeté. Hozzájárult ahhoz, a nélkül, hogy magának erről számot

¹⁾ *Mémoires*, II. k, 28. l.

adott volna, hogy az állam olyan ügyekbe bonyolítottassék, melyek a bukáshoz vezettek. Minisztersége nem volt s nem lehetett más, mint egy fényes jelenet a hanyatlásban, egy pillanatnyi elvonása a figyelemnek, mely csak azért terelte el Franciaországot házi ügyeinek gondjától, hogy aztán annál inkább éreztesse vele annak egész súlyát. A pénzügyi zavar tette szükségessé a kormányzat reformját: hogy ettől eltérítsék a közfigyelmet, növelték az adósságot. A reformok ekkor oly sürgősen szükségeseknek mutatkoztak, hogy ezek keresztülvihetése végett tüstént le kellett mondani ama kiváló szerepről, mely Európában visszaszereztetett. Vergennes meghalt 1787. február 13-án; nem érte meg a fájdalmat, hogy művét épen saját sikerének hatása alatt összeroskadni lássa.

IX.

Semmi sem maradt meg az *osztrák rendszerből* és maga a szövetség is már csak névleg állott fenn. Egész Európában senki sem volt ez iránt tévedésben; nem főkép a bécsi udvar; de az ellenzékeskedőknek tetszett ez iránt tévedéseket táplálni Franciaországban. Nekik nem volt elég az igától való megszabadulás, ők szét akarták tépni az egyezményt. Nem elégedtek meg azzal, hogy a szerződést a maga céljához visszavezetve lássák, hanem azt akarták, hogy az felmondassék. Végül egy egységes rendszert magasztaltak, melyet az állami helyébe akartak állítani. Mint-hogy ez ellenzék szélsőségekbe csapongó hevességgel intézte rohamait, mihelyt a kormány politikája meglazúlt és habozóvá lett; minthogy az ellenzékiek Franciaország gyors hanyatlását Európában nem a pénzügyi bajoknak, melyek annak valódi okait képezék, hanem a kormány elhibázott

politikájának tulajdoníták; minthogy ezt annak büntényül tudták be; minthogy ez lett kiindulási pontjává a király, a királyné és a miniszterek ellen emelt árulási vádának; minthogy az ellenzékiek hatalomra jutásával ezek rendszere került felszínre és minthogy ebből származott Franciaország egész politikája a forradalom alatt: műhatatlanul szükséges, közelről megvizsgálni az iskolát és a tant, melyek ily hatalmas befolyás gyakorlására voltak hívatva.

Ezek két olyan embertől származnak, kik ma egyenlőtlen hírből állanak, de kiknek hírneve a magok idejében egyensúlyban tartotta egymást; nevök: Duclos és Favier. Mindketten oly helyzetben voltak, hogy jól lehettek értesülve: Duclos a király történetírója és Favier a titkos diplomácia egyik főügynöke volt. Duclos, inkább irodalmi ember lévén, mint politikus, nem sokat törődött az elmélettel, de »titkos emlékiratai« az egész művelt világban elterjesztették a hét éves háború történetét. Méltatlankodást szítottak »az 1763-ki szégyenletes béke« ellen; terjesztették a gyűlöletet Ausztria és szövetsége iránt, melyből az államnak összes bajai származtak; a csodálatot a porosz király iránt, a kinek barátsága elegendő lett volna arra, hogy mindent megmentsen. A visszaélés, melyet Mária Terézia Franciaország irányában elkövetett, oly fokú szigorúsággal lőn szemére lobbantva, melynek párja csak amaz elnézésben volt, melyet szerző Frigyes elpártolása iránt tanúsított. Emez íratból, melynek még tévedései is hízelegtek a kortársak szenvedélyeinek, tanúlták meg e kortársak megítélni XV. Lajos politikáját. A *titkos emlékiratok* (Mémoires secrets) kéziratban hosszú ideig forogtak közkézen; midőn azokat 1790-ben kinyomatták, már híresek voltak

és az azokat vakon csudálni hajlandó közönség elkapkodta. Duclos íratái előkészítették a közvéleményt: Favier magára vállalta, hogy azt megtérítse. A tan az övé. Duclos e küzdelemben csak a csatár szerepét játszta; a valódi vezér és vezető: Favier.

Favier egy elzüllött ember volt; született a század elején, szolgált a diplomatiában és oly tehetségeknek adta tanújelét, melyeket senki sem vont kétségbe; de rendetlen élete, beszédmodorának cynismusa, a fondorlat iránti túlságos hajlama, a corruptió és a rendőrség eszközei iránti előszeretete leterelték a pályáról. Kizárva a tisztességes hivatalokból, alárendelt és kétes jellegű foglalkozásokba süllyedt le, melyekben nyomorútan tengődni volt kénytelen. Sokat utazott, sokat látott, sokat tanult.

Igen szabatos és igen széleskörű ismeretekkel kiváló előadási képességet is párosított. A dogmatikus alak, melybe eszméit önteni tudá, megfelelt olvasói szellemi igényeinek; a technikai részletek és a bizonyítékok, melyekre elméleteit alapítá, meggyőződést keltettek. A francia nagyság igen élénk érzete; a hazafiság, melynek tüze nála a maga által szenvedett méltatlanságok átérzése által még hevült, személyét és nyelvezetét emelkedetté tevék, midőn szólt. Ezzel ő azt a fűszerező szemtelenséget párosítá, melyet Diderot hozott divatba. ¹⁾ Diplomatiái iskolája a végered-

¹⁾ »Favier a maga nemében lángeszű ember, mély gondolkozó és nagyon tanult vala, de cynicus és elvtelen, leleményes az eszköz-, nagyszabású tervek- és Machiavelli-féle combinatiókban. Élczes ötletei, tudós és egyúttal szemtelen cynismusa által tetszése szerint feltűzelte és megzavarta a fiatal tanítványok fejét, kiket ő vezetett be először a politika rejtelmeibe.« — *Mémoires tirés des papiers d'un homme d'État*, I. k, 286. l. Paris, 1828.

ményben közel szomszédos volt ama helyhez, a hol »*Rameau unokaöcscse*« tanította az aesthetikát.

Itt tanulta megismerni Dumouriez, kóborlásainak és vándorpályájának kezdetén, a politikát és a közügyeket.¹⁾ Szövetkeztek és Favier később bevonta őt a titkos diplomatiába, a mi mindkettőjüket a Bastilleba vitte. Egy pillanattig az egyik feje, a másik a karja volt ama sajátságos összeesküvések egyikének, melyeket XV. Lajos saját kormányára ellen szőtt. Mint cabinet-politikusok s egyúttal titkos ügynökök, kovácsolva minden képzelhető határtalan tervet s működésökben a legkisebb eszközökre szorítva; csak a színpalok mögül észlelve a fontos nagy ügyeket és csak a háttérben működve; elvont okoskodások iránti hajlamot és széles alapú rendszereket vegyítve a fondorlatok szenvedélyébe s a rejtelmek mániájába; mint utopisták és egyúttal összeesküvők, toborzói és oktatói valának ama maroknyi szabálytalan diplomatáknak, kiket a forradalom első napjaiban a körökben és hírlapokban feltűnedezni láttunk, — várva, hogy minden mellék- és keresztúton Európában szétszóródjanak.

Favier tana egy lényeges tervre vezethető vissza s ez Angolország megsemmisítése. Angolország az egyedüli akadálya Franciaország kiterjeszkedésének a gyarmatokra, tengerekre, sőt még a szárazföldre is. Ostromzár alá kell tehát venni a maga szigetén s meg kell neki tiltani a szárazföldi támadásokat. Franciaország csak Ausztria támadásaitól tarthat: Ausztria lerombolásán kell tehát

¹⁾ Favier »Európa legügyesebb politikusa« volt. Dumouriez tőle tanulta mindazt, »a mit a politikáról tud.« Dumouriez, *Mémoires*, I. k. III. f.

kezdeni. Az ezzel kötött szövetség meghamisította az egész politikát és ez okozott minden bajt; e bajoknak nincs más orvosszere, mint a szövetség Poroszországgal. Ez a csomópontja az egész elméletnek és ebben is van a gyengéje. A valóságban az új rendszer nem más, mint a réginek megfordítottja; ugyanama hibákban szenved: ugyanamaz elvont logika alkalmazva az államok ügyeire, ugyanama félreismerése a politikai szükségletek- és az emberek jellemének. Favier azt rója fel az osztrák szövetségnek, hogy megrontja a francia hagyományokat északon és keleten és hogy feláldozza Franciaország régi szövetségeseit és védenzeit az osztrák ház nagyravágyásának. Igaza van, de a legsajátságosabb vakságnak engedi át magát, midőn azt reméli, hogy Poroszország szakítson Oroszországgal, szövetezzék Svédországgal, támogassa a törököt, védelmezze a lengyeleket és fentartsa Németországban a kis államok egyensúlyával a francia védnökséget. Ez annyit tesz, mint kívánni Poroszországtól, a mit XV. Lajos kívánt Ausztriától, hogy t. i. szűnjön meg önmaga lenni, és annyit tesz, mint a sophismára, melyet elvetnek, a legkülönösebb paradoxonnal felelni.

Eme paradoxon benne volt a korszellemben és az eszmék áramlatában. Az a szerencséje volt, hogy a hagyományra támaszkodott és hízelgett a pillanatnyi szenvedélyeknek. Brandenburg Richelieu politikájának eszköze volt; a porosz király bölcsész vala. Győzelmeinek mindegyike a felvilágosodás haladásának vétetett; a »felvilágosult« poroszok oly mély gyűlöletet tanusítottak Ausztria iránt, hogy Párisban senki sem kételkedett Franciaország iránti érzelmeikben. »Az ember«, mondá Rivarol, »mindig barátjainak fogja tartani ellenségeinek ellenségeit.« Po-

roszország volt a természetes szövetséges; ezt erősítve, úgy hívek a francziák, önmagokat erősítették; azonfelül még ama ritka elégtételök is volt, hogy az emberiség boldogságán dolgoznak s hogy kiegyeztetik a politika számításait a bölcsészet elveivel.¹⁾

A *Conjectures raisonnées*,²⁾ Favier munkáinak legfőbbike, a melyben összes tanait összpontosítá, XV. Lajos számára íratott. Favier ama fejedelemhez fordult, kinek

¹⁾ Ne nagyon vessük meg egy más kornak eme tévelygéseit. Századunk hasonlókat, ha nem rosszabbakat ismert és forrásuk még nem száradt ki. Mindazt, a mit Favier és követői mondtak Poroszországról és az emberiségről, olvastuk a nemzetiségekre, a savoyai házra és az olaszokra, Poroszországra és a németekre, Oroszországra és a szlávokra vonatkozólag is. Mikor fogjuk végre megérteni azt a közönséges igazságot, melyet egy szellemes ember és egy kitűnő franczia megjegyzéskép állított oda Favier egyik lapja alá? »Egy politikusnak Párisban nem szabad sem spanyollá, sem angollá, sem osztrákká, sem poroszszá, sem oroszszá, sem törökké lennie: francziának kell lennie és számításba vennie hazájának érdekeit és a szövetségeket, melyek az idők szerint annak megfelelők, az idegen hatalmak illető erejét, *mindenekfölött azok szelleme szerint, a kik azokat vezérlik.* Ségur gróf jegyzete Favier-kiadásában: *Politique de tous les cabinets de l'Europe*, 1801.

²⁾ Favier 1756-ban egy röpiratot tett közzé ily czím alatt: *Doutes et questions sur le traité de 1756.* — A *Conjectures raisonnées sur la situation actuelle de la France dans le système politique de l'Europe*, 1773-ban íratott Broglie gróf kívánságára (I. *Secret du Roi*, II. k. VIII. f.) Ennek számos másolata forgott közkézen Párisban. A munka 1793-ban tétetett közzé ily czím alatt: *Politique de tous les cabinets de l'Europe*. Ebből Ségur gróf 1801-ben egy, magyarázattal kísért kiadást tett közzé. Ez nem más, mint Vergennesnek egy tanítványa által bírált Favier. Boutaric a *Conjectures raisonnées* szövegét e jegyzetek legnagyobb részével közölte a *Correspondance secrète de Louis XV.* cz. munkában, Paris, 1866.

hajlandósága az osztrák ház iránt nagyon ismeretes volt és sem attól nem tartott, hogy nagyon határozottnak, sem attól, hogy javaslataiban nagyon rendszeresnek fogja bemutatni magát. Tudva, hogy a király füle nagyot hall, erősen kopogtatott. E munkán, mely úgy volt szerkesztve, hogy szórakozással, meglehet megütközéssel olvastassék a szövetség kijelentett barátja által, mohón kapott ama közönség, mely heves ellensége volt mindannak, a mit a szerző megtámadott. De a minnek célja volt, fölébreszteni XV. Lajos hazafiságát, feltüzelé politikája ellenségeinek szenvedélyeit. Favier lett az istenök. »E nagy embernek összes jóslatai valódi prófétiák, melyeket az idő megvalósított«, írta 1789-ben egy volt consul, Peyssonnel.¹⁾ »Gyermekkorom óta Favier irataiból táplálkoztam«, mondá Sémonville 1793-ban, Konstantinápolyba, követségi állására, elutaztának pillanatában. Mably teljesen át volt hatva Favier tanai által s habár nem is volt annyira részrehajló Frigyes irányában és kevésbé elfogult a porosz szövetség tekintetében, ő is, mint a *Conjectures raisonnées* szerzője, azon következtetésre jutott, hogy Ausztria természetes ellensége, Poroszország pedig szükségképi szövetségese Franciaországnak.²⁾ Soulavie ugyanez eszméket terjeszté

¹⁾ *Situation politique de la France, et ses rapports actuels avec toutes les puissances.* 1789.

²⁾ L. főleg: *Le droit public de l'Europe fondé sur les traités* (az utolsó kiadásban), XV. f. — »A porosz király magáért harczolva, érettünk harczol; megtartva Sziléziát, Lothringiánkat és Elsassunkat helyezi biztosságba és úgy lehet, egy napon be fogjuk látni, hogy természetes szövetségésünknek kell őt tekintenünk.« . . . »Bernis bíbornok daczára az osztrák házat természetes ellenségünknek kell tekintenünk.« . . . »Európa jólléte érdekében óhajtjanunk kell, hogy a porosz hatalom fenmaradjon.« *Notre gloire et nos rêves*, 1778.

a *Mémoires du maréchal de Richelieu*-ben (»a francia monarchia hanyatlásának történetében«), mely emlékiratok 1790-ben jelentek meg.¹⁾

Azonban az új politika nagy terjesztője, a forradalmi diplomacia igazi prófétája: Raynal. Favier tantételeit heves támadásokra változtató. A *Conjectures raisonnées* tanai a *Histoire philosophique et politique des deux Indes* fejtegetésein keresztül jutottak a forradalom embereihez.²⁾ Megtartva az arányokat, a diplomacia, melynek megvolt a maga Montesquieuje, megtalálta a maga Rousseauját is. A forradalom politikusai Faviertől származnak; a szóonokok, agyémkergetők és sectariusok Raynaltól veszik származásukat; Favier tanítványokat, Raynal pedig proselytákat teremtett.³⁾ »Itt idéztetnek sorban Európa hatalmasságai az emberiség ítélőszéke elébe«, mondá 1783-ban egy író, ki különben ellensége a sophismáknak és nem barátja a dagályos nagy szavaknak, — »hogy remegjenek az Amerikában elkövetett barbárságok miatt; a bölcsészet ítélőszéke elébe, hogy piruljanak az előítéletek miatt, melyeket a nemzeteknek még meghagynak; a politika ítélőszéke elébe, hogy itt megértsék a népek boldogságán alapuló valódi érdekeiket.«⁴⁾

¹⁾ L. Soulavie, *Mémoires*, I. k. előszó.

²⁾ L. Libri, *Souvenirs de la jeunesse de Napoléon*, *Revue des Deux Mondes*, 1842. Raynal könyve egyike azoknak, melyeket Bonaparte tábori könyvtárába helyezett, midőn Egyiptomba távozott: *Mémoires de Bourrienne*. Paris, 1829.

³⁾ Így alakultak egy egykorúnak találó megjegyzése szerint »a secták a diplomatiában.« Ségur, *Commentaire aux doutes et questions de Favier*.

⁴⁾ Rivarol, *De l'universalité de la langue française*.

Ez már azon keveréke a béke-szózatok- és harczri riadóknak, az emberies ömlengések- és hódítási szenvedélyeknek, a hazafias felbuzdulásnak és kosmopolita lelkesedésnek, mely a Convent szónoklatainak alapját képezi. A zsarnokok ellen intézett szónokias kifakadások minden második lapjáról, Richelieure mindegyre fölhangzó sajátos dithyrambokból már előre érezni a forradalmi Bizottság önkényes demokratáinak szellemét. »A monarchiáknak békére és biztosságra, a köztársaságoknak nyugtalanságokra és félelmes ellenségre van szükségök. Rómának Carthagóra volt szüksége.«¹⁾ Azonban Carthagónak magát megadni vagy elveszni kellett: »Angolok, ti visszaéltetek a győzelemmel. Itt az ideje, hogy igazságosak legyetek, vagy pedig ez a boszú pillanata lesz. Európa belefáradt abba, hogy tűrje a zsarnokokat; végre a magajogaiba lép!* — Így szólt volna hozzájok az a Richelieu, kit minden polgárnak gyűlölni kell, mert vérengző gyilkos volt s hogy kényúr lehessen, a hóhér bárdjával gyilkoltatta le minden ellenségét; de kit a nemzetnek és az államnak tiszteletben kell tartani, mert ő volt az első, a ki Franciaországot saját méltóságának tudatára ébreszté és megadta neki Európában azt a helyet, mely hatalmához illett.« Raynal hozzáteszi még és látni fogjuk, hogy a jakobinusok nem fogják őt ebben meghazudtolni: »Így szólt volna hozzájok az a XIV. Lajos, ki negyven esztendőn át századához méltó tudott lenni, ki nagy volt még hibáiban is, és még a megaláztatásban és balszerencsében sem alacsonyította le soha sem magát, sem népét.«

De a szövetségek, bár minők legyenek is, nem egye-

¹⁾ Liv. XVIII., ch. XLVIII.

bek, mint a politika eszközei. Tárgyak: a határ. Vegyük most szemügyre, minő volt ekkor a határ és lássuk, hogyan állott elő e százados kérdés a kortársakra nézve.

X.

Úgy látszik, hogy a capetingi politika állandó célja 1789-ben közel volt a megvalósuláshoz. Az északi határ kétségkívül merőben mesterséges; de a tapasztalás azt bizonyítja, hogy Vauban vasöve folyókkal és hegységekkel ér föl. Egyébiránt a mi fontos, az kevésbé a határ magában véve, mint inkább amaz országok alkata, melyeket tőlünk elválaszt. E tekintetben Franciaország helyzete Európában soha sem volt ily kedvező. A határon innen, a francia területen a legegységesebb nemzet s a legerősebben összpontosított állam, a minő valaha a continensen volt; ¹⁾ a határon túl gyöngé vagy meghasonlott szomszédok. Az osztrák Németalföld, Belgium és Luxemburg mintegy nyitva állnak a hódításra: Franciaország megszállhatja azokat, még mielőtt a védelmökre Bécsből küldött hadsereg az osztrák ház örökös tartományaiból ki-mozdult volna. Keletre találjuk az egyházi választókat; a bajor-pfalci és a zweibrückeni herczeg, — kik mint békes, gyöngé, eladósodott vagy zsoldban álló fejedelmek Franciaország természetes védencei, mely számíthat is semlegességükre, a mennyiben nem fenyegeti feldarabolás-

¹⁾ Bernstorff, Dánia külügyminisztere, ezt írta 1755-ben: »E hatalmas udvar kevésé korlátolt hatalommal kormányozza a legjelentékenyebb birodalmat, a minő Európában van s a minő csak Nagy Károly monarchiájának bukása óta létezett.« *Correspondance du comte de Bernstorff*, I. k., 111. l.

sal birtokaikat. Mögöttök és a Rajna mögött a szent birodalom, önmagában meghasonolva, nagy test, idegek és lélek nélkül, mely nem kíván mást, mint szomszédai által biztosítva csendesesen tengődni. Poroszország és Ausztria sakkban tartják itt egymást, Franciaország pedig, támaszkodva a kis államokra, a szent birodalomnak, csak is amaz egyedüli föltétel alatt, hogy meg ne támadja, törvényt szabhat. Svájc semleges és barátságos. Piemont a birtokvágy és félelem által tartatik féken: vágynak Milanó birtokára és fél, hogy elveszti Savoyát. Továbbá a versengő dynastiák közt felosztott Olaszországban a pármái és nápolyi Bourbonok csoportja egy napon ügyes vezetés alatt ellensúlyozhatja az osztrák hatalmat. Végül Spanyolország Franciaországhoz a legbensőbb szerződés által van kapcsolva, melyet valaha két monarchia kötött.

Ily körülmények közt ama kérdést teszik fel magoknak a politikusok, ha vajjon eszélyes dolog-e még, jövőbeli és rendszeres törekvésül az állam folytonos nagyobbodását tűzni ki? Ezentúl már világos, hogy Európában senki sem eléggé erős arra, hogy szövetségesek nélkül hódításokra vállalkozhassék. Ennek bizonyítékát szolgáltatta Lengyelország és e bizonyíték döntő. De szövetségeseket csak a nagyravágyók közt találni, melyeket megerősítvén, versenytársainkká teszünk; hasznot csak a gyengék rovására lehet elérni, kik az erőseknek feláldoztatnak. Ez pedig annyi, mint megsemmisíteni a westphaliai szerződések egész rendszerét, mely megalapítja Franciaország felsőbbségét a középállamok felett. Nem jobb-e megmaradni a leghatalmasabb monarchiának a szétdarabolt Európában, mint folytonos versengésben magához hasonlókkal megosztani amaz Európa kormányzatát, mely csak egy-két nagy

államból áll? A meglehet több ponton bizonytalan, de úgy a hogy mégis megállapított határ nem jobban fedi-e az államot, mint a legtudományosabban tervezett határ, de a mely mögött erősen szervezett monarchiakat találunk, melyek mindig készek Franciaország ellen fegyvert fogni? Így jöttek rá az eszélyesek Étienne Pasquier elvére: »Ha királyságodat jól akarod körülhatárolni, ahhoz először is az szükséges, hogy kellő határokat szabj reményeidnek és vágyaidnak.«

E kérdés, a legfontosabb, mely Franciaország jövőjére nézve előállhatott, nem volt új kérdés. Már XIV. Lajos alatt Turenne és Vauban azt tanácsolták a királynak, hogy ne foglaljon el háború útján többet, mint a mit békés úton megtartani képes. »Ha azt akarjuk, hogy hosszasan kitartsunk annyi ellenséggel szemben, tömörülésre kell gondolnunk, összébb kell húzódnunk«, írta Vauban 1676-ban.¹⁾ Ugyanő azt javasolja 1694-ben, hogy adassék vissza mindaz, a mi a Rajnán túl és Olaszországban elfoglaltatott.²⁾ Azt az elvet állította fel, hogy »ha mindaz, a mi a Rajnán innen van, megilleti Franciaországot, semmi sem neki való abból, a mi azon túl van . . .« A balparton teendő foglalások terjedelmére nézve nem nyilatkozott. Ez merőben politikai kérdés volt: az idő és alkalom kellett, hogy megoldja. De ha pontosan megjelölte az oktan hódításokat, ha szándékosan nyitva hagyta a lehető hódítások kérdését, nagy erővel határozta meg a szükséges hódításokat is. Ezek sorába tartozott Strassburg, Luxemburg, Bergen és az ypres-

¹⁾ C. Rousset, *Louvois*, II. k, IX. f.

²⁾ »Várok, melyeken a király túladhata.« *Oisivet et M. de Vauban*. Paris, 1843.

courtrai vonal. E várakat visszaadni, »annyi volna, mint az ellenség kezébe szolgáltatni a kést, mely torkunkat fogja elvágni.« — »Strassburgot ép oly kevésbé szabad átadni, mint a Saint-Germain külvárost.«¹⁾

Vauban szemei előtt csak a királyság szilárd alakulása és jó védelmi helyzete lebegett. Szerinte ez volt az igazi politikai terv s a reménységek igazi határa. A következő században a reménykedések még összébb húzódtak, — minek oka az, hogy Európa szerkezete megnehezíti a terjeszkedéseket és hogy Franciaország belviszonyai nem engedik meg többé a nagy kockázatosokat és veszélyes vállalatokat. Ez az a szomorú következtetés, melyre d'Argenson jutott. Mielőtt a kormányba lépett volna, azt a reményt táplálta, hogy meg fogja valósítani »azon szép tervünket, hogy északról és észak-keletről ne legyen más határunk, mint a Rajna.« De két évi tapasztalat után így ír: »Ez nem a hódítások ideje többé. Franciaország . . . megelégedhetik nagyságával és kikerekítésével. Itt az ideje, végre megkezdeni a kormányzást, mi után annyit tördötünk, megszerezni azt, hogy legyen mit kormányozni.«²⁾ Montesquieu hasonló eredményre jut, de magasabb szempontból tekintvén a dolgokat, nem búsul rajta. Ő szükséges összefüggést fedez föl az államok nagysága és alkotmánya között; a természet nem folyók és hegységek, hanem lakosainak jelleme és érdekei által jelölte meg határaikat. Franciaországnak az a szerencséje, hogy kiterjedése helyes arányban áll hatalmával és a nemzet mérsékelt szellemével. Nagy birodalmat mindig nehéz megvédelmezni;

¹⁾ *Id.*

²⁾ *Mémoires*, I. k, 29., 371. l.

csak a despotismus segélyével tarthatja fenn magát. »Valamint bölcseséggel kell birniok a monarchiáknak arra nézve, hogy hatalmukat gyarapítsák, úgy nem kevésbbé eszélyeseknek kell lenniök abban is, hogy annak határt vessenek. Megszüntetvén a kis területtel járó alkalmatlanságokat, mindig szemügyre kell venniök a nagyság hátrányait is.«¹⁾

Vergennesnek szintén ez volt az alapeszméje — és alkalma nyílt, azt kifejtteni is, midőn II. József, hogy Franciaország beleegyezését kinyerje Bajorország elfoglalására, azt ajánlá, hogy e szívességét Németalföld egy részével fogja megfizetni. »Merem állítani felségednek«, mondá Vergennes,²⁾ »hogy nincs egyenérték, mely fölérhetne ama hátránnyal, a melyet felségednek az osztrák ház bármely gyarapodása fogna okozni; még akkor is, ha ez az egész Németalföldet átengedné felségednek és maga kisebb arányban szerezne birtokokat, a veszteség nem kevésbbé volna tényleges, nem is szólva a közvéleményben való térvessztésről, mely valamennyi közt a legsajnosabb volna.« Ez itt a fődolog. Lengyelország felosztása a régi joggal való visszaélés-e, avagy alkalmazása egy újabb jognak? Helyteleníteni szándékoznak-e azt, avagy a magok hasznára fordítani? Nagy Frigyeset csodálni, feloldozni, utánozni, a társaságba belépni és egy részt követelni akarnak-e? Ha, mint Versaillesban tevék, kijelentik, hogy »e hatalommal minden szövetség lehetetlen, mivel nem szándékoznak lábbal tiporni az igazságot és emberiséget«,³⁾ akkor nem szabad

¹⁾ *Esprit des lois*, IX. k, VIII. f.

²⁾ XVI. Lajoshoz, 1777. ápril. 12-én intézett emlékirat. *Flas-san*, VI. k, 126. l.

³⁾ Breteuil báró útasítása, 1774. *Recueil*, I. k, 495. l.

mintául venni Poroszországot, mint II. József tevé. A rajnai tartományok nagyon kísértenek; csodálatos módon kínálkoznak Franciaország kikerekítésére; ¹⁾ de meg kell fontolni a bekeblezés következményeit: a kár, mely ebből következne, messze túl haladná az előnyök terjedelmét. Franciaország politika nélkül állna az anarchiának kitett Európában. Mindenki feljogosítva érezné magát a másik példája által; nem lenne többé más elv, mint a haszonlesés, és más törvény, mint az erőszak. »Mivé lenne Európa«, kiált fel Vergennes, »ha valaha, mitől isten mentsen, e szörnyűséges rendszer gyökeret találna verni? Minden politikai kötelék felbomlana, a közbiztosság tönkre menne és Európa csakhamar zavarok és bonyodalmak színterévé válna.« Franciaország feladata, itt rendet csinálni.

Franciaország új rendszerét ama viszonyokból merítendő, melyek politikáján uralkodnak és amaz okokban, melyek tiltják neki a nagyobbodást, új hatalomnak elemeit fogja találni. Vagy inkább tovább fogja követni hagyományait, alkalmaztatva azokat az idők követelményeihez. Lemondva jövőre a hódításokról, kényszerítendő a többieket, hogy azokról szintén lemondjanak. Önzetlensége fogja képezni nagyságát. Maga körül csoportosítva a másodrangú államokat, melyeket védelme alá vesz: ezek érdeke biztosítja Franciaországnak szövetségöket, s Franciaország élén

¹⁾ »Ha a körülmények végzete valaha arra kényszerítené fel-ségedet, hogy valamely osztozkodásra gondoljon, nagyon természetesen a felső Rajnára kellend vetnie tekintetét. Itt a politikai kellemetlenségek hasonlíthatatlanul kisebbek s az előnyök kézzelfoghatóbbak lennének; de ha a kiáltó igazságtalanságokra gondolunk, melyeket elkövetni kellene, becsületes lélek nem foglalkozhatik e tervvel.« *Mémoire de Vergennes*, Flassan, id. h.

fog állni egy oly védelmi szövetségnek, mely elég erős arra, hogy hátrálni kényszerítse a dicsvágyókat. Így környezve magát, meg fog maradni elsőrangúnak és Európa segíteni fogja, hogy abban fentarthassa magát. Franciaország lesz a béke ura és tőle fog függni, hogy fentartsa a hatalmak közt azt az egyensúlyt, mely, bármily nagy rész jusson is neki, csak az ő hátrányára módosulhat.¹⁾

Az eszély parancsolja, az igazság támogatja, a jól felfogott érdek ajánlja ezt a magatartást. Franciaország az általános békét munkálva, saját jólétét munkálja és felsőbbségét biztosítja. »Franciaországnak, úgy alkotva, a mint van«, mondá Vergennes,²⁾ »inkább tartania kell a terjeszkedésektől, hogysesem azokra törekedjék. Nagyobb kiterjedés annyit jelentene, mint a végekre helyezni a súlyt, a mi csak a központot gyengítené. Franciaország birja önmagában mindazt, a mi a valódi hatalmat alkotja: van termékeny földje, becses élelmi szerei, melyeket a többi nemzetek nem vonhatnak meg magoktól; vannak búzgó és hódolatteljes, urok- és hazájokhoz szenvedélyesen ragaszkodó alattvalói . . . Franciaországnak, Európa közepébe helyezve, joga van befolyást gyakorolni minden fontos ügyre. Királya, egy legfőbb bíróhoz hasonlólag, trónját olybá tekintheti,

¹⁾ »A királynak a gyöngye fejedelmek védőjéül kell tekintenie magát. E politika képezte több század óta e korona nagyságát, biztosságát és dicsőségét . . . E rendszer, mely biztosítja a francia monarchia befolyását Európa minden ügyére, jog és kötelesség lett egyszersmind Franciaországra nézve.« *Mémoire du baron de Breteuil*, 11. nov. 1784., közölve Tratchevsky id. munk.

²⁾ Idézett emlékirat. 1777. V. ő. *Mémoire de M. de Castries*, 1785. jan. 5.: »A király, mint a világ legszebb királyságának ura, nem kívánhat terület-nagyobbodást a continensen.« L. Tratchevsky id. munk.

mint a gondviselés által oly czélból alkotott ítélőszéket, hogy tiszteletben tartassa az uralkodók jogait és birtokait. Ha ugyanakkor, midőn felséged kitartó szorgalommal munkálkodik házi ügyei belső rendének helyreállításán, politikáját oda irányozza, hogy azt a véleményt keltse, hogy sem hódítási szomj, sem a legkisebb dicsvágy nem bántják lelkét s hogy nem akar mást, mint csak rendet és igazságot, példája többet tenne, mint fegyverei. Igazság és béke fognak uralkodni mindenütt, és egész Európa hálás örömmel veendi e jótéteményt, melyet csak felséged bölcseségének, erényének és nagylelkűségének fog köszönhetni.«

Soha a diplomatia ily emelkedett hangon nem beszélt. ¹⁾ Soha nemesebb javaslatot nem tettek méltányosan gondolkozó fejedelemnek. Egészen új vonás tűnik itt elő, mely jelzi az átmenetet a régi közjogról, mely a saját elveinek túlhajtása által bomlott fel, az új jogra, mely kezdett a gondolkozók elmékedéseiből kibontakozni és a speculatióból átmenni a politikába. A készülő átalakulás egész jelentőségének megmérésére egybe kell vetni Vergennes okait azokkal, melyek a minap az északi udvarokat ve-

¹⁾ Vegyük ehhez Rivarol (*Discours sur l'universalité de la langue française*, 1783.) következő szép helyét: »Franciaország, melynek a maga kebelében biztosított léte és kifogyhatatlan gazdagsága van, a maga érdekei ellen cselekszik, félreismeri saját szellemét, ha a hódítás szellemének engedi át magát. Békében és háborúban akkora befolyása van, hogy hatalmában állván egyiket vagy a másikat előidézni, reá nézve kellemesnek kell lenni, hogy kezében tartsa a birodalmak egyensúlyát és a magáéval párosítsa Európa nyugalalmát. Fekvésénél fogva minden államot érint; igazi kiterjedése által valódi határait éri el. Szükséges tehát, hogy Franciaország fentartson és fentartassék: ez az, a mi minden régi és újabkori néptől megkülönbözteti.«

zették a Lengyelország feletti alkudozásokban; főleg pedig össze kell hasonlítani azokkal, melyeket a francia kormány 1740-ben az osztrák monarchia feldarabolására felhozott. ¹⁾ Ez már nem többé egy Frigyes vagy egy Katalin cynismusa, egy Louvois durvasága vagy egy Richelieu kérlelhetetlen számítása. Az összeség érdekében keresik minden egyes érdekének valódi szabályát: az állameszély önkénye mérsékelteket és tisztán erkölcsi tekintetek szelidítik a régi politika durva realismusát. Valami az *Esprit des lois*-ból hatol be a diplomatiába.

»Hódító király«, írja Vergennes XVI. Lajos uralkodása kezdetén, ²⁾ »kétség kívül sajnálni fogná helyzetét; de egy polgárkirály örvend, hogy békés és jóakaró célzattainak annyira kedvező viszonyok közt van.« Ez az 1789-ki szellem a külpolitikában. Az alkotmányozók sem vezetik magokat más szempontok által.

Mirabeau és Talleyrand, mindketten emez iskolában nevedekvén, át vannak hatva emez elvek által, midőn a nemzetgyűlésbe jutnak. A nagy reformok keresztülviteléhez külbékére van szükség. Mirabeau kimeríthetetlenek tartotta Franciaországot; ³⁾ ahhoz, hogy régi fényébe visszaálltassék, elég, azt felüdülni hagyni. »A belső erő leglényegesebb része a külpolitikának«, írja 1787-ben. ⁴⁾

¹⁾ L. fennebb, I. könyv.

²⁾ Vergennes. Breteuil útasítása, 1774. *Recueil*, I. k, 487. l.

³⁾ »Franciaország, hol a természet a kormányért — ennek daczára — mindent megtesz; Franciaország, emez emberekben és pénzben kimeríthetetlen királyság, — ha csak ezt követelni és amazokat fölhasználni tudjuk« . . . *Histoire secrète de la cour de Berlin*, 1786. jún. I. k, 40. l. Paris, 1789.

⁴⁾ *Lettres à un de ses amis en Allemagne* (Mauvillon), Brunswick, 1792. Az 1787. jan. 17-ki levél.

»Régóta megmondottam, hogy Franciaország ügyei mindaddig rosszul fognak menni, a míg a külügyminiszter lesz a főminiszter.« Kárhóztatja az osztozkodásokat, melyeket méltatlanoknak, botrányosoknak és ártalmasoknak tart. Azt véli, hogy Poroszország elég erős, hogy oktalan dolog volna azt még nagyobbítani, és hogy Németországot, mint főelemét amaz egyensúlynak, mely Franciaország túlsúlyát biztosítja, fenn kell tartani. Szövetség tekintetében, daczára minden előítéletnek, az Angolországgal való szövetség felé hajlik: a két nemzetnek, hasonnemű intézményeket adva önmagoknak, ugyanazon érdekek lesz azokat megvédelmezni; kereskedelmi szerződéseik egyesítvén érdekeiket, a verseny meg fogja tízszerezni erőiket; a spanyol gyarmatok felszabadulása, a mi az angol gyarmatok felszabadulásának következménye, roppant piacokat fog megnyitni előttök; lecsöndesül versenygésök az új világban és osztozkodni fognak ennek kihasználása- és uralmában. ¹⁾

Talleyrand hasonló eszmék után indul. Lengyelország felosztása méltatlankodást idézvén elő benne, felvilágosítja őt. ²⁾ Franciaországnak szerinte jövőre le kelle mondania a vezérszerep és túlsúly régi eszméiről: »A valódi gazdagság nem a más birtokainak megtámadásában, hanem a saját birtokok értékesítésében áll.« Azok, melyekkel Franciaország bir, elegendők nagyságához és nem terjeszthetők ki többé a saját és az európai béke veszélyez-

¹⁾ L. *Histoire secrète*, II. k. 157. l. — *Lettres à Mauvillon*, 5. sept. 1786.

²⁾ V. ö. az *Essais d'histoire et de critique*-ben a *Talleyrand au congrès de Vienne* cz. tanulmányt. I. *Correspondance de Talleyrand et de Louis XVIII.*; publ. par Pallain, 311. l. Paris, 1880.

tetése nélkül.¹⁾ E bölcs javaslatok képezik ama tapintatos és eszélyes ember politikájának alapját, a ki 1795-ben a köztársaság valódi külügyminisztere, a baseli békekötés szerencsés és ügyes alkudozója lett, s ez Barthélemy.²⁾

Franciaország tehát forradalmának pillanatában a békét, melyre szüksége volt, ama jogok tiszteletére alapíthatá, melyeket proclamált és európai állandó érdekeit kiegyeztetheté új közjogi elveivel. Ritka összetalálkozás folytán az elmélet ép úgy ide vezetett, mint a tapasztalat. Amit a jól felfogott érdek, az eszély, a megfontolás a régi kormányzat legelőbbrelátó politikusainak sugalmazott, a tiszta ész ugyanazt parancsolja a forradalom idealista törvényhozóinak is. Elveik elseje: a népfelség, melynek folyománya a nemzetek abbeli joga, hogy saját sorsuk felett magok határozzanak. »Az állam-cseréberék«, írja Mirabeau a *Monarchie prussienne* cz. munkájában,³⁾ »nem kevésbé igazságtalanok, mint a kikerekítések. Erőszak- és zsarnokságnak ténye, ily cseréket vinni végbe — a lakosok megkérdése nélkül.« Az egész 1789-ki népjog e mondatban foglalható össze. Ez elv loyális alkalmazása elégséges a hódítással járó minden visszaélés kikerülésére; de épen magának a hódításnak akarták elejét venni. A czélzatok változhatnak, a gyakorlati bölcsesség s az empirismus tanácsai nem képeznek föltétlen biztosítékokat; egy nagy állam politikájának »egyszerű és kétségbevonhatatlan el-

¹⁾ *Mémoire de novembre* 1792. Affaires étrangères.

²⁾ Barthélemy, az *Anacharsis* szerzőjének unokaöccse, 1747-ben született; Svédországban Vergennes oldala mellett követségi titkár volt; 1784. óta pedig a londoni követségénnél alkalmaztatott.

³⁾ VI. k, VIII. k. Conclusion.

vekre, ¹⁾ döntő szabályokra és sérthetetlen kötelezettségekre van szüksége, miért is az 1789-ki törvényhozók kénytelenek Vergennes javaslatait ünnepélyes határozatokká átváltoztatni és a hódításokról való lemondást egyik államalaptörvénynyé tenni. ²⁾

Ez a mérséklet politikájának utolsó szava és majdnem ellenmondó végkövetkeztetése. Sem Franciaország, sem Európa nem valának politikai erkölcsaik ily gyökeres reformjára megérve. Hirtelen a proselytismus szelleme lett uralkodóvá a forradalomban; a hódítás szelleme pedig folyton tovább uralkodott Európában. Ebből elkeseredett háború támad. A francziák hazafisága megmenté függetlenségek; Európa viszálykodásai megnyiták a köztársaságiak előtt annak meghódítását; lelkesedések biztosítá azt nekik. Midőn 1795-ben a béke lehetségessé vált, az 1789-ki alkotmányosok már rég letűntek volt a színtérről és szellemökből semmi sem maradt meg többé. A férfiak, kik ekkor kormányoznak, azok ama vassal fegyverkezett és páncélozott hatalmas legisták; egyenes leszármazói a szép Fülöp-féle *chevaliers às lois*-knak, Richelieu túlzó vetélytársai, Louvois művének mértékentűli folytatói. Visszavisznek a népre minden fogalmat, mit elődeik az uralkodó felségére alkalmaztak: ösztönzik dicsőségre, ösztökélik a háborúra és szenvedélyeire alapítják a hatalmat, melyet az ő nevében gyakorolnak. A »Droits du Roy« ³⁾ gyűjteményeiben ke-

¹⁾ Az 1791-ki alkotmány bevezetése.

²⁾ »A francia nemzet lemond minden hódító háborúról és erejét soha sem fogja más népek szabadsága ellen felhasználni.« Decret du 22. mai 1790. art. 4. — Az 1791-ki alkotmány, VI. czíme.

³⁾ I. füz. Paris, 1719. — 2-e édition par Fevret de Foutette, 1768, 5. vol.

resik a nemzet jogainak magyarázatát, és így következik aztán a mérséklet és béke politikájára a hódítási politika.

XI.

A történet terjeszti ennek hagyományát a népben. Ama tekintetek, melyek visszatartják a politikusokat, nem tartóztatják vissza a tanult embereket. Az államférfiak kénytelenek megalkudni a tényekkel, a tudósok meg abban fáradsanak, hogy fentartsák a jogcímeket és félbeszakítsák az elévülést. Dom Martin Bouquet 1738-ban teszi közzé a *Recueil des historiens des Gaules et de la France* első füzetét, melynek előszavában emlékeztet arra, hogy »a mi Galliánk, a sajátképeni Gallia . . . az Óceán, a Földközi tenger és az Alpések közt terült el és kiterjedt a Pyrenaei hegyektől a Rajna partjáig.« Jogok és követelések, hagyományok és szerződések, a peres eljárás minden jogcíme és okirata egybe van gyűjtve egy munkában, mely Franciaország történetíróinak breviariumává és diplomatáinak levéltárává lesz: s ez P. Lelong *Bibliothèque historique*-je. Szerző megnyitja itt az államférfiak és a politikus jogászok előtt a régi királyok tanácsosainak arsenálját. A francia koronának a szomszéd államokra vonatkozó jogait tárgyzó fejezet nem kevesebb mint 360 nyomtatott vagy kézirati munkát említ. IV. könyvében Franciaország polgári történetét tárgyalván, belefoglalja »ama tartományokat is, melyek hajdan, a régi Gallia kiterjedéséhez képest, hozzá tartoztak.« P. Bougeaut 1727-től 1751-ig a XVII. századbeli alkudozásokat beszéli el, s a westphali szerződés történetéről írt munkája (*Traité de Westphalie*) a két bíbornoknak Franciaország nagyságára irányzott terveit

egész terjedelmökben tárja fel.¹⁾ 1764-ben Foncemagne kiadja Richelieu politikai végrendeletét, melyből ezelőtt csak bizonytalan és hiányos töredékek voltak meg. A nagy miniszter eszméi mindenütt elterjednek. Szenvedélylyel vitatják azokat. Végül Voltaire *Essai sur les mœurs* és *Siècle de Louis XIV.* című munkái által szellemének szikrázó fényét lövelli a visszakövetelések és hódítások eme történetére.

A hagyomány sohasem mosódott el a népies szel-
lemben. Ime e tekintetben egy jellemző szó. 1748-ban egy
gúnyirat jelent meg, melyben azért korholták Francia-
országot, hogy miért nem ragadta magához Belgiumot.
»Lehetetlen«, írta d'Argenson, »megtartani e szép hódít-
mányt egész Európa szeme láttára, mely máris nagyon
féltékeny a francia uralkodó házra: csak a köznép táplál
ily megfontolatlan kívánságokat.«²⁾

A kormány csak kénytelen-kelletlen mondott le róla.
Bekeblezte Lothringiát, de mindig Németalföldre gondolt.

¹⁾ Bougeaut, beszélve Mazarinnek Németalföldre (Belgiumra) vonatkozó nézeteiről, ezt írja V. k. III. f.-ben: »Kedvteléssel tárta fel a nagy előnyöket, melyeknek Franciaországra ebből, a királyság úgy bel-, mint külügyeire nézve, háramlaniok kellett, és behatolva a jövőbe, hogy egy ily szerencsés politikának gyümölcseit előre izlelje, már látta képzeletben, mint lesz Páris a királyság központjává; mint kerekítették ki Franciaország minden oldalról; mint védetik áttörhetetlen határok által; mint hódolnak meg az elégtelenség és pártütők — menedék hiányában; mint lesz Anglia arra tehetetlenné, hogy ártson; mint érzik az Egyesült-Tartományok annak szükségét, hogy békén maradjanak és nemsokára mint lesznek talán belső meghasonlásaik által kénytelenek alávetni magokat a francia uralomnak.«

²⁾ Edgar Zévort, *Le Marquis d'Argenson*, 409. l. Paris, 1880.

Belgium, melynek Franciaország kárpótlásául kell vala szolgálnia, midőn XV. Lajos Poroszországot Szilézia elfoglalásában segíté, — szintén Franciaország kárpótlása kellett hogy legyen, midőn XV. Lajos, megváltoztatva politikáját, azt tette föl magában, hogy Ausztriának juttatja Sziléziát. Ez volt Bernis törekvésének főtárgya az 1756. és 1757-ki szezódésekben; ¹⁾ ez volt azok törekvéseinek főczélja is, kik az osztrák szövetséget kifogásolták és ellentétes combinatiót javasoltak. ²⁾ Belgium és Luxemburg megszállása és elfoglalása akkor minden politikai tervelés közös alapját képezé.

Igy a hagyomány, táplálva a klasszikus tanulmányok, fel-felújítva a történetírók, terjesztve az irodalmárok által, taníttatva a katonai iskolákban és fentartva a parlamentek levéltáraiban, átszarmazik az emberek két osztályára, melyek elhatározó befolyást gyakoroltak a francia forradalom külpolitikájára, t. i. a legistákra és a katonákra. A hagyomány, az analysis szelleme által, mely e kornak tulajdona, sajtátszerűleg földerítettnek s a homályból kibontakozottnak tűnik fel előttök. Ez egyszerű adatokból áll. Nem vegyül bele semmi elmélet. Vauban és Montesquieu rendszere és a fényes hódítási terv között, mely több

¹⁾ L. Bernis, *Mémoires*, I k, 211. l. Belgium megszállásának terve az Ausztriával való háború esetén; — I k, 285. l., az előnyök, melyeket az osztrák szövetségtől reméltek; — I k, 375. és 469. l. az 1757. május elsei szerződésre vonatkozó alkudozások Németalföld egy részének esetleges átengedése iránt. — V. 5. *Recueil des Instructions*, Autriche, 355., 362., 365. l. Stainville gróf útasítása 1757.; 386. l. Choiseul gróf útasítása 1759.

²⁾ Favier, *Doutes et questions sur le traité de 1756*. Art. II., quest. II.

évszázad óta nemzeti ábránd, már nincs többé más különbség, mint az ildom és az opportunitás. Egyik részről úgy, mint a másíkról csak tárgyilagos indokokat hoznak fel s csak gyakorlati szempontokra hivatkoznak. A támadás és védelem szükségletei a katonákra nézve, a belkormányzat szükségletei a politikusokra nézve, az európai béke szükségletei a diplomatákra nézve — képezik az eszmecserék egyedüli elemeit. Megegyezésre jutnak a legszélsőbb határok megállapításában: s ezek egyfelől Savoya és Nizza, másfelől a Maas és a Rajna. A Rajna balpartjának megszerzése senki előtt sem képezi valamely politikai terv közvetlen és meghatározott tárgyát; csak is eszményi cél, jövőbeli terv, végpontja a teendők sorozatának. Ha mégis folytatják ennek a végpontnak felállítását, ez csak azért történik, mert ilyen minden dologhoz szükséges, és mert ezt a végpontot a földrajz, a történelem és a politika jelölte ki. A legegyszerűbb megfontolás rávezet arra, hogy, ha tán veszélyes dolog, egész e pontig hatolni előre, azon túlmenve, Franciaország bizonynyal túllépné a hatalom ama mértékét, mely egyensúlyban tartja Európában az erőket; túllépné határait ama birtoknak, melyet kormányozhat, védelmezhet és megtarthat.

E határt egyszer elérve, meg fog állapodni, a védelemre fog szorítkozni és megelégedve a tett nagy hódításokkal, nem fogja többé megengedni, hogy mások hódítsanak. Egy, 1744-ben a király számára az ő államtanácsa egyik tagja által szerkesztett emlékiratban ezeket olvasom: »Franciaországnak valósággal a Rajna által határoltnak kell maradni és soha sem szabad arra gondolnia, hogy bármely hódítást tegyen Németországban. Ha kötelező szabályúl tűzi ki maga elébe, hogy nem lépi át e határt, és a többit,

miket annak nyugatról és délről a természet szabott meg, minők az Océán, a Pyrenaei hegyek, a Földközi tenger, az Alpések, a Maas és a Rajna, akkor Európa urává lesz s módjában álland, fentartani a békét, a helyett, hogy felzavarja.«¹⁾

De hogy e nagyszerű tervek megvalósítva és Európával elfogadtatva legyenek, ahhoz le kellene győzni egész Európát, a mi lehetetlennek látszik, vagy pedig meghasonlásba kell azt hozni, azaz barátokat és szövetségeseket kell szerezni. A legyőzöttektől elvett zsákmány a költségek fedezésére fog szolgálni. Van ellenség, melyet le kell győzni és föl kell darabolni s ez Ausztria; van szövetség, mely mindig hajlandónak látszik a haszonra, fogékony a hódítási tervek iránt és kész az osztozkodásokra — s ez Poroszország. Az egyházi területek Németországban hasonló esetekben már szolgáltak ráadásul, — a mérleg kiegyenlítésére és az egyensúly helyreállítására. Végszükség esetén itt van Lengyelország; ennek már nincsenek többé határai; bizonyos tekintetben üresedésbe jött állam: Poroszországot cselekedni engedik és szemet hunynak.

Im, ezek a hódítási politika föltételei. A köztársaság tábornokai és a Convent törvénytudói beviszik azok hagyományát a táborba és a bizottságokba. De a nemzedék, melyhez ők tartoznak, bölcsész-nemzedék. Kárhóztatja a háborút, helyteleníti a hódítást; rendíthetetlen elvekre akarja építeni az államok alkotmányát és az emberi társadalmak viszonyait: fennen hirdeti tehát, hogy a nemzetek souverainek és jogaik elidegeníthetetlenek. Nem kívánja

¹⁾ *Nouveaux Intérêts des princes de l'Europe*, par M. Mandat. Archives des Affaires étrangères.

többé a kiegyenlítések kétes értékű eszközeit, minők a csel-szövény, mely azokat kialkuszsa, az érdek, mely szabályozza s a méltányosság, mely eldönti. Feltétlen, eredeti és önmagában világos jogra alapított egyezményekre van szükség; a békének, melyet az emberiség javára kötni fognak, örökre kell megpecsételtetnie. Egy Richelieu számításainak teljes egyszerűségét már nem értették meg e bonyolódott szellemek. Ők azt tartják magokról, hogy nem machiavellisták. Nekik már nem elég többé, hivatkozni a tényekre, ők utalnak a jogokra; nem elég a történeti jog, ők a természetjogra hivatkoznak. Tanaik azt követelik, hogy a méltányosság az igazsággal s az állameszély a tiszta észszel béküljön ki.

A feladat azonban csak loyalis megoldást enged meg, melyet minden bölcsész elfogad, s a franczia forradalom erre nézve egyik legszebb javaslatával áll elő: megkérdezni a népeket és csak azokat egyesíteni az állammal, kik erre önként hajlandók. Az elv biztos, de alkalmazása nehézségekbe ütközik. Megeshetik, hogy találkoznak ellenszegülő népekké. Az is megtörténhetik, — és ez a legvalószínűbb eset, — hogy az idegen fejedelmek, kikkel az egyezkedések és osztozkodások folynak, a mi őket illeti, megtagadják egy oly elvnek elismerését, melyet tekintélyökre nézve károsnak ítélnék. A mesterek, szerencsére, előre látták az ilyen esetet és bármily egyetemes és föltétlen legyen is a nemzetek souverainitásának elve, van ennél, ha lehet így mondani, egy még egyetemesebb és még föltétlenebb, mely souverain módon uralkodik. Hallgassuk csak Raynalt: »Az erkölcs ítélőszéke előtt«, úgymond, ¹⁾ »mindig büntény

¹⁾ *Histoire philosophique*, XVI. k, VII. f.

marad a polgárok eladása vagy odaadása idegen hatalomnak. És valóban minő jogon is rendelkezik valamely fejedlem oly nép fölött, a mely nem akar urat cserélni? A nemzetek: minden vagy semmi? És a királyok semmivel sem tartoznak a nemzeteknek? Mit jelent a népjog? Nem egyéb ez, mint csak a fejedelmek joga? Mindazáltal a gyakorlatban a nemzetek joga nem mindig világos; a nemzetek tévútra vezetve álnok tanácsok által, vagy elbutítva hosszú kényuralom által, olykor önmagok is tévedhetnek. Raynal tehát azok számára, kik a népek sorsának intézésére vannak hívatva, egy csalhatatlan szabályt állít fel: »A nép jólléte és boldogsága, — ez a legfőbb törvény, melytől a többi valamennyi függ és mely nem ismer önmaga fölött mást.«

E törvény, bármennyire mondják is legfőbbnek, nagyon határozatlan törvény. Ki fogja azt magyarázni? Ki fogja a hódítások veszélyes ügyében felállítani a szabályt és ki fogja megjelölni a határvonalat? Arról van szó, hogy megállapíttassanak a közjó ama határai, melyek ellen Európa nem fog tehetni semmi kifogást, melyeken túl Franciaország nem fog semmit sem követelhetni. Ezekről fog függni a világbéke, ezek megmásíthatatlanok lesznek: de hogy megállapíthatók legyenek, ahhoz egy oly elvre van szükség, mely fölötte áll a politikusok önkényes combinationainak, fölötte a hódítók önző szenvedélyeinek, sőt fölötte a jogaik tudatára nem ébredt népek vakságának is. A *Contrat social* szerzője kifejté ez elvet s meríti azt, mint minden egyéb fontos eszméjét, minden bölcseségnek és minden erénynek kútforrásából, a természetből.¹⁾ »Az eu-

¹⁾ *Extrait du projet de paix perpétuelle de l'abbé de Saint-Pierre, 1760.*

rópai hegységek, tengerek és folyók helyzete, melyek határokul szolgálnak az azok körül lakó népeknek, úgy látszik, határozott a nemzetek száma és nagysága fölött és azt lehet mondani, hogy e világrész politikai rendje bizonyos tekintetben a természet műve . . . Ez nem azt jelenti, mintha az Alpések, a Rajna, a tenger, a Pyrenaei hegyek legyőzhetetlen akadályokat támasztanának a dicsvágnak, hanem azt, hogy ez akadályok támogattatnak mások által, melyek azokat megerősítik, vagyis az államokat ugyanama határok közé utalják, ha őket mulékony erőfeszítések azoktól eltávolították.*

Tartsuk emlékezetben ez eszméket, mert az európai közjog tekintetében ezek képezik a Convent egész szellemét. Danton beszédei és a III. év bizottságának jelentései nem egyebek, mint azoknak kibővítései. Így látjuk, hogy a Convent tagjai ugyanakkor, a midőn a köztársaságnak alkotmányt adnak, egy másik törvénnyel megállapítják annak végleges határait. Minthogy a nemzet jogai a természettől erednek, eme jogok gyakorlata is megszűnik ama pontnál, a hol a természet azok határát megjelölte. Ama tan, mely a természeti jog elveiből vonta le a köztársasági Franciaország közjogát, ennek nemzetközi jogát a természetes határok elvére alapítja.

A természet által vont eme határok épen azok, melyeket a legenda vázolt és melyeket a történelem rajzolt le századok óta. A mit a múlt tanulmányozása sugalmazott a politikusoknak, azt sugalmazza az okoskodás is a bölcsészeknek; azoknak empirismusa ugyanazon eredményekhez vezet, a hova ezeknek rationalismusa, és ez eredmények azok, melyeket a XIV. század óta egymásután a hűbérjogból, a római jogból, meg a szerződésekből vontak le.

XII.

Azonban bármily nagyszabásúak legyenek is e tervek, még sem egyebek »közönséges hadi« tervekénél. A »pompázó vagy nagyhatalmi háborúnak« is megvan a maga hagyománya, melyet meg kell határozni, mivel rá kerül a sor, hogy ez fog túlsúlyra emelkedni. A dicsvágyó nagy tervek 1789. táján, a mint különben mindig történt is, két alakban jelentkeznek: az utopia és a látszólagos képtelenség (paradoxe), az örök béke és az egyetemes monarchia alakjában, melyek mindketteje csodálatosan alkalmazkodik az új korszellemhez. Egy nagy politikai szemlélődő, kinek képzelődése tele van sajtáságos agyrémekkel, például egy Sieyès, arról álmadozik, hogy aláaknázza Európa szerkezetét, hogy csak köztársaságokat hagyjon létezni, hogy mindezeket egyöntetű módon szervezze, azután egymással szövetségbe hozza és furfangos intézmények bonyolult összjátéksága által köztök tudományos összhangot hozzon létre. Nem veszi észre, hogy midőn ily egyöntetű formába szorít eredet- és jellemre nézve olyannyira különböző nemzeteket, csak erőszakkal fogja azokat a maga symmetriájának alávetetni. Sieyès azt hiszi, hogy az amerikai Egyesült-Államokat ülteti át Európába: s a római császárságot támasztja életre. A béke, melyet ő előkészít, a római béke, a fenséges béke, mint nevezék, mely a régi népekre nem kölcsönös függetlenségök tiszteletéből, hanem ugyanazon uraknak való közös meghódolásukból származott. Minthogy e forradalmat csak hódítás által lehet végbevinni, a legszerencsésebb, vagy legügyesebb hódító foglalandja el a trónt, melyhez minden utat oly elmésen fogtak megnyitni előtte.

Németország alkotmánya reformjának gyászos terve már számos elmét foglalkoztat. A térképet egyszerűsíteni, a nemzeteket csoportosítani akarják. Már nem többé, mint azelőtt, császárokat és királyokat, hanem népeket akarnak támasztani és köztársaságokat létesíteni a régi Németországban. A szent-birodalom emez össze nem függő mosaikja sérti a geometrikus szellemeket. E majdnem souverain nemesség s a hűbériség minden járuléka megbotránkoztatják a jogász elméket. A bölcsező szellemek pedig nem tűrhették tovább az egyházi kormányok spectaculumát. »A németek«, úgymond Raynal, ¹⁾ »arról panaszkodnak, hogy mindamellett, hogy ugyanazon névvel bírnak, ugyanazon nyelvet beszélnek, egy nemzettestet képeznek és ugyanazon államfő alatt élnek, birodalmuk sem erővel nem rendelkezik, sem azt a tiszteletet nem élvezzi, mely azt megilletné.« Miért ne képeznének a németek Franciaországhoz hasonló nemzetet és államot? A nagy uralkodóházak miért ne tennék meg a germán nép javáért azt, a mit a Capetingek műveltek Franciaországban? Vannak francziák, kiknek e gondolatban kedvök telik. »Be fog következni«, írja egyikük, ²⁾ »hogy Poroszország és Ausztria, »e szerencsés uralkodóházak«, felfalják és fölemésztk az összes alárendelt és élődi fejedelemségeket: »Germánia választófejedelemségei, érsekségei, apátságai és báróságai ugyanazon sorban fognak részesülni, mint Franciaországban a hercegségek, grófságok és örgrófságok. E nagy területre, a helyett, hogy két ezer fejedelmi árnykép nevében békében sanyargattassék, háborúban elpusztíttassék, jövőre csak

¹⁾ *Histoire philosophique*, XIX. k, II. f.

²⁾ Linguet, *Annales politiques*, 1777—1792., IV. k.

két trón fog nehezedni, melyeknek érdekében áll, fentartani itt a nyugalmat.«

Ugyanez a baj Olaszországban is; itt szintén ezt az óvszert fogják alkalmazni, de előbb ki kell űzni az idegeneket és megszabadítani az olaszokat a német igától. VIII. Károly tervezte ezt. Ez volt egyik része ama *nagy tervnek*, melyet Sully IV. Henriknek tulajdonított s a mely szerint egy királyságot kellett volna alkotni a Savoyai ház számára Lombardiából, a páрмаi tartományból és Montferratból, azután pedig a pápa köré csoportosítani a szövetséges olasz hatalmakat. Balsac a *Prince* című könyvében nagyban magasztalja XIII. Lajost, a miért megkísérlé, megszabadítani az olaszokat »zsarnokaiktól.« Vauban azt vélte, hogy e szép politikai művelet által könnyen meg lehetne nyerni Savoyát.¹⁾ Chauvelin újra fölveszi e terveket 1733-ban; ez volt Argenson miniszteriumának is vezéreszméje. »A legfontosabb ügy, mely Európában régóta tárgyaltott, mondja *Mémoires*-jaiban²⁾ az volt, hogy az olasz hatalmaktól, a germán, bataviai és a svájci mintájára, egy köztársaság, vagy örök szövetség alakíttassék.« Ehhez országgyűlést akart, egy szövetségi főnökkel, ki a szárdiniai király volna: ez a második Németország, melyet Franciaország a maga kapui elébe alkotott.³⁾ E tervek egészen meg voltak érve a republicanusokra nézve: csak a szavakat kellett megváltoztatni, hogy a monarchia e terveiből az olasz nemzet felszabadításának eszméjét merítsék és az olasz nemzetet köztársasági szövetségbe vonják.

¹⁾ *Oisivetés de M. de Vauban*. V. ö. fennebb.

²⁾ IV. k. 266. és köv. l., 464. és köv. l.

³⁾ L. d'Argenson emlékirataiban az 1745-ki szerződés tervezetét.

De minek újjá alkotni Olaszországot és szövetségessé tenni, ha csak nem azért, hogy megnyissák Franciaország-
nak a keleti és a nagy hódításokra vezető útát? Ez az utó-
gondolata minden ábrándozónak és tervekjavácsnak. Leib-
nitz, ki, mint jó német, szükségesnek tartotta a francziák
eltávolítását a Rajnától, XV. Lajost kísértetbe vinni és
őt a török elleni harcz eszméjének megnyerni igyekezett
Egyiptomot jelölte ki a francziáknak jutalmúl. D'Argenson
1738-ban az ottoman birodalom hanyatlásáról elmélkedve,
azt hozta javaslatba, hogy a hitetlenek uralma helyébe
több keresztény államé állíttassék, melyek »ismét fölvirá-
goztatnák a régi Görögországot és a nilusi szép tarto-
mányt.« Görögország, Macedonia, Palaestina, Syria, Egyip-
tom, illetőleg Barbaria és Marokkó királyokat kapnának
s Konstantinápolyban császár székelne, ki fölöttök áll.
Végül »csatornát vágnának a Levantei tengertől a Vörös
tengerig, mely közösen az egész világé volna.«¹⁾ Midőn
Nagy Katalin 1768-ban megindította a kereszties hadjára-
tot, jó hasznát vette a kedvező hangulatnak, mely e szép
elmeftuttatásokhoz fűződött. Voltaire a görögök ügyeért
lelkessült.²⁾ Chénier azt az összes költők ügyévé tette.³⁾

¹⁾ *Mémoires*, I. k, 361. és köv. l. — Mercier, *L'An 2440* nevű
fantasiájában (Amsterdam, 1770.), a IX. fejezetben Afrikát tárgyalja
és Egyiptomra nézve ezeket írja: »Mi gyűjtöttük meg e fáklyát . . .
E szép ország újjá van teremtve . . . a Nilustól az Arab öbölíg csator-
nákat építettünk.«

²⁾ L. *La Question d'Orient au dix-huitième siècle*, 59. l.

³⁾ Salut, dieux de l'Euxin, Hellé, Sestos, Abyde,
Et nymphe du Bosphore, et nymphe propontide,
Qui voyez aujourd'hui du barbare Osmanlin
Le croissant oppresseur toucher à son déclin.

Élégie orientale, 1784.

Azonban a politikusok foglalásokra és kárpótlásokra gondolnak és Egyiptom folyton csábítja őket. Állítják, hogy Choiseul is erre gondolt s hogy Corsica elfoglalása nem volt más, mint egy lépés előre e hadi vállalatban. József és Katalin 1782-ben megállapítják Törökország felosztására vonatkozó széles alapú tervöket és Egyiptomra gondolnak, hogy megnyerjék Franciaországot is a tervnek. »Mindazáltal azt hiszem«, írta a császár, ¹⁾ »bár nem vagyok bizonyos benne, hogy van mód és eszköz, a francia udvart is belevonni, még pedig az által, hogy annak a porta mostani birtokai tekintetében engedményeket teszünk, melyek közt Egyiptom foglalná el az első helyet.« Hat évvel később, 1788-ban, Volneynek egy írata felvilágosítja a közönséget e tervek felől. ²⁾ Földérinté, hogy ezt a király tanácsa megvitatta; hogy ama kérdést vetették föl, hogy, miután a török birodalom feldarabolását nem lehet meggátolni, nem kellene-e abban részt venni; hogy némelyek Moréára és Candiára, mások Cyprusra, míg ismét mások Egyiptomra mutattak rá. »Egyedül csak egy tárgy kárpótolhatja Franciaországot, mondák ezek, csak egy tárgy méltó dicsvágyához s ez Egyiptom birtoka . . . Egyiptom által Indiát érjük el, vissza fogjuk állítani a régi közlekedést Suezent át és elhagyottá teendjük a jóreménység-foki útát.«

Bonaparte lelkét e nagy tervelések foglalkoztaták, midőn Olaszországba nyomult. A Kelet vonzotta őt a hegyeken és tengereken túl. »Huszonnégy óra alatt«, írta ő, midőn Anconába érkezett, »innen Maczedoniába lehet

¹⁾ II. Katalinhoz, 1782. novemb. 13. — Arneth, *Joseph II. und Catharina von Russland.*

²⁾ *Considérations sur la guerre des Turcs.* Paris, 1788.

jutni! Valamivel később kitérván egész gondolatát, hozzátevé: »Hogy igazán tönkre tegyük Angliát, ahhoz szükséges, hogy hatalmunkba kerítsük Egyiptomot.«¹⁾ Ő ezt meg is tette és ettől kezdve az eszméket logikai következményökig követve, az a terv fogamzott meg benne, hogy Konstantinápoly ellen nyomúl: »Itt megdöntöm a török birodalmat, itt nyomot hagyok hátra az utókorra és meglehet aztán, Bécsen át térek vissza Párisba, megsemmisítve az osztrák házat.«²⁾

A mit ő végbevitt, felülmúlta nagyszerűségben mindazt, a mi legrendkívülibbet álmodtak Nagy Károly óta a legcsapongóbb képzelődések. A régi császárról szóló legendai hősköltemény valósággá lett és megvalósulva, úgyszólván, önmagát múlta felül. Ha valaki 1790-ben az alkotmányozó gyűlés valamely tagjának, ki a közszabadságokért hevült, Vergennes bölcs és mérsékelt tanítványainak, például Talleyrandnak, azt előre megmondta volna, hogy ő a Caesarok birodalmának Európában visszaállításán dolgozik, hogy ő lesz ez országrablások fősegédje s hogy e hatalmi csoda egy oly forradalomból fogna támadni, melynek első elve a hódításokról való lemondás volt: ez felkiáltott volna, tiltakozott volna, hivatkozott volna a történelem tanulságaira, az egyensúly rendszerére, Európa ellenállására s az ilyen esemény lehetetlenségéből a jóslat képtelenségére következtetett volna. Azonban a képtelenségnek lett igaza a közfelfogással szemben; de azért még sem történt csuda, mert a mit *a priori* tagadott volna e szellemes voltairiánus, ki nagy lenézéssel viseltett az ősök iránt, az a tudós, a ki tagadhatatlanul nehéz-

¹⁾ Levelei a directoriumhoz, 1797. febr. 10. és aug. 16.

²⁾ Philippe de Ségur, *Histoire et Mémoires*, I. k, 440. l.

kes egy kissé, sőt kissé még a babona tekintetében is gyanús, de ki a múlt ismeretéből táplálkozott s a hagyománytól egészen át volt hatva, például egy Lelong atya, nagyon óvakodott volna kétségbe vonni.

Az okok, melyek azt eredményezték, hogy a belső rend tekintetében a forradalom véres anarchiává fajult és önkényuralommá szervezkedett, már megvoltak, még mielőtt a forradalom kitört volna; azok pedig, melyek ez önkényuralmat oda vezették, hogy hódítóvá legyen és Európára kiterjeszkedjék, ugyanazon időben fejlődnek ki. A zivatar által dagasztott folyam záporpatakká, zuhatagokká és áradássá alakul át; de megtartja százados forrását és medrét, követi továbbra is esését és kiáradása nem egyéb, mint folyásának túlbősége. Midőn a zivatar lecsendesül, a folyam, úgyszólván, magába tér vissza és folydogál csendesen, mint korábban, régi partjai között. Ekkor az eszélyesek és óvatosok, kik az özön ideje alatt a hegységbe vonultak vissza vagy pedig engedékenyen a bárkába zártatták magokat, boszút álltak a vakmerőkön és eszteleneken, a kik azt hívék, hogy urai az orkánnak, midőn ez őket futásában magával ragadta. Ama föltevésben, hogy egy ily hatalmi colossus nem tarthatja fenn magát sokáig s hogy előbb vagy utóbb saját súlya alatt fog összeroskadni, nem csalatkozott. E számításra támaszkodtak azok, kik Európában ellenszegültek a hódító forradalomnak és soha sem mondtak le arról, hogy viaszorítják Franciaországot a maga régi határai közé. Ez minket arra vezet, hogy megvizsgáljuk, mikép gondolkoztak az idegenek Franciaországról a régi kormányzat végén.

XIII.

Ha eleinte örvendeni látszanak e forradalomnak, ennek oka az, hogy a forradalom szerintök hosszú időre meg fogja bénítani az állam minden szervét; kényszerítendi ezt, hogy önmagába térjen vissza és kifelé szakítson politikájának hagyományaival. Az elégtelenség, melylyel a válság első kitörését tekintik és a félelem, melyet bennök annak kifejlődése gerjeszt, ugyanazon okokból származnak: a fogalmakból, melyeket magoknak Franciaország erőforrásairól és a nemzet véralkatának sajátos rugékonyságáról alkotnak. »Az népies beszéd«, írá 1761-ben az *Institutions politiques* szerzője, »melyet politikusnak soha sem szabad szájából kiszalasztani, ha némelykor háborús időben azt mondják, hogy Franciaország vagy Anglia ki van merülve« ... »E két hatalom kimeríthetetlen.«¹⁾

Így ítélve meg Franciaországot és különben is ismerve a francia faj vállalkozási szellemét és büszkeségét, félnek tőle. A hanyatlás, mely azt XV. Lajos uralkodásának második felében érte, csak rövid időre nyugtatja meg ellenségeit. A föllendülés, melyről mindjárt XVI. Lajos trónra léptekor tesz tanúságot, megmutatja nekik, hogy nem volna igazok, ha elfajúltnak hinnék. Nem is hiszik, sőt épen véleményeik túlzása és igaztalan volta bizonyos

¹⁾ I. k, X. f.: *De l'opulence de l'État en général*, 13. §. — II. k, IV. f.: *De la puissance des États*, 14. §. És hozzá teszi III. k, III. f.: *De la France*: »Ha csak kissé veszszük is szemügyre e királyság kiterjedését és helyzetét, látni fogjuk, mily szerencsés a helyzete és mily roppant nagy a hatalma.« ... »Látjuk, mint özönlik ide nagy tömegekben a többi, tétleőbb nemzet aranya és ezüstje ... Mindezt egybevetve, ez a nemzet a világon a leggazdagabb.«

megfordított hódolatot képeznek a francziák hatalma, jellemök erélye és szándékaik szilárdsága iránt. Az idegenek, alapjában véve, és bár nagyon óhajtva, hogy Franciaország gyors hanyatlása által őket csakhamar kiábrándítsa, azt mindig ama színben látják, a melyben XIV. Lajos ellenfelei festették. Figyelemmel kísérik, meglesik és buzgón jegyzik fel a gyöngeségnek minden jelét, a betegségnek minden tünetét, melyeket mutat; de mihelyt látják, hogy az erő és egészség jeleit tünteti fel, nem kételkednek többé abban, hogy visszatér fényes éveinek hajlamaihoz, és íme, mint képzelik azt magoknak a nagy klasszikus kor egyik rajza szerint: ¹⁾ »Kormányzati elveik a következők: először, hogy mindig élesztik a háborút kifelé... Bizonyos, hogy a nemzet szelleme nem tűrheti, hogy a világ többi része sokáig maradjon meg a béke tétlenségében; e tűznek táplálékra van szüksége s ha nem adnak neki ilyent kifelé, teremtet ő önmagától benn, az itt levő gyúanyagokból. Táplálni kell őket a hódítások dicsvágyával és szükség van mindig az ürügyökre, hogy fegyverben maradhassanak, és a királyi hatalmat, mely sarkalatos törvényeiknek határait oly rendkívül túllépte, erőhatalommal támogatni lehessen. — Második elvök az, hogy beleavatkozzanak jobbra és balra mindenféle ügybe és mindenütt erőszakkal vagy ügyességgel ítélőbírákúl vessék föl magokat... Harmadik elvök, hogy az állam érdekét tartják egyedüli szabálynak, a nélkül, hogy a szerződések tiszteletben tartása, vagy a vallás érdeke, avagy a vérség és barátság kötelekei őket visszatartoztatnák... Negyedik elvök, hogy az idegen államokat, a mennyire csak bírják, megszállva és egymás közt meg-

¹⁾ *Bouclier d'État*, 1667. L. Rousset, *Louvois*, I. k. 22. l.

hasonolva, vagy valamely külháborúba bonyolítva tartásuk . . . Mindez elvek a hódítók tulajdonai s mindmegannyi alkatrészei egy régóta megállapított, széles alapú és mélyre ható tervnek.«

Igy gondolkozott még Nagy Frigyes is a XVIII. században, és az öröm, melyet később érzett, hogy megvetheti XV. Lajos kormányát, csak megerősíti azt a magas véleményyt, melyet fiatal korában Franciaországról alkotott magának. »A hasonlat, melyben ön Franciaországot egy olyan gazdag és okos emberhez hasonlítja, a kit tékozló és szerencsétlen szomszédok környeznek«, írta Voltairenek 1738-ban, »a képzelhető legszerencsésebb: mert nagyon találóan mutatja a francziák erejét és ama hatalmak gyöngeségét, melyek őket körülveszik; földeríti ennek okát és lehetővé teszi a képzeletnek, behatolni a századokba, melyek utánunk letelni fognak, hogy lássa a francia monarchia folytonos gyarapodását, mely egy mindig állandó, mindig egyforma elvből származik, — gyarapodását annak a hatalomnak, mely egyesítve egy önkényesen uralkodó államfő alatt, minden látszat szerint egy napon meg fogja fojtani összes szomszédait.«

A mi a tervet illeti, melyet Franciaországnak Európában tulajdonítanak, az a hagyományos terv. A hagyomány pedig annyira világos maradt, hogy azt még az idegenek is, részint hogy a francia politikát megtámadják, részint hogy ahhoz csatlakozzanak, bizonyos mértékig állami elvnek tekintik. A II. Frigyes által 1738-ban szerkesztett emlékiratban ¹⁾ ezeket olvasni: »Kelet felől Franciaországnak nincsenek más határai, mint a melyeket mér-

¹⁾ *Considérations sur l'état présent du corps politique de l'Europe.*

séklete és igazságszeretete szab meg. Elsass és Lothringia, kiszakítatva a birodalomból, kitolták uralmának határait. Óhajtható volna, hogy folyton a Rajna legyen a francia monarchia határa . . . E végből ott van a kis luxemburgi hercegség, melyet el lehet foglalni; ott a trieri választófejedelemség, melyet valamely szerződés útján meg lehet szerezni; ott a lüttichi hercegség a hasznosság jogán; Flandria és más hasonló csekélységek, melyeket szükségképen bele kellene foglalni emez egyesítésbe, és Franciaországnak nem volna másra szüksége, mint csak egy mérsékelt és szelíd ember kormányzatára, ki a maga jellemét az udvar politikájának kölcsönözvén, tisztességes külső formák megőrzése mellett szerencsés sikerre vezesse a terveket.* Frigyes nem is vonja kétségbe, hogy e terv minden jó francia politikusnak a terve és az is kell, hogy legyen — hacsak Poroszország nem szegül ellene, vagy a viszonyok szerint hasznára ki nem zsákmányolja azt.

Bielfeld ¹⁾ 1760-ban az államok rendszeréről írván, példaképpen azt mondja, hogy »ha Franciaország politikai rendszere arra szorítkozik, hogy a tengereket, az Alpesekeket, a Pyrenaeusokat és a Rajnát szabja meg államainak határaiúl és belső hatalmát a földművelés, kereskedelem és a hajózás által tegye félelmissé, ez bizonyára az eszély által sugallt terv.«

De ez végső czélpont, és ha Európa megengedi is Franciaországnak, hogy azt elérje, a mi pedig nem bizonyos, tartani lehet attól, hogy épen amaz okok, melyek biztosítani fogják a francziáknak e szép hódításokat, kockáztatják azok megtartását és előmozdítják elvesztésöket.

¹⁾ *Institutions politiques*, II. k. IV. f. 2-ik rész: *Du système des États*, 20. §.

»Követve a helyes érzék sugallatát«, mondja még az *Institutions*¹⁾ szerzője, »azt kell hinni, hogy Franciaország magát birtokállományában fentartani törekszik, hogy Európának legnagyobb és leghatalmasabb, de nem egyedüli királysága legyen és hogy célja, kiterjeszteni hódításait a Rajna partjáig, — e folyót akarván államainak határátúl kitérni, a mint a régi Galliának is határát képezte. Ha ezt eléri, hatalma csak igen félelmetessé lesz Európa többi részére; de ha dicsvágya meszszebb hajtja, akkor fölgerjeszti az összes többi nemzetek féltékenységét; rajnántúli hódításai nagyon nehezen lesznek megtarthatók és a szerencse legkisebb változásai, a minőket a leghatalmasabb birodalmak is tapasztaltak, hanyatlásának korszakát fogják megpecsételni.«

A kérdés, mely 1792-ben támadt és mely alapját képezi a Franciaország és Európa közti nagy viszálynak a forradalom és a császárság ideje alatt, éppen az, hogy vajjon ahhoz, hogy Franciaország a hatalomnak eme fokát elérje és azon magát fentartsa, nem lesz-e kénytelen, meghamisítani saját szellemét, elsánczolt táborrá változtatni az államot és a hadvezéreknek kiszolgáltatni a köztársaságot; vajjon a legyőzött, vagy megnyert Európa hajlandó lesz-e, hogy egy ily föltételek alatt kötött békében fegyverszünetnél egyebet lásson; vajjon Angolország, melyet a tenger tesz hatalmassá, le fog-e mondani a szövetségek kötéséről, hogy erőhatalommal visszakapja, mit az erőszak elfogott venni; vajjon Franciaország arra, hogy kijátssza Angolország eme célzatait, hogy elcsábítsa vagy tönkre tegye szövetségeseit, nem lesz-e kénytelen ellen-szövetségeket alkotni, osztozkodásokhoz fogni, új háborúkat kezdeni és előőrseit

¹⁾ Bielfeld, *Institutions*, III. k, III. f.: *De la France*, 40. §.

a végtelenségig kiterjeszteni; vajjon az angolok eme kikerülhetetlen ellenállása nem teendi-e Franciaországra nézve föltétlen szükségké Angolország megsemmisítését, és végül vajjon a *szárazföldi zárlat* nem fog-e a Rajna bal partja teljes meghódításának végzetes következményeként előállni.

A rendszer, mely ilyen végletekre vezetett, önmagát rombolta le. Föltéve, hogy lehetséges lesz vala, azt végki-fejléseig, vagyis a szárazföld fölötti uralomig vinni, már sikerének pillanatában romlásának is be kellett állania. Ezt értette meg az egyedüli nagy ellenfél, kire a francia forradalom és Napoleon találtak: William Pitt. Ezt látta be Metternich finom és tekervényes szelleme is. A harcban, melyet az előbbi megkezdett, s melynek befejezésével az utóbbi kevélykedett, nem volt más kalauzok, más támaszuk és más tervök, mint ez. Reánk, francziákra nézve, kiket szellemeink exaltatiója ily nagy ábrándokra vezérlett, vigasztalásul szolgál, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy politikusaink éles elméje előre látta a catastrophát. Épen amaz illusiókból, melyek minket elragadtak, igyekeztek az éleslátású tanácsadók minket kigyógyítani. Szempontjaik oly arányosan voltak a dolgok erejéhez mérve, hogy, midőn huszonkét esztendei szünet nélküli háború után a szövetkezett ellenségei által legyőzött, hódításaiból kiszorított és saját területén megtámadott Franciaország, rászánva magát a reá kényszerített békére, ezt becsülettel aláírni és Európával a nélkül, hogy történeti rangját elveszítse, kibékülni akart: arra, hogy visszaszerezze a bizalmat, tiszteletet, a nagybecsülést, sőt nemsokára régi befolyásának tekintélyét is, elég volt őszintén visszatérnie ama tervekhez, melyeket legbölcsebb miniszterei készítettek jövőjére nézve a forradalom kitörése előtt.

Föl lehet találni Vergennes szép jegyzékeinek egész szellemét amaz utasításokban, melyek 1814-ben XVIII. Lajos nevében és Talleyrand befolyása alatt a francia meghatalmazottaknak adattak a bécsi congressusra: »Franciaország«, mondatott ez utasításokban, »oly hatalmas állam, hogy a többi népek csak mérsékletének eszméje által nyugtathatók meg, amaz eszme által, melyet ők annál komolyabban fognak venni, mert igazságszeretetének még nagyobb jelét nyújtotta nekik. Franciaország abban a szerencsés helyzetben van, hogy nincs oka kívánni az igazság és hasznosság különválasztását és nem keresi a maga külön hasznát az igazságon kívül, mely mindenkinek a haszna.«

Ez vala Franciaország igazi hagyománya. Látni fogjuk e munka folyamán, mint volt kénytelen ettől eltérni, mely szenvedélyek vezették tévútra, és minő rész tulajdonítandó e túlsapongásokban a példának, melyeket annak mutattak és az alkalmaknak, melyek előállottak, az ellenszegüléseknek, melyekre talált és a bűnrészességeknek, melyek kinálkoztak, az illúzióknak, melyeket magába szívott s a tévedéseknek, melyeket tapasztalt. — Ez Európa része a dologban, és itt Európa történetét nem lehet Franciaországtól elkülöníteni. Az egész összeütközés valóban nem egyéb, mint a folytonos visszahatások következménye. Európa e korszak tartama alatt ép oly mélyre ható válságot áll ki, és szintoly sajátlagos viszontagságokon megy keresztül, mint Franciaország. Igyekeztem meghatározni az indulatokat, melyeket Franciaország magával a küzdelemben vitt; most tanulmányozzuk Európáéit. Nem marad aztán egyéb hátra, mint ezeknek egymásra való hatását kifejteni.
